

ОТАБЕК ЖЎРАБОВ

МАТННИНГ МАТНОСТИ СИРЛАРИ

*(Мумтоз битиклар ва Абдулла Қаҳҳор
асарлари таҳлили асосида)*

Монография

«TAMADDUN»
Тошкент - 2017

Масъул муҳаррир:

Азизхон Қаюмов,
*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
филология фанлари доктори, академик.*

Такризчилар:

Нурбой Жабборов,
филология фанлари доктори, профессор.
Абдулла Улуғов,
филология фанлари номзоди, доцент.

Бадий матни ўрганиш, тадқиқ этиш ва англаш матншунослик олдида турган энг муҳим ва долзарб муаммоларлардан саналади. Ушбу монографияда муаллиф XIV аср ўзбек мумтоз адабиёти намунасида тортиб, Абдулла Қаҳҳор асарлари таҳлили ва талқини мисолида айрим кузатишларини баён қилади. Китоб адабиётшунос, матншунос ва умуман адабиётимиз ихлосмандларига мўлжалланган.

М - 31 Жўрабоев, Отабек

Матнинг матносни сирлари / монография. О. Жўрабоев;
масъул муҳаррир А. Қаюмов. – Тошкент: «Тамaddon», 2017. –
200 б.

УЎК: 821.512.133-1
КБК: 84(5Ўзб)6

Мазкур китоб Ф-1-ФК-055213 шифрли «Абдулла Қаҳҳор дастхат қўлёзмалари асосида асарларининг илмий-қийсий матнларини тайёрлаш ва нашрга ҳозирлаш» мавзусидаги фундаментал тадқиқот гранти доирасида амалга оширилди.

ISBN 978-9943-4845-3-5

© «TAMADDUN» нашриёти, 2017.

© О. Жўрабоев, 2017.

МУҚАДДИМА

ёхуд

матн талқини тарихи ва моҳиятига доир

Адабиёт – инсоният тарихи давомида фикрий ва қалбий тушунчалар ифодаси сифатида кишилар шууридан жой олиб келган. Аждодларимизнинг эътиқодий, маънавий ва руҳий қиёфалари бадиий адабиётда хусусан, мумтоз адабий асарларда ўз аксини топган. Бадиий адабиётнинг бош вазифаси инсонни, гўзалликни ва ҳақиқатни васф этиш бўлиб, ҳаттоки, тарихий воқеълик ҳам бадиият оғушида тасвирланади. “Олижаноб ва айни дамда жуда ҳам оддий бўлган сўз адабиётнинг қурилиш материалидир.”¹ Ана шундай материал асносида яратилган матнни ўрганиш ва талқин қилиш эса узоқ ўтмишга бориб тақалади. Кейинги йилларда мумтоз матнларни англаш, талқин ва таҳлил этишда модерн услуб ва усуллар алоҳида мавқе қозонмоқда. Герменевтика шундай услублардан бири ва муҳимидир. Унинг келиб чиқиши ва мазмун-моҳияти ҳақида таъкидланган.² Герменевтиканинг Шарқдаги, хусусан Ислом Шарқидаги, кўринишлари ҳам бормиди, деган савол ўринлидир. Бироз шу ҳақда...

Шарқ мумтоз адабиётини чуқур англаш диний билимларсиз мумкин эмас. Бу борада муҳим ўрин тутувчи тафсир илмида³ аҳамиятли бўлган *балогат*, Ғарб адабиётида *риторика* билан деярли бир хил моҳиятга эга. Айнан шу жиҳатлар матн талқини тарихи билан узвий боғлиқдир.

Аслида *балогат* Қуръони каримни тафсир қилувчи мужтаҳид олимларга зарур илм бўлиб, у ўз навбатида *маъоний*, *баён* ва *бадеъ* каби уч турга бўлинади. Улар чиройли ва маъноли сўзлаш ҳамда ёзишнинг илми сифатида ижодкор аҳлига турфа хил қоида (норма-меъёр)ларни ҳам белгиллаган. Масалан, *маъоний*да маъно ифодалаш учун жумлалар тузишда сўзларнинг хоссаларини ўрганилади; *баён*да эса жумлаларнинг тузилиш хоссалари ўрганилади; *бадеъ*да бўлса жумлаларни гўзал кўринишда тузиш санъати ўрганилади.

¹ Ян Парандовский. Алхимия слова. –Москва: Прогресс, 1982. С.142.

² Бу ҳақдаги тадқиқлар учун қаранг: Ш.Жабборов. Герменевтика – тушунтириш илми. –Тошкент: Akademiya, 2010.

³ Бу ҳақда қаранг: Р.Обидов. Қуръон, тафсир ва муфассирлар. –Тошкент: Мовароуннахр, 2003.

Ғарбдаги риторика илмининг асосчиси Арасту (Aristoteles, мил. ав. 384–322) “англаш ва талқин этиш” муаммоларини тадқиқи учун фалсафа билан уйғунлашиб кетгувчи “Peri hermeneias” (Герменевтика доираси) рисоласини яратди. Кейинчалик бу доира Абу Наср Форобий (873–950) номи билан қўлланила бошлади. Негаки, Арасту рисоласини Форобий “Ал-Ибора” номи билан шарҳлади ва кенгайтди. Вақтлар ўтиши билан бу асар мантиқ илмига оид китоблар ичидан жой олган. Афлотун (Platon, мил.ав. 427–347) ва Арастунинг “юзага чиқариш ва талқин қилиш” маъносида қўллаган “hermenevtik” (талқин қилиш, таъбирлаш) истилоҳи эса энди кенгрок қўламда – уч хил маънода қўлланила бошлади¹:

1. Бирор маънони юзага чиқармоқ, баён этмоқ, тилга олмақ; мумтоз адабиётда *шарҳ, ҳошия, таҳиия* номи остида билинган талқинлардир.

Мазкур жиҳатни шундай изоҳлаш мумкин. Уқмоқ учун аввал англаш, англамоқ учун эса ўқимоқ лозим. Англамоқнинг қийинлиги ҳам, коришиқлиги ҳам шу нуқтада тугун ҳосил қилади. Матнни англаш давомида ундан парча ёки тўласича олиш муҳимдир. Матннинг бутуни уни ташкил қилган калималар, сўз гуруҳлари, жумлалар ва иборалар туфайли англашилиши мумкин. Матн парчалари эса матннинг бутлиги ичида англашилади. Бу аниқлик “англаш доираси” сифатида тасвир этилгандир. Билим ёки ўрганишнинг ҳолатларини ифодаловчи асарларнинг талқин қилиш усули билан тарихий, адабий, диний ифодаларни талқин этиш усуллари фарқ қилади. Аввалгиси ўзгармас асосларни кўзда тутса, кейингилари давомий суръатда ўзгариб турувчи ҳолатларни асос қилиб олган.

2. Бир сўзни бошқа бирор калима ила *ёритиш, очиқлаш, таърифлаш, билдириш, тафсир қилиш*. Масалан, адабиётда *очиқлаш* – бирор бир бутун муҳитни сўзлар билан ифодалаш эмас, бир ҳодисани сўз ила ифода этмоқдир. Айтайлик, Бобурга мансуб бир фард:

Ёр қадрин билмадим то ёрдин айрилмадим,

Ёр қадри мунча ҳам душвор экандур билмадим.

Байтда етакчилик қилаётган *ёр* ва *қадр* сўзларидир. Муаллиф ҳар икки сўзни бирикма ҳолида келтириб, умум учун эмас, айнан ўзи учун ёр қадрининг нечоғлик эканлигини ифодаламакда. Яъни, ижодкорнинг оний ҳолати бир ҳодиса сифатида очиқланмоқда.

¹ I.Genc. Klasik turk edebiyati metinlerini anlamada modern yaklasimlar// Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/4 Fall 2007. P. 395-404.

Яна, шу иккинчи хил мазмундаги *талқин* Арасту қўллаган маънода тўғриламоқни ва янглиштирмоқни кутадиган бир ифодадир. Классик мантиқ илми билимдонлари талқин қилиш маъносида *ибора* калимасини қўллайдилар. *Ибора* истилоҳ ўлароқ бирор нарсани ҳам зехнда жонлантириш, ҳамда тасаввур этиш ёки очиклаш маъносига етакловчи восита. Шу ўринда, арабча *ибора* сўзини калима сифатида *таъбир* ва *эътибор* билан бир ўзакдан эканлигини ҳам таъкидлаш зарур.

Арасту ва Форобий талқин қилиш муддати ёки вақтини мантикий ҳал этмаганлар. Бу жиҳат қайсидир маънода чегарасиздир. Мисол учун, бирор асар яратилган даврда у ҳеч талқинга учрамаслиги, вақтлар ўтиб эса турфа талқинларга сазовор бўлиши адабиёт тарихида учрайдиган ҳол.

Ёки, асар матнидаги маънони топишга ҳарчанд уринилса-да топилмаслиги, фалон муддат ёхуд замон ўтгач у янгича талқин билан кашф этилиб маъноларини ечиш мумкин. Бунга мисол қилиб, тарих давомида Жалолоддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарига ёзилган шарҳлар ва уларда очикланган маъноларни келтириш мумкин. XV-XIX асрлар давомида форсий ва туркий адабиётда “Маснавийи маънавий” асарига қирққа яқин шарҳ ёзилган. (Бу ҳақда кейинги ўринларда тўхталамиз.)

Талқин қилишнинг услуби эса талқинлаш усули ичида шаклланади. Вақт ўтиши билан тафсир илми ҳам бир матннинг маъносини ўз заминида очиклаш тамойил (принцип)ларини юзага келтирди.

Очиклаш – мавжуд бўлган бир англам ва йўналма узра тайёрланади. Бу йўналма ва маъно доирасини “илк англама” деб юритилади. Талқин қилинган моҳият бирор ҳолатни, бирор мавзунини ёхуд бирор асосни аввалдан, яъни илк англама билан аёнлашади. Уни аниқлаштириш ҳам шу нуқтаи назардан унинг англам юзасига дахлдордир. *Герменевтик доира* дейилувчи бу маъно юзаси бўлмасдан матннинг англами юзага чиқмайди. Негаки, герменевтик фалсафага кўра матнни фақат тушунишгина эмас, балки уни англашга ҳам эътибор бериш зарур.

Шунингдек, англам тозариши, яъни янгиланиши, ўзак жиҳатиданми, матн биланми, матн мавзуси биланми муаммо туғдиради. Яъни, англаб олинган ўзакнинг ўз уфқини, матнни ёки унинг асосини қандай қамраб олганлик хусуси ҳанузгача очиб берилмаган бир

фалсафий муаммодир. Айнан шу қисмни тушуниб олиш, топишмоқ ечимидагидек, аста-секин ҳал этилиши лозим бўлган масалани англамоқнинг асос шартидир. Сўнгра, бу илк англаш кенгайиб бориб *тўласича англаш* юзага чиқади. Масалан, “Библия” тадқиқотчилари “ижтимоий, тарихий ва адабий борлиққа қарама-қарши бўлмаган тарзда тузилган ўзаро алоқали хабарни ишончли матн” сифатида қабул қилишади.¹

3. Бирор сўзни бошқа бир сўзга *айлантириш, таржима қилиш, аслига ёки натижасига боғлаш, ўгириш, маолини бериш*. Буни мумтоз адабиётда *таъвил* ҳам дейилади. *Ўгириш* англамоқни сақлаш учун қилинаётган махсус талқин ҳолатидир. Ўгираётган шахс (таржимон) икки тил орасида воситачилик қилаётган кишидир. У ўгирилаётган матн дунёси билан ўқувчи дунёси ўртасида кўприк бўлади. Ҳам бошқа-бошқа икки тилнинг, ҳамда айри-айри алоҳида икки маданиятнинг бегоналигини кетгазувчи восита соҳибидир. Ўгирма (ёки, таржима) баъзан бир тилнинг турли даврлардаги ҳолатига кўра ҳам қилинади. Мисол учун, қадимги туркий ёдгорликлар (Ўрхун-Энасой, Култегин битиклари, “Қутдғу билиг” каби) ўз ҳолатидан ҳозирги-замонавий ўзбек тилига табдил қилинган. Таржимон-ўгирувчи таржима жараёнида грамматик, тарихий ва матн билан боғлиқ бир қанча воситалар ёрдамида ишга киришади. *Таъвил* эса қадимий матн ифодаларини биз тушунадиган тилга айлантириш ҳолатидир.

Юқорида кўрилган ҳар уч англаш ҳолида ҳам талқиний фаолият ёт, ёпик, замон ва макон фарқи билан узоқлашган бирор ибора, матн ёхуд ўзакка яқинлик боғлашга ҳаракат қилинади.

Агар ўзбек мумтоз адабиёти тарихи нуктаи назаридан қаралса ҳам ҳар учала талқин акс этганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Биринчи галда турфа талқинлар қўлёзмалар матни билан боғлиқ ҳолда кўзга ташланади. Айнан шу жиҳатни ўрганиш ва тадқиқ этиш ўзбек матншунослигининг асос вазифаларидан бири ўлароқ шаклланган. Хусусан, XX аср давомида олиб борилган аксар ўзбек матншунослик тадқиқлари шу жаҳҳада бўлган (П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймон, С.Муталлибов, А.Қаюмов, М.Ҳақимов, С.Ғаниева каби олимларнинг тадқиқлари). Матнни фалсафий англаш, герменевтик талқин усуллари қўллаш эса айнан истиқлолдан сўнг айрим изланишларда

¹ Г.Гече. Библийские истории. –Москва: Политиздат, 1988. С.19.

кўрина бошлади (Ш.Сирожиддинов¹, Д.Салоҳий², А.Эркинов³, Б.Каримов⁴ изланишлари).

Лекин шуни ҳам кўзда тутмоқ керакки, матншунослик бадий асарнинг ички-ботиний жиҳатларини очиб бериш, матнни асл моҳиятини англаш, филологик ечимдан ташқари фалсафий маъносини ҳам ўрганиши лозим. Шу билан бирга, матннинг яратилиш тарихи, матн ўзгариши содир бўлган бўлса унга олиб келган ҳолатларни аниқлаш ва муаллиф варианти сақланиб қолмаган тақдирда асарнинг аслига яқин матнини тузишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйгандир. Бу эса уч жабҳада олиб борилади:

1) Матн тарихини ўрганиш; 2) Матн талқини; 3) Матн тузиш.⁵

Аслида матнни англаш ва матншунослигимиз кўп асрлик тарихга эғалиги шубҳасиздир. Мисол учун, Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ шу ишга қўл урган, дейиш ўринли. “Девону луғотит-турк” асарида сўзларнинг маъноларини очиб бериш учун кўплаб матний таҳлил ва талқин ишларини олиб борган. У барча туркий халқлар оғзаки ижоди бўлмиш дostonлардан парчалар, қўшиқлар, мақоллар, ҳикматли сўз ва ибораларни ҳамда ёзма адабиётдан олинган қасида ва шеърларни туркий сўзларнинг нозик қирраларини очиб бериш учун илова сифатида асарига жойлаштирган. У бир неча сўзларни кўплаб маъноларини ифода этабилмоқ учун бу адабий парчалардан фойдаланган.

Ёки, матншунослик бўйича яна бир катта миқёсдаги ишни темурийзода Мирзо Бойсункур (1397-1433) амалга оширган. У жаҳонда илк маротаба илмий-танқидий матн яратган. У Фирдавсийнинг “Шоҳнома” достони нусхаларини йиғдириб, ўзаро солиштириб, аниқликлар киритиб, замонасининг энг моҳир хаттотларига ягона нусхада, миниатюралар билан безаттириб кўчиртирган. Ҳозирги

¹ Ш.Сирожиддинов. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. –Тошкент: Akademnashr, 2011.

² Д.И.Салоҳий. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий тақомили (ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида). ДДА. –Тошкент, 2001.

³ А.С.Эркинов. Источники интерпретации “Хамса” Алишера Навои в XV-XX вв. АДД. –Ташкент, 1998.

⁴ Б.Н.Каримов. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (кодирий-шунослик мисолида). ДДА. –Тошкент, 2002.

⁵ Ш.Сирожиддинов, С.Умарова. Ўзбек матншунослиги қирралари. –Тошкент: Akadennashr, 2015. 7-бет.

кунда у “Шохнома”нинг кейинги нусхалари учун асос матн бўлиш билан бирга, уникал ва ноёб манба сифатида Эрон давлат кутубхонасида сақланмоқда.

Матншунослигимиз ва матн талқини тарихи албатта Амир Алишер Навоий номи билан чамбарчарс боғлиқдир. Навоий асарлари нафақат ўзбек адабиёти тарихида, умуман Шарқ адабиётида ҳам энг кўп кўчирилган ва тарқалган асарлар сирасига киради. Уларни дастлаб Навоийни ўзи кўчиртирган нусхалари ва кейинчалик китобат қилинган нусхалари ҳам машхур бўлиб кетган. Бу кўп сонли қўлёзмалар ўртасида албатта тафовутлар ҳам сезилади. Мисол учун, матншунос М.Ҳамидова “Садди Искандарий” достони қўлёзмалари ароаниқланган матний тафовутларни уч гуруҳга ажратади:

- 1) Композицион ўзгаришга олиб келган фарқлар;
- 2) Имловий хатолар;
- 3) Матнни маъновий бузилишга олиб келган текстологик тафовутлар.¹

Бу фарқ ва тафовутлар кейинчалик котиблар томонидан амалга оширилган. Навоийнинг ўзи томонидан қатъий матн ҳолига келтирилган асарларидан бир қанчаси бу каби матний ўзгаришларга дуч келган. Албатта, бу жиҳат кейинчалик тузилган шоир асарларининг илмий-танқидий матнларида кўзга ташланади. Шунинг ҳам таъкидлаш зарурки, Навоий асарлари матншунослигимиз тарихида энг кўп илмий-танқидий матн қилинган асарлардир. Шу кунга қадар муаллифнинг йигирма яқин асарининг танқидий матни яратилган.

Қизиғи шундаки, Навоийнинг ўзи ўз асарларини илк ва асосий таҳрирчисидир. Унинг вақт ўтиб амалга оширган матний талқинлари жуда ҳам муҳим. Мисол учун, Навоий “Муншаот”и билан узоқ йиллар шуғулланган навоийшунос Ю.Турсунов: “Навоий ўзга кишиларга ёзган ўзбекча мактубларини “авроқ зимнида сабот” этаркан, маълум сабабларга кўра баъзи мактублардаги шахслар номини тушириб қолдиришни маъқул кўриб, бундай ўринларда “фалон” мавҳумини ишлатиб кетган, айрим мактублардаги кишилар исмини эса аввалгича қолдирган бўлиши, шубҳасиз” дея таъкидлайди ва “шу тарика “Муншаот”нинг иккинчи редакцияси юзага келган”ини эслатади.²

¹ М.Ш.Ҳамидова. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. ДДА. –Тошкент, 1994. 30-бет.

² Ю.Турсунов. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz so’z, 2016. 33-бет.

Матн талқини масаласи кейинги асрларда ҳам давом этган. Умуман олганда, матн талқини тамойили ва унинг тарихи масаласини мумтоз адабий матнлар воситасида янада атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этиш жуда муҳим ҳамда қизиқарли илмий хулосаларга сабаб бўлиши шубҳасиздир. Матнни турлича ракурсда ўрганиш ва талқин қилиш кейинги йиллардаги ўзбек матншунослигида ҳам турфа хил ёндашувларни, баҳсларни келтириб чиқарди. (В.Раҳмон, Н.Жумахўжа каби олимларнинг баъзи чиқишлари бунга мисол бўла олади.¹)

Бироқ, бу борада бир жиҳатни доимо кўзда тутиш керак. У ҳам бўлса мумтоз (классик) матнни англаш ва талқин қилишда биз у яратилган тарих ва замондан йироқмиз. Ўша даврни фақат манбалар асосида тасаввур эта оламиз, холос. Аммо бу тасаввуримиз ҳам тор ва нуқсонли бўлиши мумкин. Шунинг учун, мумтоз матнни фақат ўз замонамизга кўра тушунамиз, англаймиз. Талқинларимиз ҳам шунга кўра бўлади. Яъни, айтилиқ Навоийга оид бирор матнни ўша даврга бориб, янгитдан ёздирмоқдан беримиз, албатта. Уни ҳозирги вақтдагина кўрамиз, тушунамиз ва англаймиз. Ўша асар ҳозирги вақтдагина бизникидир.

Биз бадиий матнни ўзимизгача қилинган талқинлардан хулосалаб, яшаб турган борлиғимизга мослаб яна талқинлашга ҳаракат қилаверамиз. Агар мумтоз адабий матнларни ҳозирги кунгача ва ўша асар яратилган даврнинг балоғат илми қоидаларига биноан англаб, талқин этилса нур устига нурдир. Ёхуд, позитивист² услубни қўллаган ҳолда адабий асарга бирор тарихий асар ёки археологик топилма каби қараш асосида бориш ҳам илмий услубни сақлайди. Француз олими Ролан Барт (1915-1980) бир ўринда “ҳар бир тарихий матн эски жумлалар, парчалардан тўқилган янги мазмунда намоён бўлади” деган эди. Бу эса матннинг доимо яшовчанлигига даолатдир.

XX аср иккинчи ярмига келиб, матнни лингвистик нуқтаи назардан тадқиқ этиш, “интерматн” тушунчаси бирмунча авж олди.³ Бу ҳам фалсафа билан боғлиқ тушунчадир. Аммо, адабиётшунос-матн-

¹ В.Раҳмон. Мумтоз сўз сехри. Мақолалар тўплами. –Тошкент: O‘zbekiston, 2015. 242-438-бетлар; Н.Жумахўжа. Истиқлол ва она тилимиз. (Тил, имло, нотиқлик санъати, матн, матншунослик) –Тошкент: Шарқ, 1998. 79-158-бетлар.

² Факт-далилларга асосланган.

³ Бу ҳақда қаранг: М.Холбеков. Матн, интерматн ва интерматнлик // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013, 6-сон. 32-39-бетлар.

шунос матндан ташқари маълумотларга ёндашмасдан ҳам бадий матннинг таҳлилини бера олиши зарур. Парадокс шундаки, кўп ҳолларда муаллифнинг бадииятдан бошқа мулоҳазаларига мурожаат қилиш, биринчи галда, асар поэтикаси ва матн тарихини ўрганишга ёрдам беради. (Бунга доир мисоллар китобнинг «Лирик асарларда тарих тасвири» ва А. Қаҳҳор автографлари ҳақидаги ўринларда бор.) Яъни, талқин йўналиши шуни тақозо қилиб қолади.

Юқоридагича назарий ёндашув фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, ушбу монографияни икки боб қилдик. Аввало, матнни тушуниш, унинг матности сирларини ўрганишни яхлит, кенг ҳудудларда олинди. Яъни, тадқиқ доирамизга XIV аср туркий ёзма ёдгорлиги “Наҳжул-фародис”дан тортиб Абдулла Қаҳҳорнинг асарларигача тортдик. Биз уларни мумтоз ва замонавий эмас, ягона ўзбек адабиёти намуналари сифатида қарашга интилдик. Иккинчидан, тадқиқларимиз асосан қўлёзма манбалар (адабий манбашунослик) ва муаллиф автограф матнларини (матншунослик) таҳлил қилиш доирасида олиб борилди. Албатта, талқин доирасига тортилган ҳамма бадиият намуналарининг ҳам матности сирларини тўласича кашф этдик, деган даъводдан йироқмиз. Биз фақат, шу тахлит талқинлар тақдим этиш мумкинлигини кўрдик, холос.

* * *

*Буюк Турон кенгликларида
Қўмилиб ётибди ҳадсиз хазина,
Қўмилиб ётибди йиллар қаърида
Хазинага туташ саноксиз зина...*

Шавкат Раҳмон

**I боб.
Мумтоз матн: талқин ва
таҳлиллар**

«Нахжул-фародис» асари мундарижаси ва матни ҳақида

Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар тадқиқиға қизиқиш асосан XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида авж олди. Аввало, уларни топиш, қўлёзма нусхаларини аниқлаш ва тил хусусиятларини тадқиқ этиш ишлари йўлга қўйила бошланди. XIV аср ёдгорлиги «Нахжул-фародис»ни ўрганиш ҳам бирмунча тарихға эға. У кўп-лаб жаҳон туркшуносларининг эътиборини жалб қилган. Гарчанд хорижда кўп ўрганилган бўлса-да, у асосан ватанимиз, аниқроғи, Хоразм билан узвий боғлиқ манбадир. (Бу ҳақда бироз кейинроқ тўхталамиз.) Шунинг учун уни туркий (эски ўзбек тилидаги) наср намунаси сифатида атрофлича ўрганишға эҳтиёж сезилади.

Илк бора Шаҳобиддин Маржоний «Нахжул-фародис»нинг нодир бир нусхаси ҳақида маълумот берган¹. Кейинчалик А.Убайдулло ва А.Раҳим², Ф.Кўпрули³, Ҳ.Тавфиқ, Ҳ.Эҳсон ва Ҳ.Али⁴, А.З.Валидий⁵ асар борасида тўхталган бўлсалар, проф. А.Н.Самойлович асарнинг Қозонда сақланаётган бир қадим қўлёзмаси ва тили ҳақида ёзган.⁶ Асарнинг асосан тил хусусиятлари ўрганилган ва кўп тадқиқлар шу йўналишда давом этган. Бу борада Қ.Бурслан⁷, Али Ф.Қорамонўгли⁸ ва А.Нажибнинг⁹ тадқиқи маълум. Яна, Б.Яфаров

¹ Ш. Маржоний. Китоби мустафодил-ахбор фий ахволи Қозон ва Булғор. 1-жилд. -Қозон, 1885. 15-16-бетлар.

² Азиз Убайдулло, Али Раҳим. Татар адабиёти тарихи. -Қозон, 1924.

³ Fuad Koprulu. Turk Edebiyatı Tarihi. -İstanbul, 1926.

⁴ Hifzi Tevfik, Hamamizade İhsan, Hasan Ali. Turk edebiyati numuneleri, cilt 1. İstanbul, 1926.

⁵ Ahmed Zeki Velidi. Harezm'de yazılmış eski türkce eserler / Türkiye mecmuası II, 1926.

⁶ А.Н.Самойлович. Cuci ulusu veya Altın Ordu Edebi Dili / Belleten, seri 1, no 12, 1935.

⁷ Kivamettin Burslan. Nehcul-feradis'ten derlenen türkce sözler. Türkiye mecmuası IV, 1934. -İstanbul, 1934.

⁸ Ali Fehmi Kamanoglu. Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, I. Turk dili ve edebiyati dergisi XVI, -İstanbul, 1968; Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, II. Turk dili ve edebiyati dergisi XVII, -İstanbul, 1969; Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, III. Metn. Turk dili ve edebiyati dergisi XVII, -İstanbul, 1969; Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, IV. Metn. Turk dili ve edebiyati dergisi XIX, -İstanbul, 1971.

⁹ Эмир Наджип. О памятнике XIV века «Нахджал-фарадис» и о его языке // Советская тюркология. №6, 1971.

шу мавзуда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган¹. Академик Э.Фозиловнинг рус тилида чоп этилган «Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдномалари» номли китобида ҳам «Нахжул-фародис»даги айрим сўзлар изоҳланган.² Профессорлар Н.Раҳмонов ва Ҳ.Болтабоев нашрга тайёрлаган “Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари”нинг 1-жилдида ҳам асардан парчалар келтирилган.³

Номини алоҳида эътироф этиш керак бўлган яна бир олим Янош Экмандир. Унинг туркологияга оид қўплаб тадқиқлари орасида «Нахжул-фародис» ажралиб туради. Я.Экман дастлабки изланишларини асарда қўлланилган бир сўзни тадқиқ этиш билан бошлаган.⁴ Кейин унинг Истанбул Янги жомеъ кутубхонасида сақланаётган диакритик белгили уникал қўлёзмасини факсимель ҳолда нашрга тайёрлади.⁵ Аммо асар транслитерациясини нашрга тайёрлаш ишини ниҳоясига етказолмай вафот этган. Буни С.Тезган ва Ҳ.Зулфиқор давом қилиб, чоп эттирадилар.⁶ Шу тариқа «Нахжул-фародис» асари тўлиғича дунё юзини кўради ва кейинги тадқиқларнинг деярли ҳаммаси ушбу факсимель ва матн юзасидан амалга ошган.

Асар номи ҳақида муаллиф шундай дейди: «Тақи бу китобга *Нахжул-фародис* от бердук, маъниси уштмоҳларнинг очук йўли темек бўлур (1)». Яъни, «Уштмоҳлар (учмоҳ)-жаннатларнинг очик йўли» маъносидадир.

Асар муаллифи масаласида эса кўпгина баҳслар мавжуд. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро» тазкирасида Алишер Навоийга бағишланган бир муламмаъ келтирилган:

*Туркийни кўруб қилурлар эрди тарку тавба ҳам,
Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий бирла Кардарий.*

¹ Б.А.Яфаров. Литература Камско-Волжских болгар X-XIV вв. и рукопись «Нахджал-фарадис». Кандидатская диссертация. -Казан, 1949.

² Э.Фозилов. Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдномалари. 2 томлик. –Тошкент: Фан, 1966-1971.

³ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. (Энг қадимги даврдан XIV асргача.) –Тошкент: Фан, 2003. 272-284-бетлар.

⁴ Janos Eckmann. Bolmasa kalimesine dair – Turk dili arastirmalari yilligi, Belleten 1954. –Ankara.

⁵ Janos Eckmann. Nehcul-feradis I, Tipkibasim. -Ankara, 1956.

⁶ Nehcū'l-feradis. I metin, II tipkibasim. Türk dil kurumu yayınları: 518. –Ankara, 1995. (Кўчирмалар шу нашрдан олинади ва қавс ичида саҳифа рақами кўрсатилади.)

*Бовужуди форсий дар жунби шеъри комилаш
Чист ашъори заҳири кист бори Анварий...*¹

Шеърдаги Лутфий, Анварийлар маълум. “Кардарий” тахаллусли шоир эса мунозараларга сабаб бўлган. Хусусан, Мақсуд Шайхзода «Тазкирачилик тарихидан» мақоласида шу шеърни назарда тутиб ёзади: «Мазкур қитъада зикр этилган Кардарий Хоразм ўлкасининг Кардар қишлоғида ҳижрий 761 (милодий 1359-60) йилда вафот этган Маҳмуд Ибн Али деган шахс «Наҳжул-фародис» номли диний-ахлоқий асар муаллифидир. Умрининг бир қисмини Олтин Ўрда пойтахти Сарой шахрида ўтказган. Асарнинг бир неча нусхалари сақланиб қолган. Бу асарнинг Кардарий тирик вақтида хоразмлик котиб томонидан кўчирилган нусхаси Хоразм шеvasи ва адабий лаҳжасининг тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ҳар ҳолда Давлатшоҳ Самарқандий туркий назм устаси деб кўрсатган Кардарий деган шоир шу Маҳмуд ибн Алидан бошқаси эмас.»²

Кейин яна бошқа мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Жумладан, «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг биринчи жилдида «Наҳжул-фародис»нинг муаллифи Али ибн Маҳмуд дея кўрсатилади, лекин «Кардарий» тахаллуси ҳақида эсланмайди.³

Немис олими Ҳ.Хофман Кардарий ва «Наҳжул-фародис» ҳақида: «Бу шоир (Кардарий)... машҳур туркигўй шоир Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийдир. Кардарий Хоразмдан бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий ўз қитъасида уни тилга олади. Тарихда эса Кардарий тахаллусли шоирлар бир эмас, бир нечта бўлган. Лекин унинг туркий тилда ёзилган «Наҳжул-фародис» асаригина бизга маълумдир»⁴, дея таъкидлайди.

Проф. Ҳ.Қудратуллаев эса бошқача фикр билдирган: «Аслида дастлабки туркий тилда яратилган йирик насрий асар Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий»сидир. Унинг «Наҳжул-фародис» номли асари ҳам насрда туркий тилда яратилган бўлиб, бу асар ҳам

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро / Китобда: Навоий замондошлари хотирасида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. 15-бет.

² Мақсуд Шайхзода. Тазкирачилик тарихидан / Навоийга армуғон. –Тошкент: Фан, 1968. 37-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-т. –Тошкент: Фан, 1977. 176-бет.

⁴ Н. Hofman. Turkish literature a bio-bibliographical survey. Sektion I. Utrecht, 1969. –P.103-109.

диний мавзуга, инсонни ахлокий руҳда тарбиялашга бағишлаган».¹ Бу сўнгги фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки «Наҳжул-фародис» ҳеч бир манбада Рабғузийга нисбат берилган эмас. [Асар муаллифи, унинг ўрганилиши ва мазмуни ҳақида ушбу сатрлар муаллифининг ҳам айрим кузатишлари бор.²]

Юқорида келтирилган маълумот юзасидан хулоса қилиб, «Наҳжул-фародис» асарининг муаллифи сифатида Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийни кўрсатиш мумкин. Лекин бу ҳам шартлидир. Негаки, «Наҳжул-фародис»нинг қўлёзмасида асар муаллифининг номи қайд этилмаган. Фақат китоб ниҳоясида асарнинг ёзилиш санаси ва котибининг исми келтирилган, холос. Мана ўша парча:

«Бу китоб тамом бўлди тарих ети юз олтмиш бирда шаҳрул оҳир муборак жумадул аввал ойининг олтинчи кунда эрдиким, китобати қушлуқ вахтинда тамам бўлди. Тақи китобнинг мусаннифи мазкур якшанба кун дорул-фанодин дорул-бақога риҳлат қилди (309)».

Ушбу парчадан икки муҳим жиҳат маълум бўлади. Биринчи, асарнинг ёзилиб битган санаси. Яъни, х. 761 йил. Иккинчи, асар мусаннифи, яъни тартиб бериб ёзган киши, асарни тамомлагач якшанба куни вафот қилгани (1360 йил, 26 март) маълум бўлади. Демакки, муаллифнинг охириги асари ҳам ушбу – «Наҳжул-фародис»дир.

Китоб матни ниҳоясида эса котиб ўз исмини келтиради:

«Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Хусрав Хоразмий».

Асар Хусрав тахаллусли хоразмлик котиб томонидан кўчирилгани аниқ. Шунингдек, котибнинг ўзи, асар муаллифи вафот санасини аниқ келтиришича, ёзувчи билан шахсан таниш бўлган.

Шу далилга асосланиб, асар муаллифи номини шартли дейиш мумкин. Ва уни тўла маънода, эски ўзбек тилидаги мумтоз наср намунаси сифатида ўрганиш керак, деган фикрдамиз.

¹ Х.Қудратуллаев. Насрий асарлар тарихи ва жанрий муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000, 4-сон.

² О.Жўрабоев. «Наҳжал-фародис» – муҳим илмий-адабий асар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2004. №2. 147-150-бетлар; Ўша муаллиф. Жаннат сари етаклагувчи асар//Ҳидоят. 2005. №10. 30-32-бетлар; Ўша муаллиф. XIV муҳим ёзма ёдгорлиги «Наҳжал-фародис» асарининг қўлёзмалари ва мундарижаси хусусида // Проф. Ҳ. Сулаймон номли республика ёш манбашунослари ва матншуносларининг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 15 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари. Тошкент, 2006. 3-6-бетлар.

Энди асарнинг мазмуний мундарижаси хусусида.

«Нахжул-фародис» асари диний-ахлоқий, илмий-бадий асардир. У тўрт бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб алоҳида ўнтадан фаслга бўлинади.

Муаллиф асарини анъанавий «Бисмиллоҳ», Аллоҳга ҳамд ва унинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га наът билан бошлайди ҳамда Абдуллоҳ ибн Умардан ривоят қилинган ҳадис келтиради.

Шуни таъкидлаш жоизки, асар фасллари бошида келтирилган ҳамма ҳадислар ва матнлар орасида келувчи оятлар, аввало, оригинал – араб тилида, кейин унинг мазмуни муаллиф изоҳида берилган. Асар «мусаннифи» шундай дейди:

«Умар ўғли Абдуллоҳ, разиаллоҳу анҳу, ривоят қилур пайғамбардин, саллолalloҳу алайҳи васаллам, андоғ ёрлиқар: қаю муъмин ва муваҳҳид қирқ ҳадисни меним ҳадисларимдин эшитмаганларга тегурса, билмаганларга ўргатса Ҳақ таоло ул кимарсани олимлар зумрасинда битигай; тақи қиёмат кунини бўлса, аманна ва саддақна, шаҳидлар жумласинда қўпоргай, тақи қаю кимарса мен аймамин ҳадисни меним аймаганимни билип, қасд бирла меним уза йалғон сўзлап пайғамбар алайҳиссалом айди тесе тамуғдин олтурғу ерини омода қилсун, теп айди. Бу ҳадисга тамассуқ қилип қирқ ҳадис жамъ қилдуқ пайғамбар алайҳиссалом ҳадислариндин муътамад китоблардин.

Яна бу ҳадисларга муносиб ҳикоятлар пайғамбар аҳвалидин, тақи хулафои рошидин афъолидин, тақи уламо ва машойих ақволидин зам қилдуқ; тақи бу китобни тўрт боб уза қилдуқ, тақи тегме бир бобни ўн фасл уза қилдуқ, тақи тегме бир фасл аввалинда бир ҳадис келтурдук пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларидинким, мажмуаи қирқ ҳадис бўлур.

Аввал боби пайғамбар алайҳиссаломнинг фаойилининг байони ичинда тутур. Икинчи боби хулафои рошидин, тақи аҳли байт, тақи тўрт имом фазойилининг байони ичинда турур. Учинч боби Ҳақ таоло ҳазратинга йавунғу езғу амаллар баёни ичинда турур. Тўртинч боби Ҳақ таолонинг ҳазратидин йаратғу йавуз амаллар байони ичинда турур (1)».

Ушбу баёнга кўра муаллиф қирқ ҳадис жамлаш ва олимлар тоифасидан жой олишни кўзда тутган. Бу қирқ ҳадис жамланмаси, бошқа «Чэхл ҳадис»лардан тубдан фарқ қилади. Яъни асар систематив, пухта режа асосида, аниқ ҳисоб ва мақсад билан амалга оширилган.

«Нахжул-фародис» тўрт боб, ҳар боб эса ўн фасл, жамми қирқ фасл. Бу дегани ҳар бир ҳадисга бир алоҳида фасл ажратилган. Шу

билан бирга ҳар бир ўнталикни ташкил қилувчи боб махсус мавзуга бағишланганки, ўзаро мутаносиблик изчил сақланган. Бу эса ўрта асрлар ислом адабиётини муҳим жиҳатларидан эканлиги маълум.

Демак биринчи боб – *«аввалқи боб: Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазойили ичинда турур»* (2).

Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаётлари, сийратлари ва фазилатлари ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Бироқ, «Наҳжул-фародис» бу борадаги туркий тилда яратилган дастлабки асарлар сирасидандир.

Ушбу биринчи боб ўз ичига қуйидаги мавзуларни жамлаган:

1. Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазойили баёни;
2. Пайғамбар (а.с.)га ваҳий келмоғининг баёни;
3. Пайғамбар (а.с.) ёронлари билан бирга Исломнинг дастлабки даврларидаги баёни;
4. Пайғамбар (а.с.) Маккадан Мадинага ҳижрат қилганлари баёни;
5. Пайғамбар (а.с.)нинг мўъжизалари баёни;
6. Пайғамбар (а.с.)нинг Маккаги кирмоқлари баёни;
7. Пайғамбар (а.с.) меърожининг баёни;
8. Жаннат ва дўзахга тафарруж қилмоқ баёни;
9. Пайғамбар (а.с.) Хунайнда ғазот қилмоқлари баёни;
10. Пайғамбар (а.с.)нинг вафотлари баёни.

Асарнинг иккинчи боби эса шундай номланган: *«Хулафои рошидин, тақи аҳли байт, тақи тўрт имом фазоилининг байони ичинда турур»* (67) ва у қуйидаги фасллардан иборат:

1. Абу Бакр розиаллоҳу анҳунинг баёни;
2. Умар (р.а.)нинг фазойили баёни;
3. Усмон (р.а.)нинг фазойили баёни;
4. Али (р.а.)нинг фазойили баёни;
5. Фотима (р.а.)нинг фазойили баёни;
6. Ҳасан Ҳусайн (р.а.)нинг фазойили баёни;
7. Имоми Аъзам Абу Ханифа Куфий раҳматуллаҳи алайҳ фазойили баёни;
8. Имом Шофий (р.а.) фазоилининг баёни;
9. Имом Малик (р.а.) фазоилининг баёни;
10. Имом Аҳмад Ханбал (р.а.) фазоилининг баёни.

Дастлабки икки бобданоқ маълум бўладики, ушбу асар Мовароуннаҳр худудида амалда бўлган ва дунёнинг жуда кўплаб мусулмон уламулари томонидан тан олинган аҳли суннат вал-жамоат мазҳаби асосида ёритилган. Бошқа ботил диний оқим ва таъсирлардан ҳоли равишда диёримиз халқларининг соф эътиқодини тараннум этувчи

асар. «Наҳжул-фародис»нинг кейинги – учинчи боби шундай номланади:

«*Ҳақ таоло ҳазратинга йавунгу амаллар байони ичинда турур*» (158). Яъни, Аллоҳ таолога манзур бўлган амаллар амалларнинг баёни ҳақида. Муаллиф назарида бундай амаллар қайсилар. Қуйида уларни боб фаслларига кўра келтирамыз.

1. Илм олмоқнинг фазилати баёнида;
2. Намоз фазилатининг баёнида;
3. Закотнинг ва садақанинг фазилати баёнида;
4. Рўза фазилати баёнида;
5. Ҳаж ва умра фазилати баёнида;
6. Ота-онага хизмат фазилатининг баёнида;
7. Ҳалол емоқ фазилатининг баёнида;
8. Амру маъруф ва наҳй мункар фазилатининг баёнида;
9. Туну кун ғафлатда бўлмасликнинг фазилати баёнида;
10. Сабр ва ризо фазилати баёнида.

Бундан маълум бўладики, Аллоҳга энг маъқул амалларнинг бошида илм олмоқ туради. Ундан кейин бошқа амаллар навбати билан келади. Инсон камолоти учун муҳим бўлган ва риёзат орқали комилликка етишиш учун муҳим бўлган ушбу жиҳатлар асарнинг маънавий-руҳий хухусиятларини оширибгина қолмай ўқувчилар қалбида эзгуликка интилиш туйғуларини ҳам шакллантиради. Сўнгги – тўртинчи боб бундай амалларнинг тескараси бўлган яъни, ёмон ишлар тўғрисида бўлиб, уни муаллиф шундай номлаган:

«*Ҳақ таоло ҳазратидин йиратгу йавуз амаллар байони ичинда турур*» (233) ва у ҳам ўнта фаслга бўлинган. Хўш, ушбу «ёвуз» амаллар қайсилар, қуйида уларни кўриб чиқсак.

1. Ноҳақ қон тўкмоқнинг офати баёни;
2. Зино қилмоқнинг офати баёни;
3. Маст қилувчи ичимликлар ичмоқнинг баёни;
4. Такаббурлик қилмоқликнинг офати баёни;
5. Ёлғон ва ғийбатнинг офати баёни;
6. Дунёни севмоқнинг офати баёни;
7. Риё ва симоё офатининг баёни;
8. Кийна ва ҳасаднинг офати баёни;
9. Ғурур ва ғафлат офатининг баёни;
10. Узоқ умид тутмоқ офатининг баёни.

Демакки, гуноҳ ишларнинг бошида ноҳақ қон тўкиб, ўзгалар жонига зулм қилиш турар экан. Ундан кейин зино, ичкиликбозлик, та-

каббурлик ва каби иллатлар қораланади. Муаллиф бу каби тушунчаларни ёритар экан олим ва донишманд, эзгулик сари чорловчи даъваткор, ёмонликлардан қайтарувчи фозил киши сифатида қалам тебратган.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, «Наҳжул-фародис» асарини яратишда муаллиф кўплаб муҳим илмий-фикҳий манбаларга, тафсир ва ҳадис китобларига таяниб иш кўрган. Мисол учун, машҳур ватандошимиз, Жоруллоҳ номи билан танилган Маҳмуд аз-Замаҳшарийнинг «Кашшоф» номли тафсир китобини ҳам санаб ўтган. Бундан ташқари яна ҳадисшуносларнинг «Саҳиҳ ҳадис» китобларига таяниб асар ёзганлигини таъкидлайди.

«Наҳжул-фародис» панд-ахлоқ мавзуидаги асар бўлиш билан бирга уни бадий наср намунаси сифатида ҳам талқин этиш мумкин. Фикримизни дастлабки боб доирасида давом эттирсак. Ҳар фасл бошида бир ҳадис келтирилган ва шунга кўра масала очиб берилган. Пайғамбаримизнинг ҳаёти ёритилар экан жуда кўп ривоят ва ҳикоятлар келтиради. Ўрни билан ул зот таърифланади, қилган ишлари ҳақида маълумот берилади ва ўрнатилган қоидалар ва ҳақоратлар батафсил эсланади. Шундай ўринларда муаллифнинг маҳорати ва ривоятларни талқин этиш борасидаги санъаткорлиги кўринган. Мисол учун, ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.)га суиқасд қилиш учун Макка кофирлари йиғилиш қилишади, шунда бу мажлисга аравий абушқа (чол) киёфасида Иблиснинг ҳам кўшилиб олганлиги келтирилади ва душманларга йўл-йўриқ кўрсатади. Айнан шу воқеани бу тахлит бошқа асарларда учратиш мушкул. Адиб бу ўринда ўзига хос ёндашув билан Иблиснинг доимий душманлиги ва маккорлигини бадий тарзда асосли изоҳлаб берган.

Яна, муаллиф ул муборак зотни таъриф этиш ва сифатлашда халқона ибораларни қўллашга ҳаракат қилган. Масалан, пайғамбаримиз (с.а.в.) Абубакр (р.а.) билан биргаликда Маккадан Мадинага томон кетаётганларида бир чўпоннинг хонадонига тушадилар. Мўъжиза кўрсатиб, сутдан қолган бир озгин кўйдан сут олишади ва шу билан озиқланиб кетишгач, чўпон келади ва аёлидан пайғамбарнинг «сифатини яхши баён қил»ишини сўрайди. Шунда чўпоннинг аёли Умми Муъид тилидан муаллиф ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.)ни шундай таъриф этган:

«Йигит турур. Маҳсини қора турур. Ачуқ йузлуқ турур. Ово-зинда ҳейбет бор. Инген узун бўйлуқ эрмаз, ашақ бойлуқ тақи эр-

маз, ўрта бўйлуқ турур. Ачуқ қошлиқ турур. Инген семуз тақи эрмаз, инген аруқ тақи эрмаз, ўрта тенлиг турур. Тўлек турур, уқуш ҳаракетлиг эрмаз. Тишлари сейрек турур. Юзи тўлун айтег қумийур. Сўз сўзласа ачуқ айра сўзлейур, булғашик сўзламас. Айаси кенг турур. Кўзи ашаққа уқушрек бақар, йерге бақар; бир аз тақи башини қалдурур, кўкка бақар. Маҳосини қурт йиғ турур, ўрта маҳосинлиг (турур), узун тақи эрмаз, куса тақи эрмаз. Қатиг йуруган тақи эрмаз; йуруйур бўлса ақру йурийур, эркен йетер, йўқ эрса йетмас, теди (17)».

Ушбу парчадан Расулуллоҳни муаллиф оддий халқ тилида нечоғлик тасвир этгани кўриниб турибди. Бунда «йигит турур» деганда, ўрта ёшларни назарда тутган. Ул муборақ зотнинг очик юзлари «тўлун айтег» эканликлари, овозларида ҳайбат бор эканлиги, ўрта бўйликликлари, сўзласалар бир маромда фикр билдиришлари, юрсалар ҳам ўртача юришлари ва бошқалар жуда самимий билдирилган.

Булар XIV аср туркий халқларда ҳазрати пайғамбарнинг сийрати ҳақидаги манбаларга таянган аниқ фикрлардир. Чунки бу давргача яратилган «Шамоиلى Муҳаммадия» асарида ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) ни сифатлари сиралаб берилган ва кўп жихатдан «Наҳжул-фародис» матни шу манбадаги маълумотларга уйғун.¹

«Наҳжул-фародис» муаллифининг нуқтаи назари ва келтирилган ривоятларнинг талқини кўп ҳолда ҳадислар замирида. У бир воқеа муносабати билан пайғамбаримизнинг бир неча хусусиятини аниқ акс эттиришга ҳаракат қилади. Мисол учун, ул зотнинг мўъжизалари ҳақидаги бешинчи фаслда Ҳандақ ғазоти воқеаларини ва саҳобаларнинг ул зотга садоқатларини, пайғамбаримизнинг илоҳий башоратларини ҳам бир орада жам қилган чиройли, ёрқин эпизодларга бой ҳадисларни келтиради. Шунингдек, бу ҳадисни муаллиф ўз тили билан туркийона талқин қилади. Қуйидаги парчага диққат қилайлик:

«Салмони Форсий (р.а.) айтур: Қачонким Жобирнинг таомини тановул қилдуқ², тақи ҳандақ қазимоққа бардуқ, меним улушумга теккан ерда тақи бир улуг тош белгурди. Ҳеч кимарса ани қопармаққа кучи етмади. Болта тақи ўтмади эрса, бардуқ, пайғамбар (а.с.)га хабар бердуқ эрса, пайғамбар (а.с.) келди тақи муборақ илгинда бир улуг болта олди; тақи «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм»

¹ Имом Термизий. Шамоиلى Муҳаммадия. (Ўзбекча таржима муаллифи Олтинхон тўра.) – Тошкент: «Мовароуннаҳр» нашриёти. (Араб ёзувида, санасиз.)

² Ушбу ҳикоядан аввал Жобирнинг уйида тўрт кишилик таомни ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) уч мингдан ортик кишига муъжизавий баракотлари орқали етказганликлари ҳақида ҳикоя қилинади.

теди тақи такбир айди эрса, жумла саҳобалар тақи такбир айди-лар. Андин сўнг пайғамбар (а.с.) болта кўтарди тақи қувват бир-ла ул тошга урмиш эрди. Ул тошдин йилдирим менгизлиг ўт чиқди Шом тарафинга барди. Салмони Форсий (р.а.) айтур: «Ул нурқа назар қилмиш эрдим. Шомнинг кўшклари, саройлари манга кўринди. Яна пайғамбар (а.с.) экинч қата такбир қилип уриш эрди. Яна бир йилдирим менгизлиг нур чиқти, тақи Яман тарафинга барди. Мен ул нурқа назар қилмиш эрдим, Яман шаҳрининг кўшклари, саройла-ри манга кўринди. Яна пайғамбар (а.с.) учунч қата такбир қилип ул ташиқа урмиш эрди. Яна бурунқитег йилдирим менгизлиг нур чиқти тақи машириқ тарафинга барди. Мен ул нурқа назар қилдим эрса, Ироқ элининг тақи Форс элининг саройлари кўринди. Мен айдим – «Ё Расулаллоҳ, бу не нурларким, оламга мунташир бўлди? – теп ай-дим эрса, пайғамбар (а.с.) айди – Ё Салмон, билгил, огоҳ бўлгил, бу нурлар қаю тарафқаким барди, ул тарафта Ислон очилгай, мусул-монлиқ зоҳир бўлгай – теди. Салмон Форсий (р.а.) Умар тақи Усмон (р.а.лар) хилофатинда эрдиким бу айтқан эларда Ислон зоҳир бўл-ди, теп айди (22).»

Ушбуда пайғамбар (с.а.в.)нинг башоратлари – исломият Араб ярим оролидан бошқа ўлкаларга ҳам тарқалиши келтирилган. Тош-га болта урилганда чиққан уч нур илоҳий каромат рамзи сифатида тасвирланган. Салмон Форсий ҳам ана шу кароматни илғаб олиб, пайғамбарга савол бериши ва бу саволга жавоб олиши, кейинчалик ҳазрати Умар ва Усмон халифаликлари даврида бу жавобнинг тас-диғини ўз кўзи билан кўриши қисқа сатрларда аниқ ва чиройли тас-вирланган.

«Наҳжул-фародис» асарида пайғамбаримиз ҳаётидаги муҳим воқеалардан бири – меърож масаласи биринчи бобнинг еттинчи ва қисман саккизинчи фаслларида алоҳида ёритилган. Айтиш керак-ки, «Меърож воқеаси «Саҳиҳул-Бухорий» ва «Саҳиҳул-Муслим» китобларида ҳаққоний баён этилган»¹.

Имом Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-Саҳиҳ» тўпламидаги меърож ҳақидаги ҳадислардаги фактлар билан қиёсланганда «Наҳжул-фаро-дис» муаллифи ҳам Имом Бухорий йўлидан бориб меърож ва исроъ воқеасини ишонарли келтиради. Фақат ҳадисларни туркий тилда халққа тушунарли тарзида ифодалайди².

¹ Мухаммад Хузарий. Нурул-яқин. –Тошкент, 1992. 65-бет.

² Биргина, фасл бошидаги Имом Бағовийнинг «Масобих» номли китобидаги ҳадисни оригинал-араб тилида келтириб, таржимасини изоҳлайди. Асарнинг да-

Фасл давомида Жаброил (а.с.)нинг Бурокни олиб келиши, бир лаҳзада Куддусдаги Масжиди Ақсода бошқа барча пайғамбарларга имомлик қилиб намозлар ўқишлари; сўнг, Жаброил ва Микоил фаришта билан биргаликда ҳазрати пайғамбаримиз (с.а.в.) етти қават кўкка саёҳат қилиши, ҳар қават самоънинг эшиги олдидаги савол-жавоблар, Расулуллоҳнинг ҳар қават осмонда Одам, Иброҳим, Ийсо, Мусо, Ҳорун, Юсуф пайғамбарлар билан кўришганликлари ва ниҳоят қурбат мақоми – Аллоҳга яқинлик даражасига яқка ўзлари етганликлари, беш вақт намознинг фарз бўлиш воқеалари аниқ ва реал билдирилган.

Асардаги тарихий талқин ўзига хос равишда бадиий меъёрларда берилган ўринлар ҳам учрайди. Мисол учун, пайғамбаримизнинг турли мамлакатлар подшоларига мактублари масаласида. Шундай мактублардан бири Ҳабашистон подшоси Нажошийга йўлланган хатдир. «Нурул-яқин» китобидаги ушбу мактуб матни:

«Пайғамбар (а.с.) Ҳабашистон подшоси Нажошийга Амр ибн Умайя Зумарий орқали мактубни жўнатдилар:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Аллоҳнинг элчиси Муҳаммаддан Ҳабашистоннинг каттаси Нажошийга салом!

Аллоҳ шундай мақтовга сазоворки, ундан бошқа бирон илоҳ йўқдур. Аллоҳ бутун коинотнинг эгаси, айб-нуқслардан холи, мўъминларга саломатлик бахи этгувчи, уларни азобдан асрагувчи, жамъики нарсаларни бошқарувчи зотдир. Исо Марямнинг ўғли Аллоҳга мансуб руҳ ва Аллоҳнинг Марямга ато этган сўзидир. Аллоҳ Исони дунёдан алоқасини узган Марямга марҳамат этди ва ифбатли, покиза аёл ҳомиладор бўлди. Аллоҳ қудрат қўли билан Одамни яратганидек, Исони дунёга келтирди. Мен сени шериги йўқ бир Аллоҳга ишонишга, унга итоат қилишга, менга эргашишга, менга келган ваҳийларга имон келтиришга даъват қиламан. Мен Аллоҳнинг элчиси, сени ва халқингни Аллоҳга итоат этишга ундайман. Мен сизларга Аллоҳнинг амрини етказиб насиҳат қилдим, насиҳатимни қабул этинглар. Тўғри йўлга эргашганларга салом.»¹

Энди киёс учун «Наҳжул-фародис» матнида ушбу мактубнинг ёзилиши ва келиши билан боғлиқ ўринни олсак:

вомида эса ҳар бир фасл бошидаги ҳадис оригинал-араб тилида, матн давомидаги қолган ҳадислар муаллиф таржимасида берилганлиги ҳам, «Наҳжул-фародис» ёзувчисининг ўзига хос талқинидир, дейиш мумкин.

¹ Нурул-яқин, 178-179-бетлар.

«Пайғамбар (а.с.) тиладиким, Йаман подшоҳи Нажоший маликка битиг изо берса. Аммининг ўғли Жаъфарга буюрдиким, - «Ё Жаъфар, бир қач кимарсалар бирла керакким Йаманга борсанг, тақи Йаман подшоҳи Нажоший маликка бизинг саломумизни тегурсанг, тақи они Исламқа даъват қилсанг», теди эрса, Жаъфар (р.а.) тақи қабул қилди - «Андоғ қилайин» теди эрса, пайғамбар (а.с.) битигусига буюрдиким – «Йаман подшоҳи Нажошийқа мендин битиг битигил!» – теди эрса, ул битигчи айди – «Ё Расулаллоҳ, нетег битигейин?» Пайғамбар (а.с.) айди - «Битигил:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Тангрининг расули Муҳаммаддин Нажоший тара, тақи Тангрининг саломи ул кимарсага бўлсинким, кўни йўлга уймиш бўлса.

Эй Нажоший малик, огоҳ бўлгилким мен ул биру бор Тангрини ўгарманким андин ўнгин Тангри йўқ; малик турур, мулкининг нуқсонни йўқ, тақи керакмаз сифатлардин ариғ, пок турур. Яна тануқлуқ берурманким, Марям ўғли Исони ўз қудрати бирла атасиз тақи анасиз яратти. Тақи сени ул Тангрининг дини уза ундарменким биру бор турур, тақи агар шерик ўртақ йўқ турур, тақи вазир раво эрмаз. Мани жумла халойиқ уза пайғамбарлиққа изо берди, тақи Жаброил (а.с.) манга кўкдин Фурқон эндурди. Эмди керакким биру бор тангриқа бўтсанг, тақи мени пайғамбар теп мансанг, тақи манга инган Куръонга мансанг, тақи манга уйсанг, тақи сўзумни қабул қиланг. Санга иттибаъ қилип ким мусулмон бўлса, жумласинга не савоб ерса, йалғуз санга ул савоб бўлғай; ва агар мусулмон бўлмасанг, санга кўра ким мусулмон бўлмаса, жумласинга не иъқоб бор эрса, йалғуз санга ул иъқоб бўлғай» теди (58).»

Кўринадики, мактублар матнида айрим фарқлар бор. «Нахжул-фародис»даги мактуб биринчи бобнинг 10-фаслида келтирилган бўлиб, бу фасл ҳазрати пайғамбаримизнинг вафотлари ҳақидаги фаслдир. Фикримизча, ушбу ўринда мактуб пайғамбардан қолаётган улуғ диннинг ёйилиши билан боғлиқ равишда рамзий келтирилган.

Фарқлар эса қуйидагиларда яққол кўринади:

1. «Нурул-яқин»да Нажоший Ҳабашистон подшоси, «Нахжул-фародис»да эса Йаман малиги дейилган;

2. «Нурул-яқин»да мактубни Нажошийга Амр ибн Умайя Зумарий етказди, «Нахжул-фародис»да эса бу вазифа Аммининг ўғли Жаъфарга юклатилади;

3. Мактуб матни «Нахжул-фародис» бирмунча каттароқ ва шунга кўра мавзу кенгрок ёритилган.

Яна «Нахжул-фародис»даги матн бадий бўёқларда ва туркий наср намунаси сифатида акс этган.

Умуман олганда, ҳазрати пайғамбар ҳаёти ва фаолияти «Нахжул-фародис» муаллиф талқинида ўзига хос ва бирмунча халқона акс этганлиги асарнинг адабий манба сифатидаги аҳамиятини оширади.

Асарда ислом тарихи, пайғамбар ҳаётига оид яна кўплаб фактлар келтирилган, ривоятлар қилинган. Лекин муаллиф асар давомида ўз талқинини беришга ҳаракат қилади; бироқ, ўша даврга хос диний асарлар ёзиш қоида ва анъанасига қатъий амал қилиб боради. Бу жиҳат айниқса, у бирор бир масала юзасидан ўз фикридан аввал албатта бирор бир мўътабар манбадан, айтайлик, Қуръони каримдан оят ёки, ишонарли тўпламлардан ҳадис келтиради ва шунга биноан қисқача фикрини беради, холос. Бу анъана ислом уламоларининг илмий асарлар ёзиш қоида­сига хосдир.

Ушбу асарда XIV аср туркий насри нуктаи назаридан қаралганда «Нахжул-фародис» бадийат бобида ўзига хослик намоиш қилган. Бу эса куйидаги жиҳатларда кўринади:

Аввало, айтилмоқчи бўлган фикрни ўша давр туркий тилида ра­вон ифодаланиши;

кейингиси, келтирилган ривоят ва ҳикоялар бадий бўёқларда акс этиши;

учинчиси, оят ва ҳадис таржималарини амалга оширишда муаллифнинг илмий салоҳиятини кўриниши ва мўътабар манбалардан олинган муқаддас калималарнинг фасоҳату балоғатини акс эттира билганлигидир.

Бу жиҳатларнинг ҳаммаси жамланиб муаллифнинг ҳикоячилик борасидаги маҳоратини асар матнида намоиш қилган. Масалан, пайғамбаримиз Маккадан Мадинага ҳижрат қилганларида, шаҳарга кириб келишлари, халқнинг мушток бўлиб кутиши ва кимнинг уйига кирасиз дейишганда, «кимнинг уйи олди­га туям чўкса ўша уйнинг меҳмони бўламан» деб, туяларини бўш қўйиб кезиш ва уй танланиш воқеаси «Нахжул-фародис» шундай ҳикоя қилинади:

«Жумъа куни эрди пайғамбар (а.с.) Қасва отлиғ тевесинга мунди. Жумла саҳобалар тақи отландилар. Укуш йазағлар тақи чиқип турур эрдилар. Мадина шаҳринда пайғамбар (а.с.)нинг жамолига мушток бўлганлар укуш эрди. Пайғамбар (а.с.)ни кўрмадин саҳобалар қатинда имон келтурур турур эрдилар.

Жумла халойиқ Мадинага таважжух қилдилар. Тегме бир қабиладин пайғамбар (а.с.) кечер бўлса, ул қабиланинг улуги чиқип

пайғамбар (а.с.)дин дархўст қилса, пайғамбар (а.с.) анларга хайру барака бирла дуо қилур эрди, тақи айтур эрди: «Бу меним Қавса атлиғ тевем қайу қапуғда чўкса, ман анда қонуқ бўлғайман», теп айтур эрди. Жумла Мадинанинг улуғлари тақи мунъимлари орзу қилур эрдилар: «Бўлғаймуким, пайғамбар (а.с.)нинг тевеси бизинг қапуғда чўккайму?» теп. Ҳеч чўкмаз эрди, ашип кечер эрди.

Анчага тақи бардиким Аййуби Ансорий қапуғинда чўкти эрса, пайғамбар (а.с.) тақи теведин тушти тақи месжидка кирди. Жумла саҳобалар тақи кирдилар жумъа намози қилмақ учун. Пайғамбар (а.с.) минбарка ошип хутба ўқиди, тақи минбардин тушип имоматлиқ қилди. Жумла саҳобалар иқтидо қилдилар. Намоздин чиқип пайғамбар (а.с.) Аййуби Ансорий эвинга кирди эрса, Аййуби Ансорий шод бўлди, севунди (18)».

Мазкур иктибосдан ҳазрати пайғамбаримизнинг Мадинага келганларида ўзларига нисбатан халқнинг билдирган хурмати ва таклифларга биноан жавоб бериш учун, ҳеч кимни хафа қилмаслик мақсадида, меҳмон бўлинадиган уйни туянинг танлашига имкон берганликлари жуда ишонарли ҳикоя қилинган. Аслида туянинг ихтиёри Аллоҳда ва Расуллоҳнинг кимнинг уйига киришлари ҳам Аллоҳнинг ихтиёрида эканлиги парча мазмунидан илғаб олинади.

Муаллиф кўплаб халқона ибораларни ўз фикрини етказиш учун қўллайди ва бу жиҳат асарнинг бадиий жиҳатларини акс эттиришда қўл келган. Мисол учун, туянинг ҳеч қайси уй олдида тўхтамай кезиши ва ниҳоят Аййуб Ансорий уйи олдида тўхташи шундай берилади:

«Жумла Мадинанинг улуғлари тақи мунъимлари орзу қилур эрдилар: «Бўлғаймуким, пайғамбар (а.с.)нинг тевеси бизинг қапуғда чўккайму?» теп. Ҳеч чўкмаз эрди, ашип кечер эрди. Анчага тақи бардиким Аййуби Ансорий қапуғинда чўкти...»

Бу гап замонавий ўзбек тилида шундай бўлади:

«Мадина шахрининг ҳамма улуғлари ва мунъим (хайр-саҳоватли, сахий киши)лари орзу қилар эдиларки: «Пайғамбар (а.с.)нинг туяси бизнинг (уй) эшиги (олди)да чўкса бўлармикан-а?» (Аммо туя) Ҳеч чўкмас (тўхтаб, чўкмас) эди, (уларнинг олдидан) ўтиб кетарди. Ва анчагача борди ва Аййуб Ансорий эшиги (олди)да чўкди...»

Албатта жумла раво ва содда тузилган. Бу эса ўқувчи шуурида тез жойлашади ва яхлит тасаввур ҳосил қилади. Ушбу ўринда келтирилган бир қанча бирикмалар кейинги асрларда яратилган туркий наср намуналарида, ҳаттоки эртақларда ҳам кенг қўлланилган. Мисол учун, «Бўлғаймуким» ва «Анчага тақи».

Муаллиф бу ўринда яна бир улуг ҳикматни беради. Яъни, кўп кишилар кўчага чиқиб пайғамбар уларнинг уйига киришини орзу қилиб таклиф қилдилар. Аййуб Ансорий эса ўз уйида сабр қилди. Унинг қалбидан не кечганлигин ёлғиз Аллоҳ билади. Лекин унинг исми улуг пайғамбарлардан Аййуб (а.с.) номи эди. Бу жиҳат рамзий маънода Аййуб Ансорийни ушбу ҳикояда сабр тимсоли сифатида кўрсатган. Ушбу сабри натижасида у улуг мукофот олди – дунёдаги энг хайрли инсон Муҳаммад пайғамбар (а.с.) унинг уйига меҳмон бўлдилар.

Асарда бу каби рамзий ишоралар ва ўхшатмалар реал воқелик билан уйғун равишда, муаллифнинг маҳорати туфайли намоян бўлган.

Ҳикоя қилишнинг яна бир муҳим жиҳати – муаллиф бирор мавзу ҳақида тўхталар экан, шу мавзу доирасидаги ҳадисларни воқеа йўналиши ва асос моҳияти асосида жойлаштиради. Масалан, ўзининг ёмон феъл-атвори ва хатти-ҳаракатлари билан пайғамбаримизга озор берган Абу Лаҳаб ва унинг хотини ҳақида ҳикоя қилар экан, уларнинг оқибатлари, яъни умрларини ниҳоясидаги аҳволларини ҳикоя охирида келтиради. Ўқувчи эсида қоладиган даражада тасвирлар экан, ҳадисларни бадиий ифода этади. Ва шу билан асарнинг асос ғояси пайғамбарни улуғлаш ва унга бўлган чексиз ҳурмат нуқтаи назаридан чекинмайди. Китобхон ушбулардан улкан ибрат олиши лозимлигини билвосита уқтиради. Албатта, бу борада унинг қалам кучи ўзини кўрсата олган. Мисол учун:

«Аббос (р.а.) айтур: Абу Лаҳаб дунёдин бармишдин сўнг тушимда кўрарман, ўт-йалинг ичинде турур. Мен айдим:-Не бўлди сангаким, мундаг уқубат турурсен?-теп. Абу Лаҳаб айтур:-Имансиз чиққаним шумлиги, тақи пайғамбар (а.с.)ни озорлаганим шумлиги турур. Мен айдим:-Ҳеч азоб сендин эксулурму?-тедим эрса, Абу Лаҳаб айди:-Тегме бир душанба кун бу азоб мендин кетер. Мен айдим:-Не себабдин, эй қариндашим?-Абу Лаҳаб айди:-Муҳаммад туғмишта манга хабар бердиларким, қариндашинг хатуни Амина хатун душанба кун Муҳаммад атлиг ўғул келтурди, теп. Мен гойат севундум, бир қаравашни озод қилдим. Ул сабабдин азобум душанба кун кетар,- теп айди (14)».

Мазкур парчадаги Абу Лаҳабнинг дўзахдан жой олиши ва ўт-олов ичида азобда қолиши тасвирланган. Шу билан бирга муаллиф яна бир жиҳатга эътиборни қаратган. Абу Лаҳабнинг фақат бир кун азобдан фориг бўлиши душанбанинг фазилати билан эканлиги. Чун-

ки шу куни ҳазрати Расулulloҳ таваллуд топганлар. Абу Лаҳаб ҳам шу куни бу улуғ воқеадан хурсанд бўлиб, бир қулни озод қилган экан. Шу яхши ишдан хурсандлиги ва яна бир яхши амални қилганлиги учун бир кун дўзах азобидан қутулиши, ҳикоя қилинган. Бу билан эса бу дунёда қилинган ҳеч бир яхши амал зойе кетмаслиги уқтирилган. Муаллиф нафақат бир ёзувчи балки, донишманд инсон сифатида ҳам ўз асарини шундай сатрости ҳикматлар билан безаб борган.

Асар давомидаги ҳикояларда нафақат инсонлар ва воқеалар балки, жойлар ва биноларнинг тасвирига ҳам ўринлар ажратилган. Каъбатуллоҳ ва унинг яратилиши ҳақида жуда чиройли ҳикоятлар берилади. Муаллиф ушбу муборак ибодат уйининг дастлабки шаклини, қаерда бўлганлигини, қачон жойидан олиниб аршга олиб кетилганлигини ҳамда ҳозирги ўрнини бадий тарзда шундай тасвирлайди:

«...Ҳақ таоло Жаброилга фармонладиким, -Барғил, тақи Иброҳим пайғамбарқа, тақи Исмоил пайғамбарқа (а.с.лар) буйургилким, меним учун Каъба бино қилсунлар, теп, Байтул-маъмур йеринде – теди. Байтул-маъмур эв эрди, қизил ёқутдин эрди. Ҳақ таоло йаратмиш эрди ўз қудрати бирла учтмохнинг қизил ёқутидин. Кун туғиши тарафинда бир қапуғи бар эрди, тақи кун батиши тарафинда тақи бир қапуси бар эрди. Бу эки қапуғ йашил зумурруддин эрди. Қачанким Одам пайғамбар (а.с.)нунг тавбаси қабул бўлди эрса, Одам пайғамбар (а.с.) Ҳақ таолога муножот қилди тақи айди: -Ё Раббий, ул вақтинким учмохда эрдим, ҳамиша хотирим тиламишиде Аршқа таваф қилур эрдим. Эмди андин маҳрум бўлдим. Лутфу карамунгдин дархўшт қилурман, бу йер йузинда тақи манга мутабаррик, ариғ, ҳурметлиғ эв бўлса мен анга ҳемиша таваф қилса эрдим – теп муножот қилди эрса, Ҳақ таборақ ва таоло Байтул-маъмурни эндурди. Одам пайғамбар (а.с.) Ҳиндустандин қирқ қата Байтул-маъмурқа зийорат қилди. Қачанким, Ҳақ таборақ ва таоло Нуҳ пайғамбар (а.с.)нунг қавмини ҳелок қилди тўфон бирла ул Байтул-маъмурни йетмиш фариштелар қўтурдилар, йетинч қат кўкда қўйдилар. Эмди ҳер кун Байтул-маъмурқа йетмиш минг фариште тавоф қилурлар, қийаматқа теги. Бир тавоф қилган экинч тавоф қилмаз... (28)».

Бу каби ўрнаклар асарда кўп. Улардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, «Наҳжул-фародис» асарида муаллиф ўз олдиға қўйган эзгу мақсадни – XIV аср туркий тилдаги бадииятнинг нодир ифодасини, аниқроғи – насрнинг ёрқин намунасини ярата олган.

“Маснавийи маънавий” шарҳлари ва бир таржима матнига доир

Мавлоно Жалолиддин Муҳаммад Балхий-Румийнинг (х.604/ м.1207 – х.672/ м.1273) энг машҳур асари «Маснавийи маънавий» ҳисобланади. Алишер Навоий “Маҳбул-қулуб” асарининг “Назм гулистонининг хушнағма кушлари зикрида” шундай таъкидлайди: *“Яна қойили “Маснавийи маънавий”, ғаввоси баҳри яқин Мавлоно Жалолиддин, яъни Мавлавийи Румийдурки, мақсадлари назмдин асрори илоҳий адоси ва маърифати номутоҳоний имлосидин ўзга йўқтур...”*¹

Навоий таърифича: Мавлоно Жалолиддин “Маснавийи маънавий” асари билан (Аллоҳга) яқинлик баҳрига ғаввос ўларок шўнғиган. Бундан мақсад эса илоҳий сирлар ва туганмас маърифатни назмга солиш имлосидан ўзга эмасдир.

Шу улуг мақсад йўлида яратилган “Маснавий”да Қуръони карим ва Ҳадиси шариф маъноларини ўзига сингдирган ҳолда, инсон ҳаёти, табиат ва жамият, маънавият ва маърифат билан боғлиқ бир қатор масалалар бадий-ирфоний йўсинда баён этилган. Асар 6 жилд (дафтар)дан иборат; унинг дастлабки қисмигина, (18 байт) муаллифнинг ўзи тарафидан ёзилган. Бу кириш «Найнома» номи билан ҳам машҳур.² Маснавийнинг кейинги қисмларини эса шогирди Ҳисомиддин Чалабий Мавлононинг бадиха (экспромт) тарзда айтаётган чоғида ёзиб олган. Чалабийнинг бевақт вафотидан сўнгра муаллиф асар давоми устида яна ўн йил ишлайди.

“Маснавий”да Қуръони карим оятлари ва муборак ҳадислар моҳиятини акс эттирувчи, очиқловчи 270 дан зиёд ҳикоя ва юзлаб панду ҳикматлар ўрин олган. Унда Қуръони карим оятларидан 760 та иқтибос келтирилган (114 суранинг 107 тасидан). 745 ўринда эса 703та ҳадиси шарифдан фойдаланилган.

Бу асар ўзигача бўлган Шарқ ва Ғарб дунёсида кўрилмаган услуб ва тарзда маърифат ҳамда маънавиятни донишмандлик ва шоирона

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-т. Маҳбул-қулуб. –Тошкент: Фан, 1998. 25-бет.

² “Найнома” ва уч таржимон томонидан амалга оширилган таржима ҳамда шарҳлар ўзбек тилида чоп этилган. Қаранг: Жалолиддин Румий. Маснавий ҳикояларига шарҳлар. Найнома. Нашрга тайёрловчи: А.Тилавов. –Тошкент: Мухаррир, 2011. 271-327-бетлар.

улуғ бадиият ила бера олганлиги билан ажралиб туради. Муаллифнинг фалсафий-ирфоний қарашлари содда ва ёқимли услубда, равон шеърӣ маромда ўз бадий ифодасини топган. Ундаги юксак бадий-ятгина эмас, балки мантиқ ва фалсафанинг бойлиги ҳам китобхонга кучли таъсир қилади.

Асар Шарқ мумтоз лирикасининг маснавий жанрида, ҳар байт алоҳида (а-а, б-б, в-в...) қофияланиб келувчи шаклда ёзилган. У бирмунча содда кўрингани билан, тузилиши жиҳатидан мукаммал, айна дамда мураккаб асардир. Шу билан бирга, «Маснавий» маъно-моҳиятига кўра ўзига хос «тасаввуф қомуси»дир. Бироқ, унинг бу жиҳатини фақат шариат ва тасаввуф илмини яхши билганлар ҳамда ирфон таълимидан хабардорларгина илғайдилар. Шунинг учун, Абдураҳмон Жомийнинг:

*Ман чи гўям васфи он олийжаноб,
Нист пайғамбар вале дорад китоб...*

(Мен бу улуғ жаноб васфида нима ҳам дердим, ўзи пайғамбар эмас, лекин китоби бор) дея эътироф этиши ҳам бежиз эмас. Ҳатто, у “Маснавий” асаридан ниҳоят даражада мутаассир бўлиб:

*“Маснавийи маънавий”и Мавлавий
Ҳаст Қуръони дар забони паҳлавий...*

(Мавлавийнинг «Маънавий маснавий» асари паҳлавий (форс) тилидаги Қуръондир) дея ҳаяжон билан улуғлайди.

Кейинги асрлар давомида “Маснавий” кўплаб форсигўй ва туркигўй ижодкорларга катта ареалда кучли таъсир кўрсатиб келган. Ўнлаб буюк ижодкорлар Мавлонони ўзларига улуғ устоз деб билганлар, ижодий таъсирланганлар. Шунингдек, тарих давомида маснавийхонлик яъни “Маснавийи маънавий”ни ўқиш ва ўрганиш Рум, Хуросон, Эрон, Ҳиндистон, Мовароуннаҳр ва Туркистонда кенг тарқалган. Ҳозирда “Маснавий”нинг дунё кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланувчи нусхаларининг ўзи беш юздан зиёддир.¹ Бу эса ўрта асрларда Мавлоно асарларига, хусусан “Маснавийи маънавий”га эҳтиёж ва талабнинг ортик бўлганини исботлайди.²

Шунингдек, бу машҳур асарга ёзилган шарҳларнинг ўзи ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Масалан, XV-XIX асрлар давомида форсий ва туркий адабиётда “Маснавийи маънавий” асарига муаллифлари маъ-

¹ Масалан, ЎЗР ФАШИ ва бошқа фондларда ҳам ўнлаб нусхалари маълум.

² Китобнинг “Лирикада тарих тасвири” фаслида Эрдонабий (Абдулкаюмхон) билан боғлиқ бу жиҳатга тўхталамиз.

лум қирққа яқин та шарҳ ёзилган. Бундан ташқари, жаҳон кутубхона-ларида шориҳлари номаълум яна бир қанча шарҳлар ҳам мавжуд.¹

Демак, Мавлононинг маснавийсига шарҳ ёзган шориҳлар ва уларнинг машҳур шарҳлари (форсий ва туркий) қўйидагилар:

1. Камолиддин Ҳусайн Хоразмий, “Жавоҳирул-асрор ва завоҳирул-анвор”;

2. Шох Доий Шерозий, “Шарҳи маснавийи маънавий”;

3. Муиниддин Абдуллоҳ, “Асрори маснавий ва анвори маънавий”;

4. Аҳмад бин Маҳмуд Мавлавий, “Иҳтиёроти маснавий”;

5. Хўбмуҳаммад Чиштий, “Амвожи Хўбий”;

6. Абу Бакр Шоший, “Жавоҳири мавлавий ва лаолии маснавий”;

7. Афзал Аллоҳободий, “Ҳалли Маснавий”;

8. Саид Абдулфаттоҳ Аскарӣ, “Дурри макнун”;

9. Хожа Аюб Порсо Лоҳурий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

10. Бахлул бин Мирзохон Барокий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

11. Мавлоно Абдулалӣ бин Низомиддин Баҳрул-улум, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

12. Мир Нуруллоҳ Аҳрорӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

13. Мавлоно Идрис Битлисӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

14. Хожа Ҳусайн Мирий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

15. Холис Толибонӣ, “Шарҳи Маснавий”;

16. Охунд Мулло Али Нурий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

17. Вали Муҳаммад Назир, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

18. Муҳаммад Обид, “Шарҳи Маснавий”;

19. Муҳаммад Ризо, “Мукошифати Разавӣ шарҳи Маснавий”;

20. Абдуллатиф бин Абдуллоҳ Аббос, “Латоифи ал-маънавий мир ҳақойиқал-Маснавий”;

21. Муҳаммад Шукруллоҳ, “Шарҳи Маснавий”;

22. Алоъ бин Яҳё Воиз Шерозӣ, “Шарҳи Маснавий”;

23. Мир Муҳаммад Наим, “Шарҳи Маснавий”;

24. Абу Али Соҳиб, “Футуҳотал-маънавий”;

25. Муслиҳиддин бин Мустафо бин Шайбон Сурурий, “Шарҳи Маснавий”;

26. Абруҳмон Жомӣ, “Шарҳи байтаи маснавии Мавлавӣ”;

26. Машраб, “Мабдаи нур”;

27. Шомӣ, “Шарҳи Маснавий”;

28. Исмоил Русухӣ Дада Анкаравӣ, “Фотиҳул-абёт”;

¹ А.Насриддинов. Проблема художественного восприятия и комментирования произведений персидско-таджикской классической литературы. АДД. – Душанбе, 1990. С.10-11.

29. Суудий Босनावий, “Шарҳи Маснавий”;
30. Исмоил Ҳаққий Бурсавий, “Рухул-Маснавий”;
31. Абдуллоҳ бин Муборақ, “Шарҳи Маснавий”;
32. Зариф Ҳасан Жалолий, “Кошифул-асрор”;
33. Алоуддин, “Шарҳи Маснавий”;
34. Абдулмажид Сивосий, “Шарҳи Маснавий”;
35. Мулло Хожа Сабзаворий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
36. Обиддин Пошо, “Таржима ва шарҳи Маснавийи шариф”;
37. Аҳмад Авний Қўнуқ, “Маснавийи шариф шарҳи”
38. Бадӣузмамон Фурӯзонфар, “Шарҳи Маснавийи маънавий”.

Албатта мазкур шарҳлар ҳар бир шориҳнинг “Маснавийи маънавий”ни англаш даражасидан келиб чиқиб турли савияда ёзилган. Шу билан бирга уларнинг барчаси ҳам тўлиқ эмас. Масалан, Жомий икки байтгагина шарҳ ёзган, холос. Бироқ, шунини камоли қониқиш ила айтиш мумкинки, нафақат Шарҳ мумтоз адабиёти, балки жаҳон адабиёти тарихида ҳам “Маснавий” каби кўп ва ҳў шарҳга муҳтож асар бармоқ билан санарлидир. Ушбу асар қанча шарҳ-тафсир-таъвил этилса, яна шунча янги ва ажиб мазмунларни бераверарди. Чунки, ҳар бир шарҳ ўз даври ва муҳитининг савияси ва маънавиятидан келиб чиқиб талқин қилинади.

Ўрни келганда илк байт мазмуни ва шарҳининг бир жиҳатига тўхталсак. Деярли барча матнларда:

*Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад,
Аз жудоиҳо шиқоят мекунад...*

дея бошланади. Лекин, “Маснавий”ни ўн икки жилд ҳолида тўлиқ шарҳ ва тафсир қилган турк олими Аҳмад Авний Қўнуқ дастлабки байтни шундай келтиради:

*Бишнав ин най чун шиқоят мекунад,
Аз жудоиҳо ҳикоят мекунад...*

Илк матнга кўра, найнинг ҳикояларидан мақсад айрилиқлардан шиқоят қилиш мазмуни келиб чиқади. Кейинги матнга кўра эса, найнинг шиқоятларини тингланса, у айрилиқлар ҳақида ҳикоялар қилмоқда.

Аҳмад Авний қадим қўлёзма нусхаларда матн айнан шундай берилганини ва “шиқоят” “ҳикоят”дан олдин келиши мувофиқлигини таъкидлайди.¹ Бу фикрини эса бир фикра-мисол ҳамда кейинги байт билан боғлаб изоҳ этади. Мазкур жиҳатни батафсил шарҳлаш алоҳида мавзу талаб қилади. Бироқ, бир нуқтада

¹ Mevlana Celaleddin Rumi. Mesnevi-i serif serhi. 1-cilt. Tercüme ve serh: Ahmed Avni Konuk. -Istanbul: Kitabevi, 2006. S.71.

деярли барча шорихлар бирлашганини кўриш мумкин. У ҳам бўлса “най”дан мурод – комил инсон эканлигидир. Бу фикрни шорихлар ўз асарларида у ёки бу даражада акс эттирганлар. “Най – ориф ва оқиллик мартабасига ноил бўлган инсони комил” (А. Маҳкам)¹.

Шу тариқа, Мавлононинг вафот этиши билан, “Маснавий”ни юқорида келтирилган каби шарҳлаб ўрганиш ва тушунишга бўлган уринишлар замонамизга қадар тўхтаган эмас. Дастлаб Жалололдин Румийнинг ўғли Султон Валад, кичик замондошлари Аҳмад Афлокий ва Фаридун Сипоҳсолор бу ишга қўл уришган. Кейинчалик Туркия ҳудудида Шомий, Сарварий, Исмоил Анқаравий, Фуод Кўпрўлу, Абдулбоқи Гулпинорли, Меҳмет Али Авний, Сулаймон Нахифий, Обиддин Пошо, Валад Узбудак, Мидхат Баҳорий Бойтур ва бошқаларнинг таржима, шарҳ ва тадқиқлари юзага келди. Эронда Али Даштий, Абулҳасан Зарринқўб, Шафиъ Кодканий, Жамол Ҳумой, Муҳаммад Истеъломий, Такий Пурномдориён, Муртазо Беҳиштий, Носириддин Соҳибзамоний, Абдулкарим Сирўш ва Жаъфар Шоҳидий томонидан ҳам матнлари тайёрланди, шарҳлар ва тадқиқлар ёзилди. Урду тилида эса Мунший Али, Юсуф Алишоҳ Чиштий таржималари, Шиблий Нўъмоний, Абдуали ва Ҳанифа Абдулҳаким шарҳлари пайдо бўлди. Ғарб оламида эса Рейнольд Никольсон, Артур Арберри, Карл Эрнст, Камилла ва Кабир Хелминскийлар, Уильям Читтик, Шаҳрам Шива, Иброҳим Жўмард ва Колман Баркснинг инглизчага, Жозеф Ҳаммер Пургстал, Фридрих Рукерт, Ҳерман Этенинг олмончага, Клемен Ҳуарнинг французчага қилган таржималари орқали «Маснавийи маънавий» Европага кириб борди. Ҳ.Риттер, Ж.Фербервагел, Е.А.Браун, Ҳ.Мессэ, Б.Спулер ва А. Шиммел каби олимлар эса «Маснавий»нинг тадқиқи ва сўзма-сўз таржимаси билан шуғулландилар. Рус олимларидан эса А.Кримский, В.А.Гордлевский, Н.Мартинович, Е.Э.Бертельс, И.Брагинский, А.Мецнинг тадқиқлари, Ф.Корш, И.Сельвинский, Д.Самойлов, В.Державин, Н.Гребнев, Д.Шchedровицкий, Р.Фиш, Л.Тираспольскийнинг шеърий, М-Н.Османов, О.Акимужкина, Ю.Иоаннесян, Б.Норик, А.Хисматуллин, О.Ястребова, Л.Лохутий, Н.Пригарина, М.Русанов ва Н.Чалисованинг насрий таржималари дунёга келди.

Ўзбекистонда ҳам мустақилликдан сўнгра Мавлононинг «Маснавийи маънавий» асарига қизиқиш, ўрганиш ва энг муҳими

¹ Жалололдин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, биринчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон: А.Маҳкам. –Тошкент: Шарқ, 1999. 22-бет.

таржима қилишга интилиш кучайди. Шоир-таржимонлар тарафидан эса улуғ шоирнинг асарларидан парчалар таржима қилина бошланди. Мисол учун, Жуманиёз Жабборов, Шоислом Шомухамедов, Жамол Камол, Асқар Маҳкам, Сирожиддин Саййид, Сулаймон Раҳмон кабиларнинг таржималарини келтириш мумкин. Буларнинг ичида Ж.Камол ва А.Маҳкам таржималари ажралиб туради. Негаки, Ўзбекистон халқ шоири Ж.Камол “Маснавийи маънавий”ни олти дафтарини тўла ҳолда шеърий йўлда таржима қилиб, нашр эттирди (2002-2005).

А.Маҳкам (1958-2007) “Маснавийи маънавий” асарининг таржима ва шарҳига ўтган асрнинг 90 йилларига келиб киришган эди. Ундан парчалар “Гулистон” журналида чоп этила бошлагач, ўқувчилар оммасини жалб қилди. Биринчи дафтардан қилинган шарҳли таржима китоб маънавий-маданий ҳаётимизда чинакам воқеа бўлди. Афсуски, унинг иккинчи китобини¹ нашр этилган ҳолда кўриш шоирга насиб этмади.

Шуни таъкидлаш лозимки, А.Маҳкам дастлаб фақат “Маснавий” ва унга Обиддин Пошо ҳамда Карим Замоний шарҳларини таржима қилади. Кейинчалик эса, шарҳловчи ўлароқ ҳам ўртага чиқади. Гарчанд асарнинг 1-дафтаринигина (у ҳам тўлиқ эмас) таржима этиб, шарҳлаган бўлса-да, асарнинг мазмун-моҳиятини тўлақонли беришга муваффақ бўлолган. У биринчи галда шоир сифатида, шоир бўлганда ҳам руҳоният шоири сифатида муҳташам ва муборақ асарга кўз ташлайди ҳамда уни маҳорат ила таржима қилади. Шундан сўнг, бирин-кетин байтларнинг шарҳларини келтиради, ўзига хос талқинларни баён этади.

Аслият: *Баҳри он аст имтиҳони неку бад,*

То бижўшад бар сар орад зар забад...

Таржима: *Қайнаса зарнинг чиқар зангорлари,*

Имтиҳон – яхши-ёмон кирдорлари... (Биринчи китоб, 130-бет)

Аслият: *Ин ҳадис охир надорад боз рон,*

Жониби Ҳоруту Морут, эй жавон...

Таржима: *Бул ҳадиснинг сўнги йўқ, ўғлим маним,*

Қиссаи Ҳоруту Морутдек қадим... (Биринчи китоб, 158-бет)

¹ Жалолитдин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, иккинчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон ва шарҳ муаллифи: Асқар Маҳкам. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.

Бу каби ҳам мазмун, ҳам шакл равои чикқан мисолларни яна келтириш мумкин. А.Маҳкам мутаржим сифатида шундай ҳаракат қиладики, нафақат асар аслияти – форсчадан таржималар, балки матндаги арабча парчаларнинг таржимаси ҳам яхши чиққан. Айтайлик, қуйидаги байтда мазмун ва бадиият яхлит сақланган:

Аслият: *Тартақий анфасуна билмунтақо,*

Мутҳафған минна ила дорилбақо.

Таржима: *Феъл, нафаслар қудс ила бўлди расо,*

Ҳадя қилдик то дами дорилбақо... (Биринчи китоб, 189-бет)

Шеърӣ таржимани аслиятга яқинлаштирадиган муҳим унсурлардан бири қофиядир. А.Маҳкам таржимада аслият сўзларини қофияда сақлашга интилади. Бу хусус эса асар аслига китобхонни янада яқинлаштиради.

Аслият: *Он мунофиқ бо мувофиқ дар намоз,*

Аз паи истеъза ояд, на ниёз.

Таржима: *У – мунофиқ, бу – мувофиқ – ҳамнамоз,*

Ул бири – тақлид, бири – дилдан ниёз. (Иккинчи китоб, 17-бет)

Ушбу байтда эса қофия бироз ўзгартиш орқали сақланган:

Аслият: *Гарчи ҳар ду бар сари як бозиянд,*

Ҳар ду бо ҳам марвазӣ ва розиянд.

Таржима: *Гарчи онларнинг иши бир бозидир,*

Лек улар худ марвазӣ ва розидир. (Иккинчи китоб, 18-бет)

Қофия ўзгарган, лекин байт мазмуни ва шакли ўзгармаган мисралар:

Аслият: *Ҳар яке сӯи мақоми худ равад,*

Ҳар яке бар вафқи номи худ равад.

Таржима: *Ҳар бири борди мақомин истабон,*

Ҳар бири йўл солди номин истабон. (Иккинчи китоб, 19-бет)

Афсуски, таржимада бузук қофиялар ҳам учрайди. Мисоллар:

Чиқди майдон сари бошқа бир амир,

Қўйнидан туморни олди дадил... (Иккинчи китоб, 199-бет)

Ўлдирилди неча юз минг бегуноҳ,

Ҳам кесик бошлар уюулди тоғ-тоғ... (Ўша жойда)

Ранг-рўйи, шакл, бўйин зикри ҳам,

Ғазваси ҳам рўзаси, нону таом... (Иккинчи китоб, 207-бет)

Таржима санъатида бир нозик жиҳат борки, таржимон ҳар қанча маҳоратли бўлмасин ҳар доим ҳам тўла муваффақиятга эришавермаслиги мумкин. Айниқса, катта ҳажмли асар ўгирилар

экан, у ёки бу ўринда шакл мутаносиблигини сақлаш учун мазмунга зиён етказилади. Ёхуд аксинча, мазмунни тўлиқ акс эттириш учун эса шаклга путур етиши мумкин. Асқар Маҳкамнинг ушбу сермашаққат ижодий ва айни дамда тадқиқий ишида ҳам бу каби жиҳатлар кўзга ташланади. Айтайлик, қуйидаги байтда матннинг асл мазмуни чиқмаган, лекин моҳиятига эътибор берилган.

Аслият: *В-ар иморатҳоширо бинӣ занӣ,*

Мард пиндорӣ ва чун бинӣ занӣ.

Таржима: *Бир Худони билмасанг бадбахтсан,*

Ўзни мард деб билмагил – авратсан. (Биринчи китоб, 226-бет)

Ёки, тубандаги байтнинг 2-мисрасида вазнга путур етган:

Аслият: *Ин хўрад, гардад палидӣ з-ў жудо,*

Он хўрад, гардад ҳам нури Худо.

Таржима: *Ул егаӣ, бўлгаӣ палид ундан жудо,*

Бул егаӣ, бўлгаӣ ҳама нури Худо. (Иккинчи китоб, 12-13-бетлар)

Шунингдек, бир қанча байтларнинг таржимаси ўзбекча эмас. Асл форсча матнни бироз ўзбекча тус берилган шакли, холос. Улар куюк бир курама тилдан ҳосил қилингандек тасаввур беради. Бу каби сатрларни ағдаришда мутаржим у қадар машаққат чекмаган кўринади. Мисол учун:

Аслият: *Ин хўрад, зояд ҳама бухлу ҳасад,*

Он хўрад, зояд ҳама Ииқи Аҳад.

Таржима: *Бул егаӣ туққай ҳама бухлу ҳасад,*

Ул егаӣ туққай ҳама ииқи Аҳад. (Иккинчи китоб, 13-бет)

Эътибор қилинса, мазкур қўшмисрадаги дастлабки уч сўз ўзгартирилган, қолгани айнан такрорланган. Балки, бу мутаржимнинг ўзига хос услубидир. Шундай эса-да, матн имкон қадар таржима этилаётган тилда бўлса, мақсадга мувофиқ тушади. Аммо бу каби ўринларнинг афзал жиҳати ҳам борки, улар ўқувчи тарафидан равон ўқилади.

Бу каби жузъий нуксонлар Асқар Маҳкам амалга оширган муносиб ва муҳим ишнинг савиясини камситмайди, албатта. Юқорида кўрсатиб ўтганимиздан ташқари, унинг таржимасида бирмунча яхши ва аслидек муваффақиятли чиққан ўринлар кўп. Айтайлик, жуда ҳам равон баён этилган мана бу байт:

Аслият: *Ҳисси дунё нарdbони ин жаҳон,*

Ҳисси динӣ нарdbони осмон.

Таржима: *Дунё ҳисси бу жаҳон нарdbонидир,*

Диннинг ҳисси осмон нарdbонидир. (Иккинчи китоб, 24-бет)

Умуман олганда, “Маснавий”нинг ўзбек тилига қилинган таржималаридан А.Маҳкам таржимаси ўзига хослиги билан ажралиб туради. Шунини айтиш зарурки, шарҳ матнидан маълум бўлишича, шориҳ кўплаб манбалар, инчунин “Маснавий”га ёзилган бир қанча бошқа шарҳлар билан танишган. Бу мўътабар асарни таржима ва шарҳ қилишга нафақат руҳан, балки илмий жиҳатдан ҳам анча тайёргарлик кўрган. У айрим ўринларда муаллиф сўзини муаллиф асарлари билан (яъни, Мавлонони Мавлононинг ўзи билан) шарҳ этиш услубидан ҳам фойдаланган. Мисол учун, шарҳ давомида фикрни очиқлаш ва моҳиятни тўлароқ бериш учун “Девони кабир”дан фойдаланган. Албаттаки, ундан келтирилган бир неча байтларни ҳам лисоний таржимага киритиб, шарҳларни кенгайтиришга уринган.

Дамларнинг хайрлиси ҳақида матн

Инсон руҳияти тиклана бораётган иморат кабидир. Иморат қурилишига нечоғлиқ яхши ва пишиқ ашёлар қўлланилса, у мустаҳкам бўлиши ва узоқ йиллар хизмат қилиши маълум. Худди шунингдек, инсон руҳиятининг шаклланиши ҳам тарбия билан амалга ошиб, бунинг учун мукаммалликка кафил бўладиган тарбия ашёлари даркор. Албатта бу борада аجدодлар қолдирган меросдан ҳам улуғроқ ва бойроқ хазинани топиш мушқил. Адабиёт ва бадий асарлар ана шу хазинанинг мунаввар дурларидандир. Шарҳ адабиёти, хусусан, ўзбек мумтоз адабиёти Қуръони карим ва Расулаллоҳ (с.а.в.) ҳадисларидан файзу сурур ва илҳом олган. Ушбу адабиёт намуналари орасида панд-ахлоқ ва насиҳат мазмунидаги асарлар айнан инсон камолотини тарғиб этувчи ва унга сари йўл кўрсатувчи сара манбалардандир.

Ҳазрат Амир Низомиддин Алишер Навоий (1441-1501) нафақат ўз адабий ва илмий мероси, балки ҳаёт йўли билан ҳам намуна бўлгулик шахс. Унинг панд-ахлоқ мазмунидаги, юксак маърифий асарлари мазмунли умр ва бой ҳаётини тажриба маҳсулидир. Улуғ адиб умрининг сўнгги йилларида ёзган “Маҳбуб ул-қулуб” (Кўнгилларнинг севгани) асари шундай бадий тафаккур намунасидир. Асарда жамиятда турли табақалар ва уларнинг ҳолати, инсон учун энг зарур ҳолатлар ва ниҳоят охирида кўпгина танбехлар берилади.

Бу ўринда асардаги 124-танбех ва унга илова тарзида бир байтга бироз тўхталмоқчимиз. Айтиш мумкинки, мазкур байт ҳикматлардан бирини ўзига жо қилган. Мана у:

Моziю мустақбал аҳволин такаллум айла кам,

Не учунким, дам бу дамдур, дам бу дамдур, дам бу дам.¹

Байтдаги шакл ва мазмун мутаносиблиги уни теравроқ англашда ёрдам беради. “Мозий” (ўтмиш) ва “мустақбал” (келажак) сўзлари қаршилантирилмоқда, яъни тазод. Иккинчи мисрада эса “дам” сўзи такрорланмоқда – тақрир. Бу шеърнинг бадий санъат жиҳатидан шакли.

Шоир айтмоқчики, ўтмиш ва келажак ҳолатларини камроқ гапириб, ўйла; негаки, сен яшаётган дам ҳозирги – бу дамдир. Бир қарагандаги маъноси шу ва улуг мутафаккир адиб қадимги туркий «Дам бу дамдур, ўзга дамни дам дема» нақлини ҳам кўзда тутган.

Лекин байтда айтилмоқчи бўлган асл мақсад нима?

Фикримизча, ушбу кўшмисра инсон ҳаёти ва унинг турмуш муаммоларига сабр тоқат билан чидай билиши ҳақидадир. Шоир бунини чуқур мазмун ва ҳикмат, шу билан бирга, киши шуурига кучли таъсир этадиган даражада акс эттирган. Бу билан ҳазрат Навоий инсон психологиясини билиш бобида ҳам ўта нуктадон зот бўлганлиги аён бўлади.

Эътибор қилинса, ҳаёти давомида инсон ўз хатоларидан аччиқ, аммо керакли сабоқни олади. Кўп ҳолларда ўтмиши: кечаги қуни, бир ой олдинги, бир йил аввалги, ҳа ана ўн йиллар наридаги ҳаёти ва унда йўл қўйган хато-камчилик ёки, ютуқлари ҳақида фикр юритади. Келажаги хусусида эса албатта ширин ва улкан орзулар қилиб яшайди. Қалб-қўнгил истаклари эса янгилашиб, ҳою ҳаваслари кўпайиб бораверади.

Ҳазрати пайғамбаримиз марҳамат қиладиларки: *“Инсон қалби, қўл ўртасидаги дарахт шоҳига илиниб қолган нар қабиридир. Шаббода қай томонга эсса, ўша томонга силкинади”*.

Чиндан ҳам инсон руҳиятини очиб берадиган гўзал ташбиҳ. Юқоридаги Навоий ҳикмати ҳам қалбнинг ушбу ҳолатига уч ақлий ечим бермоқда. Ушбунини шеърини сатрларга кўра:

1. Мозийда бўлиб ўтган неки бўлса, энди у тарих. Нимани қўлга кириттингу, недан қолдинг?! Бари ўтди. Сени тушунган бор, англамаган бор. Ўз кечмишини ҳақидаги дарду ҳолни, Навоий таъбири билан айтганда, “золим ва бедардлар суҳбатида” сўзлама. Чун-

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том..., 126-бет.

ки, “нукта сурмак” (ҳикмат)ни бедард қайдан билсин. “Наммом (иғвогар) ва “номард мулоямати” (мулозамати)га ишониб, кўнгил бермагилки, афсусланиб қолишинг мумкин. Неки сен билан ҳаётда-ёшликда содир бўлди, ҳаммаси ўтиб кетди. Ҳазрат айтадилар: *“Доно иликдин борғондин сўз айтмас”* (доно одам қўлдан кетганини гапирмайди). Негаки, *“ўтган йигитлик орзу била қайтмас”* (ўтган ёшлик орзулаш билан қайтиб қолмайди). Сен фақат ундан сабоқ олгину, илгари боқ. Бу биринчи ечим – биринчи “дамдур”.

2. Мустақбал (келгуси)да содир бўлажак ишлар эса ғайбдир. Сен унда нимани қўлга киритасану, недан қоласан, ёлғиз Ўзига аён. Бу ҳақда ҳам “бош қотириб”, ўзингни турли ситаму синовларга уришга ва бу ҳақда “такаллум айла”шга шошилма. Ҳазрат айтадилар: *“Ўтган рўзгор адамдур”* (ўтиб кетган ҳаёт йўқликдир). Яъни, у энди сен учун мавжуд эмас, ўтди. Танбеҳнинг давомида ҳикматнинг мағзи ўрин олган: *“Келмагандин сўз айтқон аҳли надамдур...”* (ҳали келмаган, рўёбга чиқмаган воқеа ёки ишдан сўз айтгувчи пушаймон аҳлидан бўлиб қолади). Демак, келажак ҳаёт ҳақида беҳуда ҳаёлларга берилмаслик ва турли етиб бўлмас орзулар уммонига шўнғимаслик оқил одамнинг ишидир. Бу эса иккинчи ечим - иккинчи “дамдур”.

3. Энди ақл ва нафс соҳиби бўлмиш инсонга фақат биргина лаҳза қолди – “бу дам”. Яна ҳазрат Навоий давом этадилар: “Ва ҳол муғтанамдур” (ва ушбу ҳол ғаниматдир). Алалхусус, ўтмиш ва келажак “дамини” эмас, ушбу – ҳозир сенга ғанимат бўлиб турган “дам”ни чин инсоний яшагин. Қилаётган амалингни, сўзлаётган сўзингни мулоҳаза қилгинки, улар тўғри бўлсин. Ана шунда сенинг “бу дам”инг, эртага хайрли мозий бўлади. Сен уни ўқинч ва алам билан эсламайсан. Чунки, сен уни хато қилиш учун яшамдинг. Ва келгуси “дам”ингни ҳам қалб ҳузури билан кутасан. Келажак “дам”инг ҳам насиб этса, армонга айланмайди. Бу энди учинчи ечим ва учинчи “дам”.

Юқорида қайғуриб тилга олинган қалбнинг аҳволи қандай, уни қай тариқа ва недан асраш лозим?

Ҳазрат Навоий кейинги 125-танбеҳда бунга жавоб берадилар:

“Сувдин асрагуликдур туфроқ ва балчиғ уйин. Ва ўтдин асрагуликдур яғоч ва қамиш уйин. Ва елдин асрагуликдур бўз уйин. Ва туфрогдин асрагуликдур кўз уйин. Жамиъи мосиваллоҳдан асрагуликдур кўнгил уйин”.

Яъни, туфроқ ва лойдан қурилган уйни сув уриб кетишидан асраш керак; ёғочдан ва қамишдан иморат қилинган уйни ўт-оловдан асраш

керак; бўз матодан тутилган уй (чодир)ни шамолдан асраш керак; кўз уйини (умуман кўзни) эса чангу туфрокдан асраш керак; Аллоҳдан ўзга жами нарсалардан эса кўнгил уйи (қалб)ни асраш керак.

Аввалги тўрт уйни қандай асрашни одам билади. Кейинги, бешинчи уйни қай тарика сақлаш кераклиги ҳақида бир байт битадилар:

Нечукким, тўрт уйга тўрт зидди нуқсон шойеъдур,

Бешинчи уй дағи агёрдин ул навъ зойеъдур.

Яъни, тўрт уйга зарар бўлган тўртта зидди нуқсон машхурдир (ва улардан сақланиш ҳам маълум); нечукки, бешинчи уйга (қалб уйига) агёр (рақиблар)нинг зараридан юқоридагилар каби ҳимояланиш бекор кетади (унинг ҳимояси ўзгачадир).

Бу борада Навоий ҳазратлари “олам асбоби” (қалб душмани – дунё хаваси ва унинг ташвишлари) тугамаслигини, у қалб уйига фақат зарар бериши ва унинг батараф қилиниши учун бу уйга дунёнинг ўзини киритмасликни ва кириб қолган тақдирда ҳам унинг ғалвалари ғолиб бўлмаслигини таъминлаш кераклигини таъкидлайдилар.

Навоийнинг ўғитларига амал қилган ҳолда кўнгилни яъни, “қалб уйини” Аллоҳ (берган иймон, эзгулик, муҳаббат, олижаноблик каби юксак туйғулар)дан бошқа нарсалардан асрайлик. Шундагина ушбу дамимиз кутлуғ ва хайрли бўлади!..

Навоий наътларининг матни ва нашрига доир (“Ҳайрат-ул-аброр” достони мисолида)

Матбаачилик Туркистон диёрида пайдо бўлабошлагандан эътиборан амири кабир ҳазрат Алишер Навоийнинг муаззам “Ҳамса” асари бир неча бор нашр этилган. Дастлаб, Хивада ҳ.1297 (м.1879) йил Муҳаммад Раҳимхон II – Ферузнинг фармони билан хонлик тошбосмаҳонасида чоп бўлган. Ушбу илк босма нусханинг котиби Мулло Муҳаммад Юсуф ибн Бердимурод сўфи Хоразмий бўлиб, асарни шоир Муҳаммадниёз ибн Абдулло Охунд – Комил Хоразмий нашрга тайёрлаган ва муқаддима ёзган.¹ Шундан сўнг, “Ҳамса” тўлиқ ҳолда Тошкент шаҳрида XX аср бошларида яна икки бора чоп бўлди.² Собиқ совет даврида ҳам Навоийнинг бу мухта-

¹ Қаранг: М.Ҳақимов. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. –Тошкент: Фан, 1991.

² Шохмурод ибн Шохнеъматуллоҳ кўчирган “Ҳамса” нусхаси Тошкент Порцев матбаасида 1322/1904 йил; Абдуманноф қори кўчирган “Ҳамса” нусхаси ҳам Тош-

шам асари бир неча бор босилди. Аммо қайта-қайта нашр бўлишига қарамай замона мафкурасига асосан турли қисқартиришлар билан эълон қилинган. Фақат, атоқли матншунос Порсохон Шамсиев томонидан тайёрланган “Хамса”нинг тўлиқ нашригина бундан мустасно.¹ Ниҳоят, Навоийнинг 15 (1963-1968 й.й.), 20 (1988-2003 й.й.) ва 10 (2011 й.) жилдлик асарлар тўплами амалга оширилди. Улар таркибида “Хамса” дostonлари ўрин олган. “Хамса”нинг яна бир наشري лотин алифбосига асосланган янги ўзбек ёзувида ҳам чоп бўлди (2006 й.).

Албатта, улуғ ижодкор асарларининг матни йилдан-йилга яхшиланиб бориши зарур. Алишер Навоийнинг дostonлари таркибига мансуб ҳазрати Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)га бағишланган қисмлар – наътлар бевосита дoston мазмун моҳиятини асослашга хизмат қиладиган узвий бўлақдир. Шунинг учун, бундай байтларнинг ўқилиши ва шарҳига диққат билан ёндашмоқ талаб қилинади. Фикри-мизни “Ҳайрат-ул-аброр” дostonининг уч наشري – П.Шамсиевнинг юкорида таъкидланган наشري², “Мукаммал асарлар тўплами” таркибидаги 7-жилд (нашрга тайёрловчилар: А.Ҳайитметов, И.Ҳаққулов)³ ва янги имлодаги (нашрга тайёрловчи: В.Раҳмонов)⁴ дoston матни асосида давом эттирсак.

Алишер Навоийнинг “Хамса” таркибига кирувчи дostonларида жаъми бўлиб 13та наът ўрин олган. Шулардан бештаси “Ҳайрат-ул-аброр” дostonининг бошланғич қисмида бўлиб, қолган саккиз наът кейинги тўрт дostonда тенг – иккитадандир.

“Ҳайрат-ул-аброр”даги бешала наът 173 байт (346 мисра)ни ташкил қилади. Биргина ана шу қисм матнини кейин чоп этилган икки нашр асосида (МАТ, 7-ж., 32-48-бетлар; *Hayrat-ul-abror*, 27-38-бетлар)да қиёсланганда 60 (олтмиш)та ўзгариш борлиги кўринди. Яъни, 1991 йил нашр этилган дostonнинг шу 346 мисрасидан матншунос В.Раҳмонов шунча хато топган ва 2006 йил янги

кентда яна шу матбаада 1323/1905 йил чоп бўлган.

¹ Алишер Навоий. Хамса. –Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1960.

² Ўша манба; “Ҳайрат ул-аброр” дostonи бу китобнинг 15-146-бетларида ўрин олган ва кейинги ўринларда шу манбага мурожаат қилинганда “Хамса” дея саҳифа рақамигина кўрсатилади, холос.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-т. –Тошкент: Фан, 1991. Кейинги ўринларда “МАТ, 7-ж.” дея саҳифа рақами кўрсатилади, холос.

⁴ Alisher Navoiy. *Hayrat-ul-abror*. –Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. Кейинги ўринларда саҳифа рақами кўрсатилади, холос.

алифбода чоп этилган матн вариантыда тузатишлар киритган. Булар куйидагилардир:

1. Сўзларни тўғри ўқилишида;
2. Имло хатоларини тўғрилашда;
3. Тиниш белгиларини тўғри қўйишда.

Мисолларга тўхталсак.

Зовияи хашмға ҳар зотдин,

Рух ёқиб шамъ бу мишкотдин... (МАТ, 7-ж., 33-б.)

Эгнига ёпилди дуввожи шараф,

Қилди макон бошиға тожи шараф... (МАТ, 7-ж., 34-б.)

Қайси дур ул, дуржи вафо гавҳари,

Қайси гуҳар, буржуи ҳаё ахтари...

Ахтаридин меҳрға фархундалиқ,

Бадру ҳилол айлаб анга бандалик... (МАТ, 7-ж., 36-б.)

Ким юзин айблаб қаро ғамнок эрур,

Шаққи эмаским, ёқоси чок эрур...

Тутмоғининг андин эди хомани,

Ким ул этибдур қаро кўп номани... (МАТ, 7-ж., 39-б.)

Рафраф уза пўя қилиб чун кушод,

Ҳамраҳу руҳравға этиб хайробод...

Ҳамраҳ анга қолаби хокий насаб,

Гар десалар бор эди йўқтур ажаб (МАТ, 7-ж., 47-б.)

Юқорида остига чизилган сўзлар янги алифбо асосидаги нашр (Наурат-ул-аброғ, 27-, 28-, 30-, 32-, 37-бетлар)да “жисмға”, “давожи”, “буржи”, “фархандалиқ”, “айлаб”, “тутмоғонинг”, “раҳравға”, “хоки-насаб” тарзида тўғри ўқилган ва берилган. Яна:

Маккада дин аҳлига мукнат бўлуб,

Уззи ила лотқа узлат бўлуб (МАТ, 7-ж., 35-б.) –

байтидаги “Уззи” ва “лот” сўзлари кейинги нашр (Наурат-ул-аброғ, 29-б.)да “Уззо” ва “Лот” тарзида тўғри берилган. Чунки бу жоҳилият даврида Маккадаги бутларнинг номидир ва улар имлода катта ҳарфлар билан берилмоғи керак. Ёки, “асад” бурж номи ва “Фарши бўлуб арш ила лавҳу қалам” мисраидаги (МАТ, 7-ж., 46-б.) илоҳий илмларда ишлатилувчи истилоҳ ва муқаддас калималардан бўлган “арш”, “лавҳ” ва “қалам” сўзлари ҳам кейинги нашр (Наурат-ул-аброғ, 37-б.)да атоқли ном сифатида катта ҳарфлар билан берилган. Натижада қўпол равишдаги имло хатосига йўл қўйилмаган. Шунингдек, замонавий матншуносликда тиниш белгиларини тўғри қўйилиши ҳам матнни тўғри ўқилишини таъминлайдиган омиллардандир. Мисол учун:

Сенки юз онча санга ҳақ берди нур,

Тонг йўқ агар соядин ўлсанг нуфур (МАТ, 7-ж., 38-б.) –

байтидаги “Сенки” ундалмасидан сўнг “,” (вергул) тиниш белгиси қўйилганлиги (Найрат-ул-аброр, 31-б.) мақсадни ва ифодани аниқлаштирган. Агарда, шу байтдаги “ҳақ” сўзи ҳам “Ҳақ” тарзида катта ҳарф билан берилса эди, байт матни янада аниқроқ бўлур эди.

Шу ўринда, мазкур – янги алифбодаги “Найрат-ул-аброр” дostonни матнининг афзал жиҳатларини таъкидлаган ҳолда, ушбу нашрда ҳам айрим нуқсонларга йўл қўйилганини айтиш зарур, деб ўйлаймиз. Масалан:

Айламасун деб ел ила парда сайр,

Байзасидин тугма тоқиб анда тайр (МАТ, 7-ж., 42-б.) –

байти кўринадики, МАТда тўғри берилган ҳолда янги нашрда нотўғри берилган:

Aylamasun deb el ila parda sayr,

Bayzasidin tugma toqib anda tayr (Найрат ул-аброр, 34-б.) –

Бир қараганда билинмайди. Достоннинг илмий танқидий матнида ҳам “йел” дея (икки “йо” ҳарфи билан) берилган.¹ Шу биргина сўз “ел” ва “el” сўзларини янги ва эски алифбо талаффузи билан боғлиқ ҳолда тўғри (“ел”-“ел” тарзида, “el” эса “эл” тарзида) ўқиб кўрилса, матндан чиқадиган маъно ўзгариб кетаётгани англашилади. Яъни эски алифбодаги “ел” янги алифбодаги матнда “халқ”га айланиб кетаётгани ва албатта, байтнинг маъносига футур етмоқда. Ваҳоланки, янги нашрнинг насрий баёнида “парда шамолда учиб кетмаслиги” таъкидланган (Найрат-ул-аброр, 260-б.).

Албатта, бу каби ўринлар санокли бўлса-да, лекин асар матнининг савияси нашрдан-нашрга ўсиб боришини кўзда тутсак, бундай камчиликлар ҳам катта ҳисобланади. Ёки, яна бир байтнинг нашрдан-нашрга қай тарзда ўзгариб борганига диққатни қаратсак.

П.Шамсиев матнида:

“Ҳо”и муҳаббат анга-ўқдур насиб,

Ким ани ҳақ деди ўзига ҳабиб (Хамса, 24-б.) –

МАТ матнида:

“Ҳо”и муҳаббат санга-ўқдур насиб,

Ким сени ҳақ деди ўзига ҳабиб (МАТ, 7-ж., 33-б.) –

В.Раҳмонов матнида:

“Но”и muhabbat anga-o`qdur nasib,

¹ Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр. Илмий-танқидий матн. Тузувчи: П.Шамсиев. –Тошкент: Фан, 1970. 23-бет.

Kim seni haq dedi o`ziga habib (Hayrat-ul-abror, 28-б.) –

Байтнинг аниқлиги учун янги алифбо асосидаги нашр насрий баёнига қараймиз: «*“Ҳо”си сенга муҳаббат насиб бўлганин англатиб, Аллоҳ сени ўзига “Ҳабиб” деди.*» Агар диққат қилсак, баён МАТ матни асосида амалга ошганини кўрамыз. У ҳолда қани сўнгги учинчи матн баёни?.. Бу учинчи матн баёни ўзига кўра шундай бўлиши керак эди: «*“Ҳо”си унга муҳаббат насиб бўлганин англатиб, Аллоҳ сени ўзига “Ҳабиб” деди.*»

Яъни, бир байтнинг ўзида бирваракайига иккинчи ва учинчи шахсга мурожаат қилинмоқда. Аслида қандай бўлмоғи лозим?..

Фикримизча, мазмунга мувофиқроғи П.Шамсиев домла вариантидир. Ўша тарзда ўзгартирилмай берилса ҳам камроқ хато бўларди. Агар ўзгартириш керак бўлса қуйидагича бериш мақсадга мувофиқ, дея ўйлаймиз:

“Ҳо”и муҳаббат анга-ўқдур насиб

Ким, ани Ҳақ деди ўзига: “Ҳабиб!”

Яъни, “Ҳақ” ва “Ҳабиб” ҳам катта ҳарф билан берилиши “ҳо” ҳарфининг муҳаббатдан айнан “анга” (сенга - эмас) насиб бўлиши шунда аниқроқ чиқади. Чунки бу қўшмисра ўздан аввалги байтларнинг узвий давомидир. Уларсиз бу мисраларнинг мазмуни чиқмайди. Негаки, матннинг бундан аввалги байтларида, “Одам” исмидаги “алиф”, “дол” ва “мим” ҳарфлари “Аҳмад” исмида мужассам бўлиб, отадан нишон эканлиги айтилади. Ана энди “ҳо”нинг муҳаббат учун “орттирилгани” ва байтда васф этилаётган учинчи шахс – “анга” ва “ани” (яъни, Расулulloҳ с.а.в.) эканлиги янада ойдинлашади.

Умуман, ушбу нашрнинг савиясини ҳеч ҳам камситмаган ҳолда унда берилган насрий баён ҳақида ҳам бироз тўхталиш керак. “Ҳайрат-ул-аброр”нинг аввалги нашрларидаги насрий баёнга нисбатан бу баён тўлалиги ва нисбатан яхшилиги билан ажралиб туради. Лекин дostonнинг кириш - ҳамд, муножот ва наът қисмларининг насрий баёни устида яна бироз ишлаш керакка ўхшайди. Фикримиз аниқлиги учун баъзи байтларга тўхталсак.

Зовияи жисмга ҳар зотдин,

Рух ёқиб шамъ бу мишкотдин... (Hayrat-ul-abror, 27-б.)

байтнинг насрий баёни шундай берилган: *“Жисм (тана) қисмлари (бурчак)ига йиғилган, ҳар нарсанинг асл Зоти (дан намуналар) жойлаштирилган тоқчага рух шамъ ёқди.”* (Hayrat-ul-abror, 255-б.)

Ушбу ноаниқ баён ўқувчини чалғитади ва фикр тумтоқлигига учрайди. Фикримизча, шундай бўлиши керак эди: *“У (Расулulloҳ)нинг*

жисмининг ҳар бир бурчагига (ҳар бир жузъига Аллоҳ ўз) зотининг ҳар бир сифатидан юқтирди; бу гўё чироқпоядаги шамъни руҳ ёққанидек.”

Ёки яна:

Ҳар неки Ҳақ важҳи аро мубҳам ул,

Зоҳир этиб юзда ҳабиби ҳамул...

Китоб-насрий баёнида берилган: *“Аллоҳ юзида нима яширинган бўлса, улар ҳаммаси Ҳабиби юзида ҳам намоёнدير”*

Кўринадики, гап жуда ҳам тушунарсиз ва хато. Ақида илмига мувофиқ мазмунга диққат этилса, шундай баён бўлиши керак: *“Ҳар нимаики Аллоҳнинг сабаби туфайли яширин бўлган бўлса, ўша ҳабиби (расули)нинг юзи (хотири)дан зоҳир (ошкор) бўлди.”*

Яна бир байт:

Шоҳид этиб чехра бу кўзгу анга,

Ул не қилиб, кўргузубон бу анга...

Китоб-насрий баёнида берилган: *“Бу кўзгуни унга гувоҳ қилиб, у не қилса уни кўзгу акс эттириб турар эди”*

Бу гапда ҳам мазмун ноаниқ. Фикримизча, у шундай берилиши керак: *“Бу чехрани кўзгу унга гувоҳ қилди; Ўша чехра нима қилса бу кўзгу унга кўрсатди.”*

Бу каби мисоллардан кўринадики, Алишер Навоийнинг “Ҳайрат-ул-аброр” достони таркибидаги наътларнинг матни, нашрий такомил ва уларнинг насрий баёни устидаги ишлар ҳали узил-кесил ҳал қилинган эмас. Амалга оширилган юқоридаги каби нашрларнинг ютуқлари билан бирга нуксонлари келгусида барҳам топиб боради, деган умиддамиз.

“Ҳазойин-ул-маоний”нинг шоҳона қўлёзмаси ва матний ҳусусиятлари

Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари жаҳоннинг энг бой кутубхона ва манбалар хазинасини беаб турган ёдгорликлардан ҳисобланади. Проф. Ҳамид Сулаймоннинг берган маълумотига кўра *“Навоий қўлёзмалари жаҳоннинг юздан ортиқ йирик кутубхоналарида сақланиб, уларнинг маълум бўлган сони уч ярим мингдан ортиқдир”*¹. Албатта, бу ҳисобга шахсий кутубхоналар ва кейинги йиллар давомида аниқланган нусхалар кирмайди. Агар

¹ Адабий мерос 3. –Тошкент: Фан, 1973. 83-бет.

такрибан ҳисоблаганда ҳам Навоий асарларининг қўлёзмалари сони тўрт мингдан ортиқроқ миқдорни ташкил этади.

Навоий асарлари энг кўп сақланадиган давлатлар сирасида биринчи ўринда Ўзбекистон тургани ҳолда, Туркия, Россия, Англия, Франция, Озарбойжон, АҚШ, Ҳиндистон ва Эрондаги китоб фондларида ҳам улуғ шоиримиз асарларининг нодир қўлёзмалари мавжуддир. Биргина кейингина тадқиқларга кўра Эрон кутубхоналарида ҳали фанга маълум бўлмаган Навоий асарларининг бир неча нодир нусхалари борлиги ўрганилмоқда.¹

Энди, Навоий асарларининг кўчирилиш жойи ва муддатига кўра эътибор қилинса ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди ва асосан XVI-XIX асрларга мансуб ёзма ёдгорликлар катта ўринни эгаллайди. XIX асрга келиб эса Ўрта Осиё хонликлари марказларида Навоий асарларига бўлган эътиборнинг яна ортганлиги бу даврда унинг қўлёзмалари кўпайганидан ҳам маълум бўлади. Мисол учун, собиқ Қўлёзмалар институти (ҳозирда ЎзР ФАШИ фонди)да сақланувчи кўчирилиш таърихлари кўрсатилмаган 62та Навоий қўлёзмасидан 52тасининг палеографик хусусиятларига кўра аниқланган тахминий даври айнан XIX аср эканлигини марҳум манбашунос М.Ҳакимов таъкидлайди.²

Навоий асарларининг XVIII-XIX асрлардаги энг нодир нусхалари Қўқон шаҳрида ҳам кўчирилган. Бу ерда дарж этилган Навоий девонларининг ҳозирча фанга маълум энг қадим нусхаси х.1179 (м.1765-66) йилга оид.³ Бу хаттотлик анъанаси то XX аср бошларига қадар давом этиб келган. Бундай қўлёзмалар Навоий асарларининг катта ҳажмли қуллётларидан тортиб айрим кичик асарларигача ўз ичига олган манбалардир. Уларнинг айрими хаттотликнинг олий намунаси бўлиш билан бирга китобат санъатининг гўзал ўрнаклари ҳам ҳисобланади. Улардан бирига тўхталамиз.

¹ Бу ҳақда қаранг: Dr. Şadı Aydın. İran kutuphaneleri turkce yazmalar katalogu. İstanbul, 2005.

² М.Ҳакимов. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. -Тошкент: Фан, 1983. 194-бет.

³ А.Турдалиев. Қўқон адабиёт музейи ҳазинасида сақланаётган Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзuidaги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. –Тошкент: Tamaddun, 2017. 42-бет; яна, Мулла Абдунабиҳон қози томонидан х.1197 (м.1783) йилда кўчирилган “Терма девон” ҳам маълум: ЎзР ФАШИ фонди, Ҳ.Сулаймон бўлими, 1048 рақамли қўлёзма.

1930 йил Миён Бузрук Солиҳов ўзининг адабиёт тарихига оид рисоласида¹ Қўқон хони Умархон (1787-1822) “Муҳаббатнома” номли тўпламни турк султониغا совға қилиб юборгани ва бу қўлёзмада Навоий, Лутфий ҳамда Амирий девонлари ўрин олганлигини билдиради. Шундан буён кимки бу масалага тўхталса, айнан М.Солиҳов маълумотиغا таянди. (Мисол учун, академик А.Қаюмов², проф. Ҳ.Болтабоев³.) Хориж олимларидан А.Самойлович, О.С.Левенд, Ҳ.Эртайлон, А.Шчербак, Л.Улуч каби олимлар ҳам фақат ўз илмий қарашларини баён қилиш учунгина бу манбани тилга олганлар. Масалан, Огоҳ Сирри Левенд Алишер Навоийга бағишланган тўрт жилдди асарининг иккинчисида Навоий десонлари қўлёзмаларини санаганда унга ҳам тўхталади.⁴ Аммо, ҳеч бир тадқиқотчи “Муҳаббатнома”нинг айнан манбавий ва матний жиҳатлари ҳақида фикр билдирмайди. Тўғри, охириги йилларда А.Эркиновнинг айрим чиқиши маълум.⁵ Бироқ, у ҳам мазкур қўлёзманинг манба ва матн хусусиятлари ҳақида тўхталиш ўрнига, “легитимация” ҳақидаги муҳкам ғояларига боғлаш билан чегараланади, холос.

Демак, нафақат Қўқон балки Шарқ китобатчилигининг юксак намунаси сифатидаги мазкур манба ҳақида ўрганганларимиз.

Бу қўлёзма Истанбул Университети кутубхонасида №Т 5452 рақами остида сақланади.⁶ Картотекада “Муҳаббатнома” номи билан қайд этилган. Жаъми 492 ғина ваққ эзилган (аслида 485 ғина, дастлабки уч ғина номерланмаган, рим рақами қўйилган). Ўлчами: 32х54 см.

Қўлёзма юқори сифатли Қўқоннинг оқ ипак қоғозига қўчирилган. Ҳар саҳифага икки устунда ва ҳошияларда матнлар жойлаштирилган; майда ва ўртача катталиқдаги ҳуснихат билан чиройли настаълиқда қора, қўқ, яшил, қизил ва заррин сиёҳ билан дарж этилган. Матн ўрин олган саҳифалар 478 тадир (а-б ваққ ҳолида). Ҳар бир саҳифага

¹ Miyon Buzruk Solihov. Orta Osiyo ozbek adabiyoti tarihiga umumiy qaras. 1-qism. –Toskent, 1930. 59-60-betlar.

² А.Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. –Тошкент: Фанлар академияси, 1961. 36-бет.

³ Ҳ.Болтабоев. Мумтоз сўз қадри. –Тошкент: Адолат, 2004. 59-65-бетлар.

⁴ A.S.Levend. Alisir Nevai. II cilt. Divanlar. –Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1966. S.7.

⁵ А.Эркинов. Ноёб қўлёзма изидан // Мозийдан садо. 2009. №4. 20-22-бетлар.

⁶ Қўлёзма билан танишиш имкониятига яқиндан ёрдам берган т.ф.н. Шерзодхон Маҳмудовга ўз миннатдорчилигимизни билдираимиз.

рангли ва нақшинкор жадваллар ишланган. Бу жадваллар бир неча хил кўринишда бўлиб, ҳар уч-тўрт саҳифа оша такрорланади. Бошланишида, девонлар ораси ва охирида баъзи саҳифалар бўш қолдирилган. Айрим бўш саҳифаларда зарҳал доира, куёш, япроқ ёки ноксимон нақшлар ишланган. Ҳар бир девон бошланиши орнаментли, зарҳал ва рангли нақшинигорли саҳифаларда берилган.

Қўлёзма ўзида тўрт муаллифнинг етти девонини жам этган. Яъни, у мужаллад ҳолидаги девонлар тўпламидир. Улар – Алишер Навоийнинг “Ҳазойин-ул-маоний” таркибига кирувчи тўрт девони ва яна бошқа уч шоирнинг асари.

1. “Ҳазойин” дебочаси (аслида “Бадоеъ-ул-бидоя” дебочаси) – Ш⁶-6⁶ варақ;

2. “Ғаройиб-ус-сиғар” девони – 7⁶-96^a варақ;

3. “Наводир-уш-шабоб” девони – 96⁶-177^a варақ;

4. “Бадойеъ-ул-васат” девони – 177⁶-262^a варақ;

5. “Фавойид-ул-кибар” девони – 263⁶-349⁶ варақ;

6. Амир Умархон девони – 350⁶-405⁶ варақ;

7. Лутфий девони – 407^a-432^a варақ;

8. Фузулий девони – 433^a-475⁶ варақ.

Саҳифалардаги рангли ва нақшли, ўзига хос услубдаги нақшинигорлар китобга ажиб зеб ва гўзаллик берган. Хат ҳам равон настаълиқ, ҳуснихатнинг ёрқин намунаси. Ҳар унвон ва жадвалларга олтин суви билан зарҳал юргизилган. Навоий, Амир ва Фузулий девонларининг унвон саҳифаларининг матн ичига ҳам тилладан зийнатли зарҳал ишланган. Бир сўз билан айтганда қўлёзма шоҳона безатилган.

Муқоваси ҳам нақшинкор бўлиб, беш унвонли қизил, яшил ва кўк рангли. Бундай муқовалар жуда камсонли қўлёзмаларда учраши билан аҳамиятли. Мазкур муқованинг ич табақасига ҳам нақшинигор ишланган. Шуниси қизиқки, ҳар икки муқованинг ич томонига ҳуснихатдаги форсий байтлар ёзилган варақлар ёпиштирилган. Уларни ўрганиш шуни кўрсатдики, унда “*Ал-абдул-музнийб Мирали*” дея имзо қўйилган.

Бу эса Мирали котибнинг ҳуснихат намунаси. У зот тарихда “қиблат-ул-кутуб”, настаълиқ хатининг ихтироси сифатида маълум ва машҳур, Амир Темур даврида яшаган табризлик хаттотдир.

Демак, Қўқон хонлари саройида Мирали котибнинг ҳуснихат намуналари сақланган. Нега бу хат китобга ёпиштирилган? Чунки, мужаллад мажмуанинг хотимасида хон даргоҳидаги ҳар бир

мунший замонасининг Мир Али ва Мир Имодидир¹ дея таъриф этилган. Назаримизда, ана шу даъвонинг исботи учун мазкур хат намунаси қўйилган.

Қўлёзманинг китобат санаси ва котиблари аниқ. У х.1234 (м.1818-19) йил Муҳаммад Саид Амир Умархоннинг буйруғи билан тўрт хаттот томонидан Қўкон шаҳрида ёзиб тугалланган. Котиблар: Турсун Муҳаммад, Мирзо Раҳимкул, Муҳаммад Юсуф ва Бобо Мир Мирзо.

Бу ҳақда ва умуман қўлёзманинг яратилиши, унинг устида кимлар ишлагани ва котиблару лавҳсоз рассомлар ҳақида батафсил маълумот қўлёзманинг 476^а-478^а варақларидаги хотима қисмида баён этилган. Масала ҳақида кенгроқ тасаввур ҳосил қилиш учун ана шу қисмларнинг табдили куйида келтирилмоқда:

«Лиллаҳил ҳамд вал-масанна бу аййоми бадоеъ-ул-низом ҳужжати фаржомдаким бахту салтанат кавкабасини савобат ва саййораси жаҳонбонлиқ машириқидин тулуъ қилиб, даҳр бўстони жамъининг сабз бахтлари ҳаққиғаким бедод сипоҳи афсурдалиқлар солур эрди. Торож еткуруб ферузлик наврўзини роияти кести, сохти арсасида бош кўтарди ва адолат сипеҳрини офтоб оламтоби асолат матлаъидин толеъ бўлуб жаҳон нузҳатгоҳини айвони баланд арконида жулус шарафин иқболини кўргузуб кетти, бисотини тарабгоҳиға иқболу давлат анворидин партав солиб иноят айни ламъаси бирла давр аҳли миқорақиға рофат саҳобини зилли мамдудидин сояи тарбият арзон қилди...

Ул султон-ус-салотин олиншоини гардунмадор ва ул подшаҳи жавонбахт маъдалатосор ва шаҳриёри Жамжоҳи Сулаймонвиқор ва шаҳанишоҳи Скандармакон ҳазрати Саййид Муҳаммад Умар Баҳодурхон доми иқбола ва шавката ҳумоюн алқобида ва шарафлик авсофи хитобидаким донишманд уламолар ва хирадманд фузало ва шуаролар расоилу қасоид тартибига шугл этар эрдилар. Беҳишосор маҳфилда ва фирдавси олиймисол мажлисида муътабар девонлардин ўзга ва эътибор сафҳалар ғайри нима ўқулмас ва бўлмас эрди. Ул ҳазратнинг кимёасар назариким раҳматосорини масдаридур; анвори адолат матлаъи ва айн-ул-камол сарчашмасини манбаъи эрди.

Бир кун айни иноятдин бу тўрт девонлариким Амир Навоийдин шавқу муҳаббат достонидур, назар ясатиб мутолаа қилмиш эрди. Чун аввалқи Фаройиб-ус-сигар ва иккинчи Наводир-уш-шабоб ва

¹ Мир Имод Хусайний – XVI асрда яшаган, настаълик хатига янгилик, янада гўзаллик киритган хаттот.

учунчи Бадойеъ-ул-васат ва тўртунчи Фавойид-ул-кибардурлар, мутаффарриқа ва паришон эрди ва газаллари ҳам бир-бирларига амирани топиб лаффу наир мушаввашидек ул бири бу бирга имтизож бирла ёзилмиш экан. Бу жиҳатдин раво кўрмайким, ул тўрт маъоний жавоҳирни кони бир-бирларидин йироқ тушиб ҳар қайси бир диёр маҳфилида ва ҳар бири бир ўзга билод манзилида бўлғай; шул соат фармони олий судур топиб давлати жанобидаги бир неча мунишларким ҳар бирлари Мир Али ва Мир Имоди замондурлар, аларнинг ораларидин тўрт жавоҳиррақам ва аторудқаламким даврон дабиристонини сеҳркор ва мўъжизнигоридурлар; интиҳоб қилиб буюрдиким бу тўрт девони мутаффарриқа ва муруттабу марбут ёзилиб ҳар қайсиси ўз маҳалида воқеъ бўлуб анжом ва интизом тобқай.

Назм:

Амир-ал-муслимин, Дорои даврон
Ки, бордур барча султонларга султон.
Туркий шаҳларни олийқадр шоҳи,
Муҳаллад бўлғай иқболи илоҳи.
Замона аҳли инсофига фохир,
Халойиқ адлидин осудахотир.
Адолат мулкани фармонравоси,
Жалолат шаҳрини кишваркушоси.
Жаҳон борича ё Раб, бор бўлғай,
Саодат тимнида бархурдор бўлғай.
Кўруб бу тўрт хазоний паришон,
Анинг жамъ айламакка қилди фармон.
Жанобда бор эди хушқаламлар,
Аторудхомалар, зеборақамлар.
Бири – Турсун Муҳаммад фаҳри аййом
Ки, қилди дафтари аввални итмом.
Фузулий бирла Лутфийни ёзди,
Қалам мужгони бирла чоҳ қозди.
Яна бир котиби – Мирзо Раҳимқул,
Хати гул, хомаси минқори булбул.
Икинчи дафтарига хома сурди,
Мулозимларга хизмат лофин урди.
Бири анинг – Муҳаммад Юсуф эрди,
Учунчи дафтарига зеб берди.
Бириким эрди – Бобо Мир Мирзо,
Қилиб тўртунчи дафтар хатин ишо.

Ёзилди тўрт девони Навоий,
Ки бўлди бир мужаллад ичра жойи.
Яна икиси Лутфийу Фузулий,
Ки бўлмиш аҳли донишини қабули.
Бале бу олти девони кироми,
“Муҳаббатнома” янглиг бўлди номи.

Ва чун ул ҳазратнинг азиматлиқ салтанати ва жалолатлиқ рофатининг миёманидин шавоҳид тасвидот девони балогат низом, маоний интизом Амир Навоий навораллоҳу марқадаҳу бир мажмуаъ марзида чеҳра очиб жилвагар бўлдилар...

Ва ул соҳибқироннинг жуду мукарраматидин гулзор сутур анбар бахури ақл думоғини муаттар қилди. Ва чун хўблук ҳуснида тартиб тобқач некукор мусаввирлар ва нодиранигор муҳаррирларнинг омизлиқу гулрезлиқ била зебу зийнатиға муқаййад бўлдилар.

Маснавий:

Бор эрди бир неча наққоши беҳад,
Бўлуб ҳар қайси бир ишқа муқаййад.
Хусусан Мир Ниёз устоди моҳир,
Анинг илми эди ҳазратқа зоҳир.
Буюрди лавҳ тазҳибиға они
Ки, таҳририға ҳайрон қолди Моний.
На гулким чекти ул фарзона устод,
Анга “аҳсанта” деб Монию Беҳзод.
Бу дониш бирла ул устоди даврон,
Ғуломи хосу хизматкори султон.
Муқим хизмат даргоҳи шоҳий,
Ҳунар аҳли назокат дастгоҳи.

Ва яна Мирзо Ёдгор нодиракорким, сеҳрпардоз қаламининг обёрлиги ва санъаттароз килкининг ёрмандлиги бирла саҳойиф авроқларига гулфишонлиқ қилиб, ажойибу ғаройиб нақшу яқутларин боғлар эрди.

Шеър:

Ҳунарпардоз Мирзо Ёдгор ул,
Бадоеъ хома-у санъатнигор ул.
Саромад хомаси гулпошларға,
Китобат аҳли-ю наққошларға.

Ва яна Мулла Муҳаммад Намангоний ва Муҳаммад Амин Хўқандий ва Мулла Аваз Муҳаммад Истаравшаний ва Мулла Аваз

Маргиноний ва Устод Худоёр нодиракору Хожя Азим бадоеънигор.

Байт:

Қилиб таҳририн ушбу олти наққош,

Бу гулшан сафҳасига бўлди гулпош.

... Ва гулғуздор хўблар орази чаманидек мушкосор дилфириб хатлар бирла оройиш тамом тобти. Ва ул нодиракор хунармандларнинг гуҳарбор хоималари ва бадоеънигор саноъеларидин итмом суратида анжомга етти.

Байт:

Бу зийнатлар била ҳар қайси дафтар,

Ирам богини рашиқидур саросар.

Анинг ҳар сафҳасидур бир гулистон,

Гулистон демаким, фирдавси ризвон.

Амир амри била бу олти дафтар

Тамом ўлғунча хизмат қилди меҳтар.

Қадамким қўйди хизмат сарҳадига,

Худо еткургай анинг мақсадига.

На тунқаторки ҳазрат бандасидур,

Шабу дарғаҳни сарафкандасидур.

Бу хизмат саъйин айларда шабу рўз,

На тун ором тобти ва на кундуз...»

Хотима сўнггида эса “таммат-ал-китоб 1234” ёзуви ва Фазлийнинг тўрт мисра ўзбекча, Хижлатнинг саккиз мисра форсча таърихлари бор. Фазлий таърихи хотима матни тугаши билан “таммат”дан сўнгра ҳамон бошланади ва хотиманинг хати таърих ёзилган хатдан фарқ қилади. Фазлий таърихи шундай:

Биҳамдиллаҳи, сар то сар ёзилди

Навоийнинг каломи дилқушоси.

Бу девон хатми таърихида Фазлий

Вафо бирла деди: “Хатм-ун-Навоий”.

Шундай қилиб, мазкур кўлёзмани кўчирган ва беаган хунармандларнинг исмлари юкоридаги парчалардан маълум. Фақат, аниқ бўлмагани шуки, хотимада кўлёзмадан ўрин олган Умархоннинг ўз девони ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Ҳатто, уни кўчирган хаттот номи ҳам тилга олинмаган.

Ушбу кўлёзмадаги Амирий девонини кўрсатилган тўрт хаттотдан бири кўчирганлигига ҳеч шубҳамиз йўқ. Лекин улардан қай бири? Матнларни синчиклаб ўрганишимиз давомида Навоийнинг биринчи, Лутфий ва Фузулий девонларидаги хат услуби ва ёзилиш

белгиларига кўра Умархон девонидаги хатга жуда ўхшашлиги маълум бўлди. Демак, Амир Умархон девонини ҳам айнан Турсун Муҳаммад хаттот кўчирган.

Яна қизиғи шуки, девонларнинг олдинма-кетин жойлаштирилиши. Бу тартиб фикримизча, қўлёзмани тартибловчилар (котиб, рассом, муҳаррир) ҳаракати билан амалга ошган. Шундай тартиб берилган экан, бизга тушган вазифа унинг манба ва матн жиҳатларини тадқиқ этиш, холос. Лекин, А.Эркинов қўлёзма *“таркиби ҳам муайян ғояга хизмат қилиши мумкин”* лигини тахмин қилади. Ҳатто: *«“Муҳаббатнома” таркиби воситасида Умархон тахминан шундай демоқчи: “Шоир сифатида Темурийлар муҳитининг энг улкан туркигуӣ шоири Алишер Навоӣ ҳаммадан устун, туркий шеърятда Навоӣдан кейинги ўринда мен тураман; насл-насабда Темурийлар давомчиси эканлигим ва шоирлик маҳоратим шуни намоён қилади...”»*¹ деган ғалат фикрга ҳам боради.

Бу тахлит хулосалаш қанчалик тўғри билмадик. Негаки, қўлёзмада аниқ бир маълумот ёки шунга яқинроқ ишора бўлмас экан, муаллиф ёки тузувчи *“тахминан шундай демоқчи”* дея хулоса чиқариш матншунос учун номақбул.

Манбадан келиб чиқадиган бўлсак, бундай мулоҳаза учун бирор-бир белги ёки ишора унда йўқ. Юқорида айтганимиздай, хотима қисмида ҳатто Амир девони эсланмайди, ҳам. Агар А.Эркинов айтганидай даъво бўлса эди, албатта хотимада бунга урғу берилар ёки алоҳида шеър бағишланар эди. Чунки, тахминимизча, хотима Фазлий ёки Хижлат (ёхуд, ҳар иккиси) тарафидан ёзилган. Умархонни хонлиги ва адолатпарварлигини шунча мактаган шоир, бироз бўлса-да шеърӣ иқтидори ҳақида сўзлаган бўларди. Ваҳоланки, қўлёзма мажмуани яратиш ғояси хондан чиққан экан, унинг якуний таҳрири ҳам унга тегишлидир. Агарда, хон истаганда ўзини шоир сифатида истаганча мадҳ килдириши мумкин эди. Бу жиҳат қўлёзмада акс этмаган. Бунӣ юқорида келтирилган парчалардан ҳам кўрса бўлади. Шунинг учун, манбага соф илмӣлик асосида холис ёндашилса ва энг муҳими адабий манбани сиёсий-ғоявий эмас, матншунослик нуқтаи назари билан баҳоланса мақсадга мувофиқ бўларди.

Демакки, Амир Умархон х.1234 йилда Навоӣ, Лутфӣ, Фузулий ва ўз девонини бир муқовада жамлатган. Бу манба ўз даврининг

¹ А.Эркинов. Ноёб қўлёзма изидан..., 20-бет.

хаттотлик ва китобат санъатининг энг юқори даражасида, гўзал ва бетакрор қилиб кўчирилган ва безалган. Ушбунини хон усмонли-турк императори Султон Маҳмуд II (1808-1839) совға сифатида йўллаган. Бу билан Умархон ўз давлатида шундай “нодиракор хунарманд”лар борлигини, адабиёт, санъат, маърифат ва маданият юксак даражада бўлиб, ҳатто темурийлар анъанаси давом этиб келаётганлигини таъкидлаш билан бирга, ўзи ва атрофидаги шоирлар учун бу туркиёғ салафлар улуғ устоз эканлигини билдирмоқда.

Маълум бўлишича қўлёзма дастлаб усмонли султонларининг Тўпқопи саройида сақланган, сўнгра уни Йилдиз (Юлдуз), ундан эса Истанбул университети кутубхонасига ўтказилган. Чунки, қўлёзманинг III саҳифасининг қуёш шаклида думалоқ зарҳали остида T 5452 рақами ва “İstanbul Üniversitesi kütüphanesi” муҳри бор. 354^a варақда эса: “*Йулдуз кутубхонаси. Девони Амир. Тадқиқ эдилмишидир. 14 теммуз, 1932*” деган босма арабий ёзув мавжуд. Яъни, 14 июль 1932 йилда қўлёзманинг “Девони Амир” қисми Истанбулдаги Юлдуз кутубхонасида тадқиқ қилинган. Университет кутубхонасига эса кейинчалик келиб тушган. Шунингдек, манбанинг эски рақами 2753 бўлган. Аммо бу рақамли муҳр қўлёзманинг ҳеч ерида учрамайди.

Фикримизча, мазкур қўлёзма султон ва унинг атрофидагилар ҳамда турк библиографу тадқиқотчиларига маъқул келган кўринади. Ундан фойдаланилганлиги саҳифалардан кўриниб турибди. “Девони Амир” эса 1881 ва 1887 йилларда икки марта Истанбулда чоп этилган. Бу босма миҳхат нусхаларнинг матни айнан 5452 рақамли қўлёзма билан бир хилми, ёки фарқлими? Бу саволга келгуси текстологик тадқиқлар жавоб беради, деган умиддаман.

Яна бир жиҳат диққатимизни ўзига тортди. 5452 қўлёзма манба ва унинг матни деярли доғсиз ҳамда зарар етмаган. Фақат, бир кичик ўрин...

Қўлёзманинг хотима қисмида матннинг бир жуда ҳам жузъий ери атайин, ҳа айнан атайин сиёҳиси бўялиб, зарар етказилган (476^b в.). Бу мисра шундай: ...ларни олийқадр шоҳи.

У Амир Умархон таърифида эканлиги маълум. Бирок, таърифдаги мадҳ нима учун кейинги ўқувчига маъқул келмай, ўчиришга ҳаракат қилиб, қўлёзмага бироз зиён етказилган.

Компьютер технологиясининг каттартиши туфайли матнни синчиклаб ўргандик ва натижада ўчириб ташланган жумла “*туркий шаҳ*” эканлиги маълум бўлди.

Мисра тугал ҳолатда: “*туркий шаҳларни олийқадр шоҳи*”дир. Аммо бу жумла “китобхон”га маъқул келмаган ва тўла мисрани

бузишга кўзи қиймай шу жумланигина ўчириб қўяқолган. Хўш у ким?

Назаримизда, бу ўринда қўлёманинг халифага, айна дамда усмонли-турк султониға ҳадя эканлигини кўздан кочирмаслик керак. Бу “жиноят” “Муҳаббатнома” қўлёмаси Султон Маҳмуд II қўлиға тушгандан кейинми, ёхуд олдинроқми амалға оширилган?! Чунки, ҳар икки ҳолда ҳам турк султониға бу жумла маъкул келмаслиги маълумдир. Албатта, мусулмонлар халифаси айна вақтда ўзини бутун туркий халқларнинг подшоҳи ҳам ҳисоблар эди. Ўз-ўзидан “*туркий шах*” иборасини чекка бир хонлик ҳукмдори – Умархонға нисбат берилмоғи усмонли салтанат саройида мақбул кўрилмаган. Ҳар ҳолда манба ва унинг матнидаги аниқ кўриниб турган белгиларға кўра шундай хулосаға келиш мумкин.

Шунга ўхшаш яна бир ҳолатни гувоҳи бўлган эдик. Ажабки, энди бу Умархоннинг ўғли Муҳаммадалихон (1808–1842) билан боғлиқ.

Муҳаммадалихон ҳ.1256 (м.1840) йил Бухоро амири Насруллоға мураққаъ хат йўллайди. Бу мураққаъ шарқ китобатчилигининг энг гўзал намуналаридан бўлиб, олтин суви билан зийнатланган, нақши-нигорлар ишланган санъат асаридир.¹ Унинг мазмуни Аллохнинг бандаларига шафқатли бўлиш ва меҳрибонлик улуғ фазилат эканлиги ҳақидадир. Хат охирида “*Катабаҳу Муҳаммад Алихон Ғозий, қалами шуд. Сана 1256*” дея ёзилган. (Айтгандай, бу Муҳаммадалихоннинг хушнавис, моҳир хаттот ҳам бўлганлигига далолат қилади.) Лекин, “*хон Ғозий, қалами шуд. Сана 1256*” сўзлари атайин игна билан ўчирилган. Буни Насрулло ўчиртирганми, ёки унинг қабулиға киргунча кўрқиб мулозимлар ўчирганми, маълум эмас.

Демак, тарихда бу каби воқеалар бўлиб турар экан.

Энди “Муҳаббатнома” қўлёмасидаги асарлар, хусусан “Ҳазойин-ул-маоний” матнининг қай даражадалигига келсак. Шунини таъкидлаш лозимки, ўзи ҳам исдеъдодли шоир бўлган Умархон Навоий асарлари матнининг ишончлигига махсус диққат қилган. Юқорида келтирилган хотима қисмда ҳам айтилишича, унинг ҳузурида фақат эътиборли асарларгина ўқилган ва уларнинг матни хоннинг диққат марказида бўлган. Худди шунингдек, ушбу қўлёмани ҳам бир жилд остида йиғдиришда ишонарли манбаларға суянилгани аниқ. Негаки, Умархон кутубхонасида Навоий ҳаётлик давриға доир қўлёмалар

¹ Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Хуснихат дурдоналари. –Тошкент: Мовароуннахр, 2008. 44-45-бетлар.

ҳам бўлган. Мисол учун, Ҳиротда ҳ.898 (м.1492-93) йил Султонали Машҳадий кўчирган Навоийнинг бир “Терма девон”ининг 2^а варағида Амир Умархоннинг муҳри бор.¹ Унда шундай ёзилган: “Амир-ал-муслимин Саййид Муҳаммад Умар ибн Норбўтахон”. (Илк бора буни А.А.Семёнов кўрсатган.²) Бу каби жиҳатлар “Ҳазойин-ул-маоний” матнининг ишончлилики даражасини ҳам белгиловчи муҳим унсурлардандир. Баъзи матн ўрнакларига тўхталсак.

Ушбу мажмуа матнини кўплаб эътиборли нусхалар, жумладан Ҳ.Сулаймон илмий-танқидий матни учун асос қилиб олинган айрим кўлёзмалар билан солиштирилганда аксар саҳифаларда фарқлиликлар йўқ. Деярли, ҳамон-ҳамон бир хил. Масалан, “Ғаройибус-сиғар”нинг 1-ғазалини “Бадоеъ-ул-бидоя”нинг илк нусхаси (887/1482 йил кўчирилган, Британия музейи, №401, 1⁶ варақ), иккинчи нусхаси (889/1484 йил кўчирилган, Озарбайжон ИА Кўлёзмалар институти, №3010, 1⁶ варақ), учинчи нусхаси (891/1486 йил кўчирилган, ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи, №216, 2⁶ варақ), юқорида таъкидланган Султонали Машҳадий кўчирган “Терма девон” (1⁶-2^а варақлар), “Ҳазойин”нинг 904/1498 йил кўчирилган (С.Петербург, №55, 1⁶ варақ), яна бир XVI аср (ўша фонд, №58, 2⁶ варақ), 915/1509 йил кўчирилган (Оксфорд, Бодлеан кутубхонаси, №283, 1⁶ варақ) нусхалари билан қиёслаганимизда 4-байтдаги “*нисор*” сўзи ўрнига “*эрур*” келганини кўрдик, холос. Бошқа фарқ йўқ.

Аммо, бошқа шеърларда фарқлар бир-неча ўринларда учрайди. Мисол учун, “Фавойидул-кибар”нинг 29-, 30- ва 31-соқийномаларини (№5452, 348⁶-349^а варақлар) Ҳ.Сулаймон нашри³ билан қиёсланганда матний фарқлар ўттиз ўринда мавжудлиги кўринди.

Айтайлик, “*масжидга*”-“*беҳадга*”, “*олигаким*”-“*оллидаким*”, “*жисн*”-“*жуз*”, “*дўстлиге*”-“*дўстлугни*” сўзларининг келишида.

Ёки яна,

Нашрда: Яна бири наъмазани соҳибҳол...

5452да: Яна бири нағмазан соҳиби ҳол...

Нашрда: Ҳар бири ўз торида бешибху назир...

5452да: Ҳар бири ўз таврида бешубҳа назир...

¹ ЎзР ФАШИ фонди, 790 рақамли кўлёзма.

² А.А.Семёнов. Описание рукописей произведений Навои хранящихся в государственной публичной библиотеке УзССР. –Ташкент: Гостехиздат, 1940. С.27.

³ Алишер Навоий. Ҳазойин-ул-маоний. Фавойид-ул-кибар. –Тошкент, 1960. 716-720-бетлар.

Нашрда: Бир шафиъидуру ул пок сифот,
Ким муаммода чиқармишдур от...

5452да: Бири Шақиқийки дурур поксифот
Ки, муаммода чиқармишдур от...

Мазкур қиёслардан ҳам кўриниб турибдики, “Хазойин-ул-маоний”нинг “Муҳаббатнома” нусхасининг матни ҳам анча пухта.

Бир сўз билан айтганда, Умархон ташаббуси билан юзага келган “Муҳаббатнома” мажмуи, хусусан, унинг таркибидаги “Хазойин-ул-маоний” асарининг қўлёзмаси мумтоз китобатчилигимизнинг ноёб намунаси бўлиш билан бирга, Навоий асарларининг матний тадқиқларида муносиб хизмат қилиши мумкин бўлган муҳим манбалардандир. Шунингдек, мазкур мужаллад мажмуадаги бошқа шоирлар – Лутфий, Фузулий ва Амир девонлари ҳам алоҳида тадқиқот мавзудир. Биргина, ундаги Амир Умархон девони шоир ижодиётига кўп жиҳатдан аниқлик киритиши билан аҳамиятли. Инчунин, бу девон бизга маълум “Девони Амир”лар ичида шоир ўзи ҳаётлик вақтида кўчирилган илк тўлиқ тўпламдир. Шу ва яна бошқа бир қанча жиҳатлар мазкур мажмуани янада атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этишни вазифа қилиб қўяди.

Бобур девонининг саҳиҳ матни борми?..

XX асрда яратилган адабиётимиз тарихида дастлаб: “(Бобур) иккита девон тузиб, бирида ўзбек тилидаги, иккинчисида форс-тожик тилидаги шеърларини тўплайди”¹ дейилса, кейинроқ: “Бобур ўзининг лирик меросини икки девонга тўплаганки, булардан бири 1519 йилда Кобулда тартиб берилиб, уни шартли тарзда Кобул девони деб атасак, иккинчиси Ҳиндистонда 1528-1529 йилларда тузилган бўлиб, уни олима С.Азимжонова Бобурнинг Ҳинд девони тарзида номлади ва нашр эттирди. Аммо Кобул девони ҳозирча номаълум бўлиб қолмоқда”² дея таъкидланди.

Шу тарзда адабиётшунослигимизда Бобурнинг икки девон тузганлиги ҳақида “ғалати машҳур” пайдо бўлганди. То хануз

¹ Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўрта ва Олий мактаб, 1963. 646-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, 3-т. –Тошкент: Фан, 1978. 54-бет.

адабиёт дарсликларида бу такрорланиб келади. Аслида, устоз олимларнинг гапларида биров жон бор. Фақат...

Келинг, бир бошдан сўзлайлик.

“Бобурнома”нинг бир ўрнида муаллиф Самарқанд ҳокими “Фўлод Султонга девонимни йибордим” деб ёзади.¹ Бу воқеа 1520 йилга тўғри келади. Шунга кўра, Бобур ўз девонини шу вақтда тузган, дейиш ҳам мумкин. Лекин кейинчалик битган яна бир рубойида у:

*Девонима не рабту не тартибедур,
Не жадвалу не лавҳу не тазҳибедур...*

дея махсус таъкидлайди.

Демак, Бобур ўз шеърий тўпламини анъанавий мумтоз девончилик қолипига батамом солишга улгурмаган ва ҳозиргача унинг мукамал девони қўлёзмаси маълум эмас.

Ҳақиқатан ҳам Бобур девонининг қўлёзмалари нечта? Қай бири тўла ва саҳиҳ матнга эга?..

Шоир шеъриятини ўрганиш ва тарғиб этишга муносиб ҳисса қўшган олимларнинг хулосалари эса йиллар оша турлича бўлиб келган. Жумладан, Д.Росс бир (1910), Ф.Кўпрули (1915), А.Самойлович (1917) ва А.Қаюмов (1965) икки, С.Ҳасанов тўрт (1979), Ш.Ёркин беш (1983) ва Б.Южел олти (1995) нусхаси ҳақида маълумот берган.

Энг сўнгги тадқиқларга кўра, дунё китоб хазиналарида сақланувчи, Бобур девони қўлёзма нусхаларининг адади – ўн та эканлиги маълум бўлмоқда. [Шулардан тўққизтаси ҳақида хабар берганмиз.²]

Демак, улар – Ҳиндистонда уч (Рампур Ризо кутубхонасидаги 19 рақамли қўлёзма; Ҳайдаробод Салоржанг музейидаги 4 ва 18 рақамли қўлёзмалар), Туркияда уч (Истанбул Университети кутубхонасидаги 3743 рақамли, Истанбул Тўпқопи саройи Равон кутубхонасидаги 2314 рақамли ва Истанбул шаҳар кутубхонаси, Муаллим Жавдат ёзмалари бўлимидаги 332 рақамли қўлёзмалар), Францияда битта (Париж Миллий кутубхонасидаги 1230 рақамли қўлёзма), Англияда битта (Британия музейи кутубхонасидаги 1402 рақамли қўлёзма), Покистонда битта (Исломобод Миллий кутубхонасидаги 3 рақамли қўлёзма) ва Тошкентда битта (Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондидаги 317 рақамли қўлёзма).

¹ Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. –Тошкент: Шарқ, 2002. 174-бет.

² Захириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. -Тошкент.: Шарқ, 2014. 123-125-бетлар.

Буларнинг ичида, шубҳасиз, энг мўътабари – Рампур нусхасидир. Гарчанд бу қўлёзма 21 варақдан иборат ихчам бўлиб, унда Бобурнинг “Рисолаи Волидия”си, ҳамда атиги: 2 маснавий, 2 рубоий, 2 ғазал, 3 китъа ва “Рисолаи аруз”дан кичик парча ўрин олган бўлса-да, жуда қимматли манба. Аввало, у Бобур тириклик вақтида, унинг таҳрири остида кўчирилган ва муаллифнинг дастхати (автографи) сақланиб қолган ягона қўлёзмадир. 1528 йил чиройли таълиқ хати билан кўчирилиб, саҳифаларига унвон ишланиб, безалган, олтин суви юритилган ва Ҳумоюн мирзога жўнатиш билан бу қўлёзманинг дастлабки саҳифасидаги Байрамхон ва 19⁶ варақ ҳошиясидаги Шох Жаҳоннинг ёзувига биноан унда Бобур дастхати аниқланган. Айнан ана шу жиҳатларни кўзда тутиб, уни дастлаб инглиз шарқшуноси Денисон Росс¹, кейинчалик ватанимизда академик С.Азимжонов² ва яқинда Рампурдаги Ризо музейи мудири проф. Азизиддин Ҳусайн³ факсимильесини эълон қилган эди.

Яна, қўлёзма қадимийлиги, зийнати, миниатюра билан безалгани ва хатининг гўзаллиги борасида XVI аср иккинчи ярмида китобат қилинган Париж нусхаси ҳам ажралиб туради. Бобурнинг лирик шеърлари энг кўп жамланган қўлёзма эса Истанбул Университетидаги манбадир. Унда бошқа нусхаларда учрамайдиган Бобурнинг бир неча, жумладан форс тилидаги, шеърлари мавжуд.

Бироқ, мазкур қўлёзмалар орасида мумтоз девон тузиш анъанаси асносида тартиб берилган ва ҳар радиф ҳарфига сарлавҳа қўйиб хуснихат билан настаълиқда кўчирилган Лондон нусхасидир. Тахминимизча, уни девон тартибига қотиб – Ҳаёт Али келтирган. Манба ҳинд рожаси Ажит Сингх Жайб Баҳодур буйруғи билан ҳ.1190 (м.1776) йил китобат қилинган. Унда яна икки темурий – Султон Ҳусайн мирзо ва Султон Масъуд Мирзо Шохий девонлари ҳам бир жилдга келтирилган.

Умуман мазкур девон қўлёзмалари бир бирини такрорлаши билан ажралиб туради. Масалан, Ҳиндистонда кўчирилган (Рампур нусха хориж) қўлёзмаларнинг матни деярли бир хил (Лондон нусха ҳам Ҳиндистонга оид). Исломобод нусхаси эса Париж нусхасининг такроридир. Биргина Тошкент нусхаси XX аср маҳсули бўлиб

¹ E.Denison Ross. A collection of poems by the Emperor Babur. Journal of the Asiatic Society of Bengal. Vol VI. Extra No. 1910.

² С.Азимджанова. Индийский диван Бабура. -Ташкент: Фан, 1966.

³ Diwani Babur. Prof. S.M.Azizuddin Husain. Ministry of Culture, Government of India. Rampur Raza Library, 2014.

(1996), унда анъанавий девончилик шаклидан бири – жанрлар кетма-кетлиги мавжуд бўлса-да, мумтоз девончиликнинг муҳим шартлари араб алифбосининг тартиби сақланмаган. У проф. С.Ҳасановнинг ташаббуси ва кўрсатмаси билан Тўхтамурод Зуфаров томонидан чироили настаълиқ хатида кўчирилган.

Бобур ижодий меросига қизиқиш туфайли, XX асрга келиб унинг лирик асарларини девон ҳолига келтириш ва шеърларининг саҳиҳ матнини яратишга доир айрим уринишлар бўлди. Шу кунга қадар Бобур шеърятидан намуналар турли тарзда бир неча бор chop этилди. Бу борада Ф.Кўпрули (1915), А.Самойлович (1917), А.Қаюмов (1965), С.Ҳасанов (1982), Ш.Ёркин (1983, 2008), А.Абдуғафуров (1994), Б.Южел (1995) ва бошқаларни санаш мумкин. Улар ичида Бобур девонининг йиғма шаклдаги икки нашри муҳим бўлиб, афғонистонлик олима Шафиқа Ёркин¹ ва туркиялик олим Билол Южел² тарафидан амалга оширилгандир. Улар ўзларигача бўлган жами бошқа нашрлардан батафсилроқ сўзбоши, матнининг нисбатан тўлаллиги ва бирмунча илмий аппаратлар билан таъмин этилгани билан ажралиб туради. Лекин, уларни ҳам мукаммал илмий изоҳга эга, тўла-тўқис ва саҳиҳ матн даражасида деб бўлмайди.

Негаки: 1) Ш.Ёркин ва Б.Южел девоннинг Ҳайдаробод, Лондон, Тошкент ва Исломобод нусхаларини тадқиқ учун тортмаганлар;

2) Ушбу нашрлар, тўлиқ равишда, анъанавий мумтоз девон шаклида эмас;

3) Ҳар икки нашр матнида қўлёзмалар аро баъзи фарқлар кўрсатилса-да, барча нусхалар истифода этилмагани ва танқидий матн принципларидан келиб чиқилмагани боис тўлиқ ҳолда эмас.

Бобур девонининг қўлёзмалари юзасидан изчил текширишлар эса шуни кўрсатмоқдаки, шоир девонининг илмий-танқидий матнини тузиш жуда ҳам зарур экан. Бироқ, масаланинг чигал ва ечилмас жиҳати бор. У ҳам бўлса, Бобурнинг ўзи тузган ёки туздирган ва таҳрирдан ўтказган тўлиқ (ёхуд, нисбатан тўлиқ) девон қўлёзмаси қўлимизда бўлмас экан илмий-танқидий матнни ҳақиқатда амалга ошириб бўлмайди. Негачаки, муаллифнинг ўзи девонни қай тартибда тузган, анъанавий мумтоз девончиликнинг қоидаларига қатъий

¹ Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бо мукаддима, муқобала ва тасҳиҳ Шафиқа Ёркин. Кобул 1362 (1983); Дарё дар гуҳар. (Девони комил Заҳириддин Муҳаммад Бобур.) Бо мукаддима, муқобала ва тасҳиҳ Доктор Шафиқа Ёркин. Кобул 1387 (2008).

² Dr. Bilal Yucel. Babur divani. Gramer, Metin, Sozluk, Tipkibasim. –Ankara, 1995.

амал қилганми-йўқми, деган саволлар қалқиб чиқаверади. Устига-устак, илмий-танқидий матнга асос асл (таянч нусха бўлгулик) мукамал қўлёзманинг ўзи амалда йўқ. Чунки, илмий-танқидий матн барча ёки энг мўътабар қўлёзма нусхалар асосида яратилиши матншунослик илмида қабул қилинган.

Зикр этилган қўлёзмалардан маълум бўлмоқдаки, улар шоир шеърларининг девон тузиш учун йиғилган жамланма, қоралама (мусаввада)си ва кейинчалик улардан кўчирилган айрим зийнатли ва оддий нусхалардир, холос. Тўғри, Лондондаги “Девони Бобур подшоҳ” (у шундай номланган) қўлёзмаси девон ҳолида. Бироқ, у ҳам кейинчалик қўлёзма котиби тарафидангина шундай тузилганини айтдик. Бобур тириклик чоғида кўчирилган Рампурдаги нусха эса умуман девон тартибида эмас ва унда шоирнинг лирик шеърларининг ўзи санокли.

Мазкур вазиятда матншуносликда қўлланиладиган яна бир муҳим ва илмий тажрибадан муваффақиятли ўтган ишончли матн тури жуда қўл келади. Бу ҳам бўлса – йиғма-қиёсий матндир. Унда Бобур шеърларининг қўлёзмалар аро фарқлари, жойлашиш тартибидаги ўзгачаликлар, сўзларнинг турли шаклда келишини бир тизим асносида ҳам матнни йиғиб, ҳам ўзаро қиёслаб, ҳам уни тузатилган-саҳиҳ матн шаклида кўриш мумкин бўлади. Шу жиҳатларни кўзда тутиб бундай матнни юзага келтириш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Масалан, Бобурнинг:

Гурбатта ул ой ҳажри мени пир қилибтур,

Ҳижрон била гурбат манга таъсир қилибтур...

дея бошланувчи жуда сермазмун ва тарихий аснога эга беш байтли ғазали бор. Ушбу ғазал Бобур девонининг икки нусхасидангина ўрин олган (Рампур ва Истанбул Университети қўлёзмаси).

1528 йилда битилганига кўра бу шоирнинг охириги шеърларидан бири. Шеър матнидаги айрим фарқларни ҳисобга олмаганда, у шу кунгача деярли тўғри табдил этиб келинган. Аммо ғазалдаги энг муҳим байт, аниқроғи мисрадаги бир сўз янглиш ўқилган. Бу эса шеърнинг асл мазмунини англашга халақит қилади. Учинчи байт шу тарзда бериб келинган:

Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса,

Кимга ҳаваси Санбалу татийур қилибтур?

Бобур шеърларининг айрим замонавий нашрларида “ҳавас Санбалу, татийур” (1982), “ҳаваси Санбалу Татийур” (1994, 2007, 2008) деб берилган ҳамда “Санбал” ва “Татийур” “Ҳиндистондаги

жойлар номи” дея изоҳланган. Баъзиларида ҳатто “*сунбули татйир*” (1976) ёки “*сунбулу тақдир*” (1996) тарзида ғалат берилган.

“Санбал” чиндан Ҳиндистондаги бир вилоят ва буним “Бобурнома” да ҳам кечади. Лекин, “татйир” сўзи мавҳум бўлиб қолмоқда. Бундай жой номи “Бобурнома” да ҳам, Ҳиндистонда ҳам йўқ.

Аслида байтда Бобур нафақат ўз, балки, ўғли Муҳаммад Ҳумоюн тақдирига ҳам ишора қилмоқда. Чунки, воқеаларнинг тарихий ечими, бизга айнан шу ўринда Ҳумоюн ҳаётидан бир ҳикоя қаламга олинганига урғу беради.

Масалани равшанлаштириш мақсадида “Бобурнома” га мурожаат этсак.

Асарнинг х. 932 (м. 1525) йил воқеалари баён этилган қисмида Бобур 13.844.000 танга даромадга “...*Санбални даги Ҳумоюнга иноят қилдим...*” дея таъкид этади. Шунингдек, асар охиридаги (936/1528-1529 йил) воқеалар қисмидаги сўнгги тарихий ҳодиса ҳам айнан Санбал вилоятига юборилган Ҳумоюн ҳаётининг бир қийин дами билан боғлиқ:

“...*Ва Муҳаммад Ҳумоюн, Санбалгаким, анинг жойгири эди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди; зоҳиран ани ер ва суйи хуш ёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. То онки биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлига келтуруб, Деҳлидин кемага солиб келтурсинларким, ҳақими ҳозиқлар кўруб, дардига даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абдулқосимким, улуг киши эди, арзга етқурдиким, ушмундоқ дардларга дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. То инки Тенгри таоло сиҳҳат бергай. Мен кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн(нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, Ҳудой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзга тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳҳат топар, сиз бу сўзни нечун тилингизга келтурасиз. Ғараз будурким, дунё молидин яхшиисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эди, Муҳаммад Ҳумоюнга иноят қилиб эдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг эвазига нечук бўлғай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушқил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлигини тоқат келтургаймен. Ўшал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳарне*”

*дардинг бор. Ўшал замон мен огир бўлдум, ул енгил бўлди. У сиҳҳат бўлуб қўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим...*¹

Остига чизилган мисраларга диққат этилса, “дунё моли”дан ҳам ортиқ бўлган ўз жони билан фидокорлик қилаётган Бобурнинг эътирофлари жуда ҳам ҳаққонийлиги ўзига мафтун қилади. Чиндан ҳам унинг фарзанди учун энг азиз бўлган нарсаси, ўша машҳур олмосни эмас, ўз жонини фидо этиши росмана мардлик намунаси эди. Кейинги ўринда эса у бутун “*аёни давлат ва аркони мамлакатни чорлаб*” Хумоюнга байъат қилдиргани, тахтни топширгани ва олдида бор кишилар ҳам уни қабул этганларини ёзади. Шундан сўнг Бобурнинг ўз тили билан битган воқеалар асарда тугаб, номаълум котиб томонидан бир-неча саҳифада Бобур Мирзонинг эзгу хислатлари, асарлари, фарзандлари ва замонасидаги унинг ҳомийлигида камол топган олиму фузало ҳақида хабар берилади. “Бобурнома” ҳам шу билан тугаган.

Модомики, масала шундай экан байтдаги “татйир” умуман хато бўлади. Шеър тўғри ва аниқ берилган Рампур нусхасида бу сўз “назир” деб, Истанбул Университети нусхасида эса сўздаги “йо” ҳарфи нуктали, қолган ҳарфлар нуктасиз берилган. Балки шунинг учун янглишликлар келиб чиққандир. Демак байтни:

*Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса,
Кимга ҳаваси Санбалу назир қилибтур?!
дея ўқиш керак.*

Энди, “Бобурнома”дан келтирилган воқелар билан боғласак, (чунки шеър айнан шу вақтда ёзилган,) қўшмисранинг мазмуни аниқлашади. Яъни, кишини дам у, дам бу томон йўллагувчи тақдирдир; агар шундай бўлмаса эди (Ҳиндистоннинг) Санбал (деган жойи)ни ўз фарзандига назир (тенг) қилишни ким ҳам ҳавас қиларди. Чунки тақдир бўлмаса эди, ўша томон борилмаган бўлурди. Ҳазалнинг кейинги байтларининг мазмуни ҳам шундай ечимга келтиради.

Бу биргина ғазал байтини кўлёзмалар аро қиёслашдан кейинги натижа. Ваҳоланки, девондаги ўнлаб шеърлар матнидаги янглишликлар фақат ва фақат ўзаро қиёсларда маълум бўлади.

Матнлардаги ўзгариш ва фарқлар нафақат сўзларнинг турлича келиши балки, бутун-бутун мисраларда ҳам учрайди. Айтайлик,

¹ Бобурнома..., 266-бет.

“Қилгудек” радифли ғазалнинг иккинчи байти Париж, Лондон ва Хайдаробод нусхаларида:

*Кўнглумизга жаври беҳад қилди ул номехрибон,
Жонима юз минг ғаму меҳнатни ҳосил қилгудек –
деб берилган. Истанбулдаги ҳар уч қўлэзмада эса:
Кўнглуму кўзум юзига волиҳу ҳайрон бўлдум,
Жонима юз минг ғаму меҳнатни ҳосил қилгудек –
тарзидадир.*

Бу ўринда, аввало, қўлэзманинг қадимийлиги ва мўътабарлиги нуқтаи назаридан байтнинг биринчи варианты олинади. Иккинчи вариант эса матн остида кўрсатиб кетилади.

Қўлэзмалардаги Бобур шеърларини ўрганиш натижасида деярли ҳар бир шеър юқоридаги каби ўзгаришларга эга эканлиги маълум бўлмоқда. Албатта, бундай фарқ ва тафовутларнинг барчасини девон нашрида бериш тор мутахассислар доираси учунгина фойдалидир. Аммо, улар орқали шоирнинг ижодий лабораториясига матншунослик асосида назар солиш имконияти пайдо бўлади. Шоир лирикасини янада теранроқ тадқиқ этишга омил бўлади. Кейин, матнларни илмий аппаратлар билан таъминлаш, ҳар шеърнинг қўлэзмадаги ўрнини аниқлаш ва ҳар саҳифада фарқларни кўрсатиш жуда ҳам муҳимдир. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, қўлэзма нусхалардаги таҳрирларнинг қай бири муаллиф, қайсини котиблар амалга оширгани масаласи ҳам буткул ҳал қилинади, деган иддиодан йироқмиз. Фақат қўлэзманинг яратилиш (кўчирилган) вақтидан келиб чиқиб тахминий фикрлар билдириш мумкин. Шундай эса-да, йиғма-қиёсий матн давомида Бобур лирикасининг энг нозик жиҳатлари, ўзига хос оригиналлиги, услубнинг ўзгачалиги, сўз қўллашдаги маҳорати, шоирона ўхшатишларнинг гўзаллиги каби сифатларга янада яқиндан ошно бўлиш, танишиш, ўрганиш имконияти яратилади. Қолаверса, Бобурдай мумтоз шоиримиз девонининг саҳиҳ ва мукаммал матни юзага келади. Унда ижодкорнинг ўзбек ва форс тилидаги барча шеърлари илк бора яхлит девон ҳолига келтирилади. Нашр тартиби масаласида анъанавий девон тузилиши бўйича йўл тутилади. Бизнинг ҳисобга кўра ўзбекча жами: ғазал (123 та, 2таси нотаом), маснуъ (2 та), маснавий (14 та), қитъа (23 та), туюқ (17 та), фард (104 та), муаммо (57 та), рубой (222 та); форсча: ғазал (2 та), рубой (9 та), қитъа (8 та), таърих (1 та), муаммо (1 та), фард (15 та) жанридаги шеърлар бир орага жам бўлади.

Хулоса қилганда, кўзда тутилаётган Бобур девонининг йиғма-қиёсий матни – шоир лирик меросининг энг тўлиқ жамланмаси бўлиб, анъанавий мумтоз девончилик қоидалари асосида, ишончли кўлэмаларга биноан тузилганлиги ва матн саҳиҳлиги билан шу кунгача чоп этилган бошқа нашрлардан ажралиб туради.

“Сув қасидаси”нинг матни хусусида

Туркий шеърятнинг энг ёркин сиймоларидан бири Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий Бағдодий (вафоти х.963 / м.1556 й.) ўзининг серқирра ижоди билан жаҳон адабиёти зарварақларидан ўрин олган. Уч – араб, форс ва туркий тилда баракали ижод қилган бу шоир қаламига мансуб қасидалар ҳам бетакрор бадиияти билан ажралиб туради. Бир сўз билан Фузулийни “қасиданавис шоир” деб ҳам аташ мумкин.

Шоир ижодий меросида қасида жанри чиндан ҳам салмоқли ўринни ишғол этади. Бу қасидаларнинг мавзулари ранг-барангдир. Ҳамд ва наът мавзуидаги асарлардан ташқари шоир замонасининг кўпгина арбобларига ҳам қасидалар бағишлаган. Масалан, усмонли-турк султони Қонуний Султон Сулаймонга 1534 йилда Бағдод шаҳрини фатҳ этиши муносабати билан бағишланган *“Келди буржи авлиёйа подшоҳи номдор”* дея бошланувчи қасидаси машхур. Шунингдек, усмонли салтанати давлат арбоблари садри аъзам Мақбул Иброҳим Пошшо, Қозиаскар Абдулқодир Чалабий, Нишончи Жалолзода Мустафо Чалабий, Бағдод ҳокимлари Иброҳим Хон Мусулий, Увайс, Жаъфар, Аёз ва Муҳаммад Пошшоларга ҳам қасидалар битган.

Фузулийнинг қасидалари борасида турлича фикрлар билдирилган. Хусусан, унинг “Девони қасоиди форсий” ва фақат қасидалардан иборат “Девони арабий”даги асарларнинг бир қисми ҳазрати Али, ҳазрати Хусайн, Имом Ризо ва етти имомга бағишлангани учун шоирни шиалик тарафдори сифатида талқин этилган¹ ёки, “Матлаъ ул-эътиқод” асаридаги фикрларига кўра унинг аҳли сунна эътиқодида бўлганлиги таъкидланган².

Шунингдек, проф. Е.Э.Бертельс “Фузулийнинг арабча шеърлари”

¹ Қаранг: Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Низами и Фузули. –Москва, 1962. С.499, 507-508.

² Қаранг: Фузулий. Матлаъ ул-эътиқод. Нашрга тайёрловчи: Муҳаммад бин То-вит ат-Танжий. Таржимонлар: Асад Жўшон, Камол Ишк. –Анкара, 1962.

мақоласида айтадики: “Бизнинг таснифга кўра, Фузулий қасидалари мавзу жиҳатидан оригиналлиги билан ажралиб турмайди. Ўша икки образ деярли ҳар бир форсий ва қисман арабий девонларда ҳам узлуксиз такрорланади. Фақат, у ёки бу ранглар жилосида гоҳ характер моҳияти билан аниқлашиб, гоҳ сўфиёна нуқтаи назарга яқинлашиб, аниқлигини йўқотади¹”.

Бошқа бир фикрга кўра эса: “(Фузулий) қасидаларида сўз санъатлари, ғазалларида маъно санъатлари ҳокимдир. Ғазаллардаги соддалик қасидаларида йўқ. Қасидаларидаги моҳир мутафаккир ва санъаткорлиги шоирлигининг безаги сифатида кўринади. Шунингдек, Фузулий бу тарз билан ҳайратланарли бир маданий бирикимни намоянда сифатида юзага чиқарган. Қасидалари – барча ясалган тошлари кўриниб турувчи меъморий ёдгорлик каби тўрт тарафи обод пластик гўзалликка соҳибдир²”.

Шоирнинг туркий қасидалари чиндан ҳам XVI аср туркий адабиётнинг гўзал намуналаридир. Улардан “Сабо”, “Гул”, “Ханжар” ва мақоламиз мавзуи бўлган “Сув” радифли қасидалари наът типидagi шоҳасарлар даражасида.

Аслида, Фузулий ижодида наътлар алоҳидалик касб этади. Биргина бу тахлит қасидаларининг сонига диққат этсак, масала ойдинлашади. “Девони арабий”да Фузулийнинг 12 қасидаси ўрин олган бўлса, ундан 3 таси ҳазрати Муҳаммад (сав)га, 2 таси ҳазрати Али (р.а.)га бағишланган наътдир. “Девони қасоиди форсийдаги” 46 та қасидадан эса 4 таси ҳазрати Муҳаммад (сав)га, 15 таси ҳазрати Али (р.а.)га, 1 таси Имом Ҳусайн, 1 таси Имом Ризо ва 1 таси етти имомга бағишлангандир. Шоирнинг туркий девонидаги 27 қасидадан 9 таси наътдир ва улардан биттасигина ҳазрати Алига бағишланган.

Озарбойжон ва усмонли-турк адабиётида Фузулийнинг “Сув” радифли қасидаси машҳур бўлган. Кейинги давр турк адабиёт-шунослигида ҳам бу қасидага кўп эътибор қилинган.³

¹ Е.Э.Бертельс. Ўша манба, С.511.

² Абдулқодир Қорахон. Фузулий// Islam ansiklopedisi. 13-cilt. -Istanbul, 1996. S.243.

³ Масалан: Abdulkерim Abdulkadiroglu. Fuzuli'nin Su kasidesi'nden bir beyt serhi // Gazi Eg.Fak.Dergisi. Cilt1, Sayı 1. Ankara, 1985. S.309-314; M.Orhan Soysal. Edebi san'atlar ve taninmasi. -Istanbul, 1992. S.117-144; T.Uzgor. Klasik edebiyatimizin metolojisi ve Su kasidesi'nin ilk beyti hakkında spekulatif bazı gorusler // Istanbul Universitesi Edebiyat fakultesi Turk Dili ve Edebiyati Dergisi. Cilt XXVIII. 1998. S.531-545.

Қасиданинг тўлиқ номи “Қасидаи дар наъти ҳазрати набавий” бўлса-да, кўпроқ “Сув қасидаси” номи билан машҳурдир. Ҳажми 32 байт (64 мисра) бўлган бу қасида арузнинг рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган.

Сочма эй кўз / ашкдан кўнг / лумдаги ўд / лора сув

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

Мавзу жиҳатидан наът бўлган бу асар мукаммал бадийи тако-милга эга. Фузулийнинг Расулуллоҳ (с.а.в.)га бўлган муҳаббати бутун қирралари билан қасидада намоян бўлиш билан бирга, асар ўғуз туркчасининг бадийат дурдонаси ўлароқ акс этган. Чунки, Фузулий туғилган ва яшаган жой ўғуз туркчаси қўлланилган Ироқнинг туркманлар яшайдиган ўлкасидир. Шу жиҳатдан асар тилида бу лаҳжа-нинг акс этиши табиий.

Мазкур қасида аввалида, шоир қалбидаги ишқ ва изтироб ўтига кўзёши чора бўлмаслиги билан сўз бошлайди. Сўнгра, ушбу ўтларни ўчиролмаяжак “сув”ни тилга олади. Шундан кейин Фузулий таъри-фида “сув”нинг ҳолату мақомлари навбати билан келтирилаберилади.

Қизиқ жиҳати шундаки, асар мазмун-моҳияти билан наът бўл-са-да, Расулуллоҳга мурожаат ва ул зоти шарифнинг сиймоси қасиданинг фақат 16-байтидан васф этилган. Шу ўрингача китобхон лирик мазмун билан танишиб боради, 16-байтдан эса асарнинг асл тийнатиغا очиқ ишора қилинган:

Тийнати покини равшан қилмиш аҳли олама,

Иқтидо қилмиш тариқи Аҳмади мухтора сув – ¹

яъни, сув – ҳазрати Аҳмади мухторнинг кўрсатган тўғри йўлини тутиб пок яратилганлигини бутун олам аҳлига очиқ кўрсатди.

Қасидадаги бу бурилишни Шарқ шеъриятида “Туризгоҳ” ҳам дейилади. Яъни асл мақсадга бурилиш жойи. Шу байтдан кейин “Мадҳия” байтлар бошланади, то 30-фахрия байтгача, сўнгги 31-32-байтлар шоирнинг ўзи учун битган дуо байтлардир.

Қасиданинг бошланма байти таҳлилига эътибор қилсак:

Сочма эй кўз ашкдан кўнглумдаги ўдлора сув,

Ким бу денглу тутушан ўдлара қилмаз чора сув –

яъни, эй кўз, кўнглумдаги ўтга ашкдан сув сепмагинки, бу янглиғ туташган оловга бу сув чора бўлмайди.

¹ Девони Фузулий. Истанбул, Тўпқопи музейи, Равон кўшги кутубхонаси, 749 рақамли қўлёзма, 13^а-14^в арақлар. (Кейинги мисолларнинг ҳаммаси шу манбадан келтирилади.)

Шоир нега бундай кескин, айна дамда тушкун кайфиятда шеърни бошлади. Ваҳоланки, бу қасида инсонларнинг энг хайрлиси, шон-шарафлар тожи пайғамбаримиз (с.а.в.)га бағишланган-ку?! Ул зотга нисбатан эҳтиром ва муҳаббат мисралари билан бошланса бўлмасмиди?..

Фикримизча, айнан шундай ғамгин оҳанг билан, бир қараганда бошқа кайфиятдаги асарни ёзаётгандай, қилинган кириш муаллифнинг асл мақсадни ёрқинроқ бериш учун қўллаган бадий усулидир.

Фузулий қасидалари, жумладан, ушбу асар ҳам жумла қурилиши ва баён гўзаллиги билан ажралиб туради. Аввал мақсад айтилади, сўнгра фикр изҳори ва ундан кейин мисол ёки асос келтирилади. Шу тариқа, мазкур қасидадаги бадий гўзаллик, ғоявий мукамаллик билан бирга акс этган, дея оламиз.

Маънавий санъатлардан – ташхис, нидо, илтифот, истиора, ташбих, ҳусни таълил; лафзий санъатлардан – тазод, акси муфрад, таносуб иштирокида мазкур байтнинг бадий такомили кўринган.

“Кўз”ни жонлантириб – ташхис; “эй” ундалмаси – нидо; “сочма эй кўз” – илтифот; истиоранинг икки тури – истиораи мусаххари мутлақо (1-мисра), истиораи мураккаба (2-мисра); “ашк”ни оловга сепиладиган сувга ўхшатиб – ташбихи муаккад; тўрт унсурдан икки қарама-қаршиси “ўт” ва “сув” – тазод; арабча “эй” ундалмаси тескари ўқилганда яна бир арабча ундалма “йо” ундалмаси чиқади – акси муфрад; “кўз-ашк-сув-сочма, ўт-тутушан” – таносубдир. Буларнинг ҳаммаси йиғилиб, яъни тўкилиб сочилган кўз ёшларини бир мақсадга – кўнгилдаги оловни тиндириш, сўндириш асносига йўналтириб ифода этилишининг бир яхши сабабга боғланиши нуқтаи назаридан – ҳусни таълил.

Шоир бутун қасида давомида юқоридаги каби санъатлар ёрдамида ўз фикрларини изоҳлабгина қолмасдан, ўқувчини ишонтира олган. Ушбу асардан ҳазрати пайғамбаримизга бўлган чексиз муҳаббат ва унинг моддий оламдаги кўриниши оддий сув тимсоли орқали очиб берилган. Мисол, 25-байт:

Зикри наътин дардина дармон билур аҳли хато,

Ўйлаким, дафъи хумор учун ичар майҳора сув –

яъни, наътинг зикрини хато аҳли (гуноҳкорлар) ўз дардларига дармон деб биладилар; бу шунга ўхшайдики, мастлар сархушликдан сўнг хуморни сўндириш учун сув ичганларидек.

Ушбу байтдаги фузулиёна ифода кучи дунёвий воқеотни ўринли мисол қилиб, гўзал тарзда баён этилганлигидадир. Албаттаки,

байтдаги ташбих, лаффу нашр, хусни таълил таносуб санъатлари бу мақсадни амалга оширишга катта хизмат қилган.

Қасиданинг 30-байтида Фузулий ўз назмидан фахр туяди. Буни «фаҳрия» ёки «тож» байт ҳам дейиш мумкин:

Йамми наътингдан гуҳар ўлмиш Фузулий сўзлари,

Абри найсондан дўнантек луъ-луъи шаҳвора сув –

яъни, наътинг денгизида Фузулий сўзлари гавҳар бўлди, абри найсондан (бир томчи) сув луъ-луъи шаҳворга айланиб қолгандек.

Гўёки, найсон булутидан тушган томчи инжуга айланиб шараф топгандек, Фузулийнинг сўзлари ҳам пайғамбар (с.а.в.)ни улуғлаш билан баракотланди.

Шоир бу ўринда ўз сўзларини гавҳарга ўхшатиб ташбеҳи муаккад санъатини қўллапти. Дастлабки мисрада “йамми наът”, “гуҳар” ва “Фузулий сўзлари”ни сиралаб, кейинги мисрада уларга маънода тенглаштириб “абри найсон”, “луъ-луъи шаҳвор” ва “сув” келтириб лаффу нашри мураттаб санъатини ишлатган. Шунингдек байтда яна талмех, хусни таълил ва таносуб санъатлари ҳам бор.

Хулоса қилганда, Фузулийнинг бу қасидаси ўзининг бадийяти, гоёвий қўламдорлиги ва матн хусусиятлари билан туркий қасидачиликнинг энг гўзал намуналаридан биридир.

Навоий даври девончилигининг XIX аср Қўқон адабий муҳитига таъсирига доир

Девон – муҳим адабий манбалардан ҳисобланади. Навоий асридаги девон ва девончилик анъаналари кейинги асрларда ҳам давом этиб келган. (“Девончилик” деганда “деворн тузиш”, “деворн тартиб бериш” ва “деворн тасниф этиш” кўзда тутилмоқда.) Аввало, XV аср биринчи ярмида аниқроғи, Навоий адабий гигантини юзага чиққунигача ҳам туркий шеърятни, том маънода, шакллантиришга муносиб ҳисса қўшган ижодкорлар – Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Гадоий, Атоий ва Лутфий, дейиш мумкин. Уларга мансуб девонларнинг жанрий таркиби ва ҳажмига кўра таснифи эса давр девончилиги ҳақида тасаввур берувчи жиҳатлардан биридир. Мисол учун, Ҳофиз Хоразмий девонининг ягона қўлёзма нусхаси¹ тўққиз

¹ Девони Ҳофиз Хоразмий ба забони туркий. Ҳиндистон, Ҳайдаробод Салоржант музейи қўлёзмалар фонди. 4298 рақамли қўлёзма. (Қаранг: Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 китоб. Нашрга таёрловчилар: Ҳ.Сулаймон ва Ф.Сулаймонова. –Тошкент, 1981.)

лирик жанр (ғазал, мустахзод, мухаммас, таркиббанд, таржеъбанд, қасида, маснавий, китъа ва рубоий)дан иборат бўлиб, унда ғазал етакчилик қилади (1052 та). Саккокий девони эса кичикроқ ҳажмли ва икки нусхада¹ бўлиб, у ғазал (54 та) ва қасида (7 та)дан иборат. Гадоий девонининг бир қўлёзмаси² бор ва унда ғазал, мустахзод, қасида ҳамда китъалар ўрин олган (жами: 237 та). Фақат бир лирик жанр – ғазал (умумий ҳажми 1718 байт) асосида тартиб берилган Атоий девонининг қўлёзмаси³ ҳам битта. Улар орасида фақат Мавлоно Лутфий девонининг нусхалари кўп бўлиб, фанга 34 таси маълум (улар XVI асрнинг биринчи ярмидан, то 1935 йилгача бўлган вақт оралиғида кўчирилган).⁴ Бу эса, Лутфий ижодиёти, замондошларидан фаркли равишда, нафақат ўз даври ҳатто, кейинчалик ҳам машҳур бўлганига далолат қилади. Мазкур жиҳат XIX аср Қўқон адабий муҳитида ҳам ўз аксини топган [айтайлик, муҳит шоирларининг Лутфий ғазалларига тахмислари (Амир 4 та, Хон 2 та, Жалолӣ, Адо, Муҳаййир ва Қорий биттадан)].⁵ Лутфий девонида эса 450 дан ортиқ шеър бор (ғазал, рубоий, туюк, китъа, фард ва қасида).

Шу ўринда, темурийлар хонадонида ҳам девон тартиб бериш анъанасига алоҳида эътибор берилганини айтиш керак. Навоий “Мажolisун-нафоис”да темурий шахзода-ҳукмдорлардан Халил Султон, Сайид Аҳмад Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо ва Султон Ҳусайннинг девони ҳақида маълумот беради.⁶ Ҳусайний (Султон Ҳусайн

¹ Девони Саккокий. Британия музейи қўлёзмалар фонди. 2079 рақамли қўлёзма; Девони Саккокий. Беруний номидаги ШИ фонди, 7685 рақамли қўлёзма.

² Девони Гадо. Париж Миллий кутубхонаси қўлёзмалар фонди. 981/II рақамли қўлёзма. 96^б-161^а арақлар. (Қаранг: Гадоий. Девон. Нашрга тайёрловчи: Э.Аҳмадхўжаев. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973; Гадоий девонининг луғати ва матни. Нашрга тайёрловчи: М.Рустамов. –Тошкент, 2007.)

³ Девони Шайхзода Атоий. Россия ФА ШИ С.Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. 22В-2456 рақамли қўлёзма. (Қаранг: Девони шайхзода Атоий. Нашрга тайёрловчи: С.Сайфуллоҳ. –Тошкент: Фан, 2008.)

⁴ Э.Аҳмадхўжаев. Лутфий асарлари қўлёзмаларининг каталоги. –Тошкент, 1987.

⁵ Лутфий девонининг Қўқонда кўчирилган ўндан ортиқ нусхалари мавжуд (қаранг: Лутфий асарлари қўлёзмаларининг каталоги, 22-, 24-, 30-, 33-, 36-37-, 45-, 49-, 52-бетлар).

⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13-т. Мажolisун-нафоис. –Тошкент: Фан, 1997. 166-, 168-, 170-, 173-206-бетлар. Асарда “назм зеб ва зийнат итмомида абнои жинска мақсуд” деб таърифланган Султон Масъуд Мирзо ҳам девон тузган. Унинг (Султон Масъуд Мирзо Шохий. Девон. Нашрга тайёрловчи: А.Абдуғафуров. –Тошкент, 2001), Ҳусайн Бойқаро (Девон. Рисола. Нашрга тайёрловчилар: С.Ғаниева, Ш.Абдуллаева. –Тошкент, 1968; Рисола. Девон. Нашрга тайёрловчи:

Бойкаро) қаламига мансуб девон қўлёзмасининг ҳам ҳозирча 21 нусхаси маълум.¹ Бу девонда ғазал (202 та), мухаммас (2 та), рубоий (6 та) ва фард (3 та) ўрин олган.

Ушбу давр шеъриятидаги етакчи ғоявий-бадий жиҳат ҳақида сўз юритилар экан, аксар тадқиқотчилар асос мавзу ошиқлик лирикаси, тўғрироғи, дунёвий муҳаббат бўлганлигини таъкидлайдилар.² Аммо кейинги йилларда тасаввуфий-ирфоний масалалар ҳам бу давр шеърияти учун ёт бўлмаганлиги айрим ишларда билдирилмоқда.³

Умумқўламда XV аср туркий девончиликда қуйидаги жиҳатлар акс этган:

1. Девон тузишда Шарқ (араб, форс) девончилик анъанасини тўла ўзлаштирган ҳолда девон тартибига эътибор берилиши;

2. Жанрлар ранг-баранглигига интилиш, аммо, ғазалнинг етакчи жанр сифатида ўрин эгаллаши;

3. Аксар девонларда ҳажмнинг у қадар катта эмаслиги;

4. Ишқий лирикага эътиборнинг кўчайиши, хусусан ғазалларда;

5. Бадиият борасида ўзига хосликка эриша билганлик ва туркий назм балоғатининг форсий шеърдан қолишмаслигини кўрсатишга интилиш;

6. Тил жиҳатидан туркий сўзларни кўпроқ қўллашга ҳаракат қилиш.

Айнан шу ва яна бошқа бир қанча жиҳатлар ривожлантирилган ҳолда Амир Алишер Навоий девонларида давом этди. У, нафақат

А.Эркинов. –Тошкент, 1995) ва Шоҳ Ғариб Мирзо Ғарибийнинг (Девон. Нашрга тайёрловчи: Ш.Ёркин. –Тошкент, 2001) девонлари чоп бўлган.

¹ T.Yıldırım. Hüseyin Baykara divanı (metin, inceleme, dizin). Doktora tezi. –Ankara, 2002. S.10-12.

² Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб..., 374-385-бетлар; Э.Р.Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века. –Москва, 1963; С.Эркинов. Лутфий. –Тошкент: Фан, 1965; Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. –Тошкент: Адабиёт санъат, 1969. 30-85-бетлар; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-том. –Тошкент: Фан, 1977. 236-242-бетлар; Э.Аҳмадхўжаев. Мавлоно Лутфий. –Тошкент: Фан, 1991; Ўша муаллиф. Туркий назмнинг сеҳргари. –Тошкент: Фан, 1992; А.Ҳайитметов. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1997; А.Абдуғафуров. Темурийлар ва ўзбек адабиёти равнақи. Тўрт мақола// Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. №5-8. –Тошкент, 2000-2004.

³ С.Рафъиддинов. Мажоз ва ҳақиқат. –Тошкент: Фан, 1994; Д.Салоҳий. Мавлоно Лутфий ва туркий шеърят тараққиёти// Мавлоно Лутфий шеърияти ва давр адабий муҳити муаммолари. Тўплам. –Самарқанд, 2010. 9-бет.

туркий балки, жахон девончилигининг ҳам энг ёркин ва мукаммал намунаси бўлмиш асарларини яратди.

Қайтариқ бўлса-да таъкидлаш жоизки, фанга “Илк девон” номи билан машҳур биринчи девони шоир ҳали 24-25 ёшда экан мухлислар томонидан тузилган. Девоннинг гўзал хуснихатли, муҳташам ягона қўлёзмаси “хаттотлар султони” – Султонали ибн Муҳаммад Машҳадий томонидан ҳ. 870 / м. 1466 йилда китобат қилинган.¹ (1471 йил оккююнлилар ҳукмронлигида мухлислар тарафидан Шерозда тузилган девон ҳақида сўнгги йилларда маълум бўлди.²)

Кейинчалик, “Бадоеул-бидоя” ва “Наводирун-ниҳоя” номлари остида Навоий мумтоз девонлар тузди (1480-йиллар). Бу икки яратма ўз даври девончилигининг энг яхши намуналаридан саналса-да, бироқ девон тузишнинг мукаммал ўрнаги сўзсиз маънолар хазинаси – “Хазойинул-маоний”дир. Мажмуа “Чор девон” (Тўрт девон) деб ҳам юритилади. Навоий “Хазойинул-маоний”ни (илк таҳрир – 1492 йилгача ёзилган бутун лирик шеърлар), ўз ҳаёти мисолида, инсон умрини тўрт фаслга бўлиб, ҳар фаслга бир девон бағишлаб, таснифот қилган. Улар – “Ғаройибус-сиғар”, “Наводируш-шабоб”, “Бадоеул-васат”, “Фавойидул-кибар”дир. “Хазойинул-маоний”нинг иккинчи – сўнгги ва тўлиқ таҳрири муаллиф томонидан 1498 йилда амалга оширилган. “Бадоеул-бидоя” ва “Хазойинул-маоний” дебочаларида шоир шеър ёзиш ва унинг қонуниятлари, бадиият ва унинг унсурларини билдириш билан бирга девон тузиш ва унинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида ҳам бирмунча маълумот беради.³

Шунингдек, ушбу девонлар ўз тузилиш хусусиятлари билан девончилик анъанасини бойитди. Нафақат бойитди, балки, бу ижод намунасининг энг юқори, гўзал ва муҳташам тимсолини ҳам яратиб, ҳам кўрсатиб берди. Албатта, унинг ўзига хос жиҳатлари кейинги даврлар адабиёт аҳлини эътиборсиз қолдирмаган ҳамда XVI-XIX асрларда бу асарлар девон тузишнинг ёркин бир дастури ўлароқ хизмат қилган. Шу жиҳатдан ҳам давр адабиётининг

¹ Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Тайёрловчи: проф. Ҳ.Сулаймон. –Тошкент: Фан, 1968.

² А.Эркинов. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девон // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012. №1. 8-16-бетлар.

³ Қаранг: Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-т. Бадойиу-л-бидоя. –Тошкент: Фан, 1987. 11-25-бетлар; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-т. Хазойинул-маоний. Ғаройибус-сиғар. –Тошкент: Фан, 1988. 9-22-бетлар.

бу нодир намуналари беш аср давомида жуда кўп маротаба энг мохир хаттотлар¹ томонидан хуснихат билан китобат қилинди. Мавзу эътибори ила XV аср девончилигининг бу тахлит анъана ва таъсирини XIX аср ўзбек шеърляти, хусусан Қўқон адабий муҳитида юз кўрсатишига диққат этсак.

Мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутган мазкур муҳитда туркигўй қалам аҳлидан уч ижодкор – Лутфий, Навоий ва Фузулий эталон ҳисобланган. Алоҳида билдириш керакки, Алишер Навоий адабий таъсирининг қуввати ортиқроқ. Шоир шеърлятининг ўзига хос ўрни, санъат ва бадиий жозибасидан таъсирланиш ҳам адабий муҳит ижодкорларида сезиларли даражада кўпдир. Жумладан, муҳит шоирлари учун Амир Навоий бадиият устаси, калом соҳири ўлароқ тимсолланиб қолган, дейиш ўринли. Баъзи далиллар:

I. Қўқон хонлари Ўрта Осиёдаги бошқа ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ ўз шажараларини темурийларга боғлаганлар (Олтин бешик воқеаси). Темурийлар даврининг икки улуғ адабий сиймоси – Лутфий ва Навоий асарлари Қўқон хонлари наздида юксак эътиборга сазовор бўлиб, уларнинг энг нодир нусхалари хазинадан ўрин олганди.² Навоий девонлари кутубхоналар, элчилик совғалари ва мамлакат бўйлаб тарқатиш учун махсус кўчиртирилган. (Мисол учун, Умархон жамлатган “Муҳаббатнома” ҳақида аввалроқ тўхталдик.) Ёки, Муҳаммадалихон буйруғи билан Навоий, Фузулий ва ўз шеърлари ўрин олган безакли мажмуа дебочасида таъкидланадики: “...*Ва бу султони олиқадрнинг (Муҳаммадалихоннинг) муборак хотирига барча мусаннифотлардин девонлариким алфози туркий билан тасниф тобган бўлса марғуброқ эди. Ва бу навъ девонлардин*

¹ Улар – Султонали Машҳадий, Адбулжамил котиб, Дарвеш Муҳаммад Токий, Али Ҳижроний, Давлатшоҳ ибн Ҳусайн Калта Сарахсий, Ризоқули ибн Мустафоқули, Муҳаммад Мусохожа ибн Саййид Аминхожа Ҳусайний, Муҳаммад Олим ибн Охунд Домулло Муҳаммад Шариф, Муҳаммад Латиф ибн Муҳаммад Шариф, Муҳаммад ал-Мусавий, Абдурахим ибн Муҳаммад Фозил Кошғарий, Хожаниёз ибн Мулло Муҳаммад Мўмин Қулихожа, Абдулмўмин ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий, Мулло Муқим Самарқандий ибн Уста Бобожон, Муҳаммад Юсуф кабилар

² Мисол учун, Султонали Машҳадий томонидан хуснихат билан кўчирилган бир зийнатли Навоий девонида Амир Умархон муҳри борлиги ва у хон кутубхонасида сақлангани ҳақида юқорида тўхталдик.

*хусусан мусаннифоти жаноби Амири кабир ҳазрат Амир Алишер жаннатмасир ва девони дони аржуманд Фузули хирадманд маҳбуброқ эди...*¹

Англашиладики, Муҳаммадалихон ҳам Навоий ижодиётига кўпроқ эътибор қаратган, ҳатто кенг миқёсда тарғиб ҳам этган. Бунинг исботи эса, 1838 йилда унинг махсус фармойиши билан “Ҳазойинул-маоний” 300 нусхада кўчиртирилиб хонликнинг турли шаҳарларига жўнатилганидир. Ана шу девон нусхаларидан намуналар қўлёзма фондларимизда сақланиб қолган.²

II. Навоий назмининг бадиияти таъсирида манзумалар битилгани ва қатор шеърларига жавобия ва тахмислар яратилиши адабий қонуниятга биноандир. Навоий девонларидан ўрин олган ўнлаб дилбар ғазалларга кўқонлик шоирлар томонидан ҳам муносиб тахмислар боғланган. Мисол учун, Амир Умархон 25 мухаммас қилган³. Яна, Фазлий, Нодира, Увайсий, Фано, Мухйи, Муқимий, Фурқат, Қорий, Мухаййир, Завқий каби ўнлаб шоирларни санаш мумкин. Ўрнак учун, Амирнинг Навоий ғазалига бир мухаммаси мақтаъи:

*Кел эй, жону кўнгил боргил Амир сори сойил бўл,
Тахаййур ихтиёр айлаб, жамолига муқобил бўл,
Қаро шомимни ёрутти юзи ойи зулфи ҳойил бўл,
Навоий азм кўйин эт, юзу қаддига мойил бўл
Ки, боғ этмас мани хушдил, гул асру айламас хуррам -*

Санъаткорлик билан битилган ушбу мисралардан Умархон Навоий шеърятининг бадиияти ва ғоявий оламига нечоғлик тўғри йўл олабилганини илғаш мумкин. Салаф шеърятидаги бадиий пафос, руҳ, образлар олами ва энг муҳими соф навоиёна тил унсури халаф томонидан изчил сақланган ҳамда ғоявий-бадиий шукуҳи орттирилган.

Албатта, бу ўринда мавзуни тўлақонли қамраб олиш мушкул ва уни яна бошқа масалалар доирасида давом эттириш мумкин. Лекин, юқоридагилардан хулоса қилганда, темурийлар, аниқроғи Навоий даври девончилигининг Кўқон адабий муҳитига мансуб девонларга таъсири қуйидаги жиҳатларларда яққолроқ кўринади:

¹ Мажмуа. Россия ФАШИ С.Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. D400 рақам-ли қўлёзма, 3^{а-б} арақлар.

² Ҳазойинул-маоний. ЎЗР ФА ШИ фонди 1230, 1709, 7409, 7864 ва шу фонд Х.Сулаймон бўлими 1261 рақамли қўлёзмалар.

³ Қаранг: О.Жўрабоев. Амирийнинг Навоий ғазалларига тахмислари хусусида // Филология масалалари. 2005. №2-3. 21-27-бетлар.

1. XV аср туркий девончилигида акс этган бир қатор жиҳатлар деярли ўзгармаган ҳолда XIX аср Қўқонда яратилган девонларда ҳам намоян бўлган. Айрим жиҳатлар эса ривожланди. Жумладан:

а) девонлар ҳажм салмоғи ортганида (Амир, Нодира, Азимий, Фано, Муқимий, Муҳаййир, Қорий, Муҳсиний девонлари каби);

б) ишқий лирика билан бирга ижтимоий воқеълик акс этган шеърларнинг пайдо бўлиши, ҳажвиётга урғу берилиши (Махмур, Муқимий, Завқий, Муҳйи, Муҳсиний, Ёрий каби шоирларда).

2. Адабий муҳит энг гуллаган вақт (1810-1840-йиллар)да XV аср адабиётининг икки улуғ намояндаси – Навоий ва Лутфий доимо хонлар диққат марказида бўлган (Умархон, Муҳаммадалихон); теурий ҳукмдорлар каби девон тузишга хон хонадони алоҳида эътибор билан қараган (Амир, Нодира, Хон).

3. XVIII–XIX асрлар давомида Қўқон шахрида яшаб ижод қилган ўнлаб хаттоғлар Навоий асарларини гўзал хат билан бунёд этган¹; шу билан бирга муаллифнинг бошқа асарларига нисбатан ҳам ортиқроқ адабда девонларининг бир неча ўн нусхалари Қўқонда кўчирилган².

4. Адабий муҳитда Навоийнинг ғазалларига юзлаб тахмису назиралар битилган (Ғозий, Амир, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Қорий, Муҳаййир, Завқий ва бошқ.); Лутфий шеъриятига муносабат ҳам жуда яхши бўлганлигини унинг ғазалларига қилинган тахмислар ва девонининг Қўқонда кўчирилган бир

¹ Бу ҳақда қаранг: А.Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Тошкент: Фан, 1971; М.Ҳақимов. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. [Бизнинг ҳисобимизда улар – Мулло Абдунабиҳон қози, Мулло Азиз ибн Мулло Жоруб, Авазберди ибн Тилов Муҳаммад Бешарикий, Мулло Рўзи қотиб, Мирзо Муҳаммад Назар, Турсун Муҳаммад, Мирзо Раҳимқул, Муҳаммад Юсуф, Бобо Мир Мирзо, Абдулғаффор Хўқандий, Мирзо Али Хўқандий, Муҳаммад Шариф Дабир, Мулло Саримсоқ Хўқандий, Мулло Муҳаммад ибн Мулло Ашур Муҳаммад Хўқандий, Мулло Муҳаммад Юсуф ибн уста Қаландар, Муҳаммад Тохир ибн Мулло Тангриберди, Ниёз Муҳаммад, Абулғозихожа ибн Тўрахожа Ҳусайний Хўқандий, Мулло Исмоилхожа ибн Муҳаммад Шарифхожа, Каримжон ибн Раҳимжон, Муҳаммад Хўқандий, Мулло Мирайюб ибн домла Мирсаид Шариф Масихойи, Сулаймонқул Суяркул ўғли Рожий Хўқандий, Юнусжон Дадамухаммад ўғли Оғалиқ Хўқандий, Носиржонхожа Хўқандий.]

² Қаранг: О.Жўрабоев. Навоий девонларининг Қўқон нусхалари ва уларнинг баъзи хусусиятларига доир// Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. –Тошкент: O'zbekiston, 2011. 132-134-бетлар.

неча гўзал нусхалари тасдиқлайди (*Муҳаббатнома*, 407^a-432^a вараклар).

5. XV аср шеъриятидаги бир қанча образ, ўхшатиш, ўзига хос тасвирлар кўқонлик шоирлар (Ғозий, Амир, Нодира, Увайсий, Фано, Муқимий, Муҳаййир, Фурқат ва бошқ.) ижодида кузатилади.

6. Кўқонда тузилган ва тартиб берилган ўнлаб кўлёзма баёз ва мажмуаларда ҳам темурийлар даври шоирларининг шеърларига кенг ўрин берилган. (Мисол учун, Муҳаййир томонидан китобат қилиниб, Фурқатга ҳадя этилган бир баёзда¹ Лутфийнинг 20 та ғазали кўчирилган. Ёки, Навоий шеърлари кирган юздан ошиқ Кўқон баёзлари сақланган².)

Бир сўз билан айтганда, Навоий давридаги туркигўй ижодий меросга муҳаббат, ҳурмат ва эътибор Кўқон адабий муҳитида юксак даражада сақланиб қолди; мумтоз девончиликнинг энг ёрқин намунаси сифатидаги Навоий девонлари эса XIX аср Кўқонда тартиб берилган девонларнинг тузилишида ҳам муҳим роль ўйнади; лирик жанрлардаги асарларда ўзига хос анъаналарнинг сақланиб қолишида муҳим омил бўлди.

XIX аср ирфоний девонлари ва уларнинг матнига оид бир жиҳат

“Ирфон” (*ирфанун*) – аслида «арафа» сўзидан бўлиб, “билим” ва “билиш” маъноларида келади.³ Шунингдек, “англамоқ, тажриба ва зақодан ҳам юқори бўлган зеҳний камолот” мазмуни ҳам бор⁴, яна бири “икрор”дир. Фанда эса кўпроқ “Тангрини илм ила танимок” мазмуни билдирилади. Шунга кўра, илоҳий маърифатга чақирувчи ва уни тараннум этувчи шеърят – “ирфон шеъряти” атамаси билан юритилиб, тарих давомида ирфоний мазмундаги асарлар яратган шайху шоирлар ҳам кўп ўтган. Кўқон адабий муҳитидаги ана шундай ижодкорларга тўхталсак.⁵

¹ Кўлёзма баёз. (Рақамсиз.) ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи, Ўзбекистон ёзувчилари архиви, Фурқат фонди.

² Улар ЎЗР ФАШИ, ЎЗР Давлат адабиёт музейи ва Кўқон адабиёт музейи фондларида сақланади.

³ Ан-На’йм. Арабча-ўзбекча луғат. –Тошкент, 2003. 534-бет.

⁴ Ислоний, илмий, адабий, фалсафий Янги Луғат. –Истанбул, 1992. 445-саҳифа.

⁵ Муҳитдаги тасаввуф адабиёти ҳақида қаранг: А. Джурабаев. К вопросу о Суфий-

Мазкур муҳит асосан XIX асрда кенг қўламда равнақ топган бўлса-да, XVIII асрда ҳам унга мансуб Акмал, Шўхий, Жазбий каби забардаст шоирлар етишиб чикқан эди. Улардан бири “Низомий Хўқандий” номи билан адабиётимиз тарихида маълум¹, лекин ҳаёти ва адабий мероси ҳануз изчил ўрганилмай келинаётган ирфоний асарлар муаллифидир. У ҳақда “Тазкираи Қайюмий”² ва “Қўкон тарихи ва унинг адабиёти”³ асарларидагина бирмунча маълумот берилган.

Низомий Хўқандий – “...буюк олим, шайх ва шоир... Ғоят фақир дарсгўй эди. Тасаввуфга оид форсча бир китоби ҳамда 300 ғазал ва мухаммаслардан иборат бир куллийёт девони... маишхурдир”. Тасаввуфга доир шеърӣ асари – “Мажмуатул-мақосид” (Максадлар мажмуаси) бўлиб⁴, афсуски, у ва юқорида таъриф этилган девоннинг тўла нусхаси ҳозирча топилган эмас. [1910 йилларда шоир ва моҳир хаттот Рожий Хўқандий хўжандлик бир киши учун мазкур асардан бир нусхани ҳуснихат билан кўчириб бергани ҳақида маълумот бор.] Шунингдек, ундан айрим парчалар баъзи қўлёзмаларда учрайди. Лекин асарнинг тўлиқ нусхаси ҳануз маълум эмас. Фақат, бир неча шеърлари баъзи қўлёзма баёз ва мажмуаларда, шунингдек, XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкентда босилган айрим тошбосмаларда учрайди. Фурқат (1859-1909) ҳам ўз қўлёзмасида унинг 13 байт ғазалини хушхат билан кўчирар экан “Аз Шайх Низомиддин валий” дея сарлавҳа қўйган.⁵ (Яна бошқа айрим манбаларда ҳам “Шайх Низомий” тарзида келади.)

Шу ўринда, бу шоирнинг туғилган ва вафот санасига аниқлик киритишга эҳтиёж сезилади. Пўлатжон домла дастлаб унинг х. 1122

ской литературы XIX века (на основе источников Кокандской литературной среды)/ Arasan Sosyal Bilimler Enstitüsü İLMİ DERGİSİ. 2008, №5-6. С.227-230; О.Жўрабоев. Қўкон адабий муҳитида яратилган тасаввуфӣ асарлар/ Республика ёш олимлар илмий тўплами. –Тошкент, 2008. 29-31-бетлар; Ўша муаллиф. Нақшбандия ва Қўкон адабий муҳити/ Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 690 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. –Бухоро, 2008. 74-77-бетлар.

¹ А.Қайюмов. Қўкон адабий муҳити. –Тошкент: Фанлар академияси, 1961. 50-54-бетлар; В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 73-бет.

² П.Д.Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎзР ФАҚИ, 1998. 105-107-бетлар.

³ П.Қайюмов. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. –Тошкент: Tamaddun, 2011. 304-305-бетлар.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Тазкираи Қайюмий..., 105-бет; Қўкон адабий муҳити. 50-бет.

⁵ Фурқат мусаввадаси, 90^а варак. ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи, Фурқат фонди.

(м.1710-11) йилда вафот этган,¹ дейди. Академик А.Қаюмов ҳам шу маълумотга бинонан 1121/1709-10 санасини беради². Бироқ, кейинчалик П.Қайюмий ўз тазкирасида тузатиш киритиб: “...Қачон туғулгани маълумимиз бўлмади... 1800-йилда ижоди ривожда экани, XVIII асри мелодийнинг охиридаги шоирлардандур...” деган мулоҳазани баён қилади³.

Бизнингча ҳам, шу сўнгги тўхтам тўғрироқ. Чунки, Низомийнинг вафот санаси дея кўрсатилган рақам аслида “1122” эмас, “1222”дир. [Низомийнинг бобоси Хожа Имло 1162/1748 йилда вафот этганлиги ҳам айнан “Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти”да таъкидланган (305-бет). Шундан келиб чикиб, мантиқан қараганда ҳам бу вафот санаси 1122 йил бўлиши мумкин эмас. Агар 1222 бўлса домланинг кейинги фикри асосланади.] Х.1222 (м.1807) санаси Қўқон хонлигида Олимхон ҳукмронлик қилаётган (1800-1810) даврга тўғри келиб, аниқликни бошқа маълумот ҳам тасдиқлайди. Мисол учун, бир ўринда “Самарқанддан халифа Сиддиқнинг бу кишининг (Низомидин Хожанинг – О.Ж.) зиёратига келгани, машҳур халифа Ҳусайн, ул вақтда ёш эканлиги, бирга келгани, Эшони Боғдорнинг илтифотига мазҳар бўлгани...” айтилади.⁴ Халифа Ҳусайн эса XVIII-XIX асрнинг биринчи чорагида машҳур бўлган шайх Ҳусайн ибн Юсуф Янгикўрғоний-Бухорий бўлиб, у х.1168 (м.1754) – х. 1250 (м.1834) йиллар орасида яшаган зот.

Демакки, Шайх Низомий XVIII асрнинг биринчи ярмида туғилган ва х.1222 (м.1807) йилда Қўқонда вафот этган (қабри Сармозорда).

У Бухорода таҳсил олиб келгач, мансабларда бўлмаган ва умрини ҳалол меҳнат – боғдорчилик билан кечирган. Ўз даври ва кейинча ҳам халқ орасида “Боғдор бобо” ёки “Эшони боғдор” нисбаси ила машҳур бўлган бу зотнинг тўлиқ исми – Низомиддин Хожа ибн Муҳаммад Амин Хожа ибн Муҳаммад Боқир Хожа эшон. Номлари саналган бу зотлар ўз навбатида силсилавий равишда хожагон-нақшбандия сулукини тебратган пирлардир. Низомийнинг бобоси Муҳаммад Боқир эса бухоролик машҳур шайх ва шоир Ҳабибуллоҳ Хожа Имлои Бухорийнинг ўғлидир. Шоир Низомийнинг бир газалида ҳам шунга ишора бор:

¹ Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 305-бет.

² Қўқон адабий муҳити. 50-бет.

³ Тазкираи Қайюмий..., 105-бет.

⁴ Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 304-бет.

Низомиддиннинг фарзандлари – Камолиддин Хожа, Довуд Хожа, Тўра Хожа ва бир кизидан замонасининг улуғ кишилари етишиб чиққан.² Ана шу авлодга мансуб “Жалолий” ва “Азимий” тахаллуслари билан ижод қилган Муҳаммад Жалолиддин Хожа ва Азим Хожа эшонлар нафақат ўзаро ҳамфикр ирфон шоири, балки ҳампир ва ҳамсабақ, бир умрлик вафодор дўст ва қадрдон ҳам бўлишган.³ Улар деярли тенгқур бўлишиб, тахминан 1770 йилларда Қўқонда туғилганлар. Жалолиддин Хожа ҳ.1261 (м.1845) йилда Қудаш қишлоғида вафот этган (қабри Ёрбошида). Азим Хожа эса 1263 (1847) йилда Қўқонда вафот этган (қабри Сармозорда).

Бўлажак шоирлар дастлаб боболари Низомиддин Хожа қўлида илм олишади. Сўнгра, Қўқон мадрасаларида, кейинчалик эса боболарининг изни билан Бухорога бориб, халифа Ҳусайнга мурид тушиб, бир неча йил тасаввуф ва мадраса тахсилини кўрадилар. Икки дўст пирдан ижозат (иршод)ни ҳам баробар олиб, Қўқонга қайтадилар.⁴

¹ Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 305-бет.

² Довуд Хожанинг ўғли Сулаймон Хожа эшон Қўқон хонлигида шайхул-ислом вазифасида ишлаган. Унинг ўғли Сафохон тўра Худоёрхон бошқаруви йилларида машхур ва эътиборли шайх бўлган. Унинг ўғли Исохон тўра ҳам хонлиқнинг шайхул-исломи мартабасини эгаллаган. Камолиддин Хожадан эса яна бир улуғ ирфон шоири – Жалолиддин Хожа каби фарзанд дунёга келган. Низомиддин Хожа кизини замонасининг яна бир нақшбандия шайхи, “Мавлавий Намангоний” номи билан танилган, Мулла Хожа эшонга беради. Ўз навбатида Мулла Хожа эшон Қўқон шаҳрида муқим бўлиб қолади ва бу қутлуғ никоҳдан келажакда “Азим Хожа эшон” номи билан машхур бўлган шайх ва шоир дунёга келади. Яна бир маълумотга кўра эса Азим Хожанинг отаси Бузрук Хожа дейилади. Бузрук Хожа эса Низомиддин Хожанинг укаси. Аммо нима бўлса-да, шуниси аниқки, сўзимиз мавзуи бўлган ҳар икки шоир ҳам тенгдош ва яқин қариндош бўлиб, улар Низомиддин Хожага шажаравий боғланадилар. Келгусида бу масалага янада батафсилроқ аниқлик киритишга ҳаракат қиламиз.

³ Қаранг: О.Жўрабоев. Ирфон шеърятининг сулолавий намояндалари/ Шарк юлдузи. 2009, 2-сон, 164-171-бетлар; Яна, бир энциклопедик лугатнинг “Азимий” моддасида ҳам шоир ҳақида баъзи маълумотлар берилган (қаранг: Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 4. – Москва, 2003. С.7.)

⁴ Қўқонга қайтаётганларида эса Ҳиндистондан нақшбандия-муҷаддидия тариқати бошчиси Имом Раббоний авлодларидан тўрт нафари Муҳаммадалихоннинг (1822-1842) тақлифига кўра Фарғонага кириб келгани маълум бўлади. Улардан

Улар ҳам бир умр ҳалол кун кечирадилар ва халқ ўртасида бу пирзодаларнинг обрў-эътибори ниҳоятда юксак эди. Азим Хожа кейинчалик Қатағон даҳаси Ҳайдаркул маҳалласида зикр мажлиси ўтказиладиган бир хонақоҳ барпо этган. У Жалолий вафотига бағишланган “Айрилдим” радифли марсия-мусаддасида қиёматли биродарини “улуғ, ортуғ, ака” деб эъзозлайди, “Хисрави шайхи замон, муршиди соҳибқирон, сарвари сархайл маҳдум зодагон” дея алқайди.¹ Ўзи эса умрининг охирида кўзи ожиз бўлиб қолади.²

Ҳар икки набира пир-бобоси – Низомиддин Хожа номини фахр билан тилга олади. Масалан, Жалолий ҳикмат йўлидаги 13 банд шеърининг ҳар банди охирида “*Пирим Шайх Низомиддин мадад қилсун...*” мисраини қайтариқ қилса³, Азимий девонининг бир ўрнида:

Масти шароби илоҳо Султони Низомиддин валий,

Он орифи аз худ танҳо Султони Низомиддин валий...⁴

Мазмуни: Илоҳнинг (ишк) шароби билан маст Султон Низомиддин валий, У орифлар ичра танҳо ўзи Султон Низомиддин валий... дея таъриф этади.

Кейинги вақтларда ҳам бу сулук мансублари анъанани давом эттириб, халқ ва зиёли қатлами ўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлганлар. Масалан, машхур шоир Ҳазиний тўра Хўқандий (1867-1923) шажарасининг бир учи ҳам шу зотларга боғланади.⁵ Шоир Завқий (1853-1921) эса бир ўринда ёзади:

бири – Соҳибзода ҳазрат Кўқонга жойлашади. Шунда халифа Ҳусайн Жалолиддин ва Азим Хожага: “Кўқонда пирзодаларимиздан бири ерлашдилар, уларга одоб юзасидан сизлар шаҳарга кирмай ташқарида истиқомат қилинглар” дея амр беради (Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 312-бет). Шунга кўра бу маҳдумзодалар шаҳарга яқин икки кишлоққа – Қудаш ва Калдўшонга жойлашадилар.

¹ Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 322-323-бетлар.

² Азим Хожа эшоннинг “...олим, обид, тақводор, серғўйа, муҳаббатли, нотик ва кўркам, тўла гавдали, оқ юзли, катта соқолли, покиза одам эканликлари тўғрисида сўзланиб келинади. Ярим ёшидан бошлаб тарки тажрид қилган, сўфий ул-машраб, жозибали киши бўлиб, суҳбати файзлик бўлган. Булар хонлар саройига яқинлашмаган, имомликдан бошқа мансабда бўлмаган, содда турмуш ўтказган бўлиб, мурид ва мухлислари кўп бўлган...” (Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 321-бет.)

³ Ўша асар, 323-бет.

⁴ ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи фонди, 189 рақамли қўлёзма, 111а-112а варак.

⁵ Қўл остимиздаги баъзи ҳужжатларга кўра Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг катта боболаридан бири Низомиддин Хожанинг ўғли Бузрук Хожа. Таъкидлаганимиздек, яна бир манбага кўра, бу зот Азим Хожа эшоннинг отасидир. Янада, аниқ маълумотга эга бўлгунимизча шу билан кифояланамиз.

*...Офоқи вақт, Ғавси маҳал, Саъдийи сонийдур,
Анқойи ҳол, Завқий, баланд ошиён қани?*¹

Мазкурда эътироф этилган “Саъдийи соний” Азим Хожанинг ўғли бўлиб, бу зот муборақ Ҳаж зиёратига кетиб, ўша ерда вафот этади. Завқий эса унга мурид тутинган ва “Айрилдим” радифли марсия-мухаммасида жумладан шундай келтиради:

*...Сулуки орифи Раббоний, нисбат эрди Нақибандий,
Эдилар ҳазрати эшон Азим Хожамни фарзанди,
Ики-уч насл бирлан Боғдор эшонни пайванди,
Аларнинг ким ризосин топса, Мавлосини хурсанди,
Замона хосларига муқтадо пиримдин айрилдим.
Насабнинг асли таҳрири эдилар оли Аббосий,
Ҳасаб важҳига якто эрди, билсанг, поси анфоси,
Муборақ номи Саъдийи соний, Хўқанд эрди маъвоси,
Урарди мавҷи илму ҳикмату тавҳид дарёси,
Ҳақиқат баҳри дурри бебаҳо пиримдин айрилдим...*²

Насаб ва иршоддаги анъана ижодда ҳам камоли муваффақият билан давом этганлигини ҳар икки шоир ижодидан ҳам кўриш мумкин. Ҳатто, Азимий девонининг бир қўлёзмаси (№189) “Муродул-ошиқин” дея номланган³ ва унда ўзбек ҳамда форс тилларидаги ғазал, мустаҳзод, мураббаъ, мухаммас ва мусаддаслари ўрин олган. Жалолийнинг ҳам зулнисонайн девон тартиб бергани маълум.⁴ Шунингдек, уларнинг Хожа Аҳмад Ясавий йўлида яратган ҳикматлари ҳам бўлиб⁵, бу эса ўша давр адабиётининг яна бир қиррасини акс эттирадиган хос жиҳатдир. Бу анъанани яна Ғиёсий, Дастагул (ёки Гулдаста), Солиҳ, Маҳжур каби шоирлар ҳам давом эттирганлар.

Шу ўринда бир масалага диққат этиш зарурки, бу каби шоирлар ижодиётига тўхталганда, аввало, уларнинг тасаввуфий маслаги ёки иршодий боғлиқлигига кўра баҳоланса мувофиқдир. Кейинги

¹ Завқий. Ажаб замона. Шеърлар. Нашрга тайёрловчи: А.Мадаминов. –Тошкент: Шарқ, 2003. 56-бет.

² Ўша манба, 73-бет.

³ Ҳозирга қадар бу девоннинг ўнта қўлёзма нусхаси аниқланди. Қаранг: О.Жўрабоев. Азим Хожа эшон ва унинг девони қўлёзма нусхалари борасида/ Адабиёт кўзгуси. №11. –Тошкент, 2009. 18-23-бетлар.

⁴ Афсуски, ҳозирча бу девоннинг тўлиқ нусхаси топилганича йўқ.

⁵ Мисол учун, XX аср бошларида Тошкент литографияларида “Ҳикмати Азим Хожа эшон” номи остида унинг ҳикматлари чоп этилган (қаранг: Азимхожа хожа эшон. Ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: С.Рафиддинов. –Т., 1993).

вактларга келиб, ҳикмат йўлида асар ёзган муаллифларни бирдек “Яссавий мактаби шоирлари” сифатида талқин этилмоқда.¹

Ўз вақтида проф. Абдурауф Фитрат ҳам: “Аҳмад Яссавийни таъкиб этган кишилардан бизга маълум бўлгонларидин бири х.1263да вафот қилгон Азимхожадирким, ҳикматлари х.1312да Тошкентда “Ҳикмати эшони Азимхожа” унвони билан босмада босдирилгандир...” дея қайд этган эди.²

Фикримизча, Фитрат ўша пайтда Азим Хожанинг тўлиқ девонидан беҳабар бўлган ва фақатгина ўзи айтган босма ҳикматлар билан танишган, холос. Ваҳоланки, ҳикматлар бу шоир ижодининг асосини ташкил этмаслигини, унинг девони таркибини кўриб чиқиш ҳам кўрсатиб турибди. Мисол учун, шоир девонининг тўлиқ нусхаларидан бирида жами 212та шеър мавжуд (№189). Жумладан, ғазаллар – 158та (44та ўзбекча, 114та форсча), мураббаълар – 29та, мустаҳзод – 3та (2та ўзбекча, 1та форсча), мухаммас – 7та (6та ўзбекча, 1та форсча), мусаддас – 13та (12та ўзбекча, 1та форсча), маснавий – 2та (форсча).

Таъкидланган мураббаъларнинг ҳаммаси ўзбекча ҳикмат тарзидаги шеърлардир. Демак, ҳикматнамо асарлар Азимий асарларининг фақат бир – жузъий қисминигина ташкил этар экан.

Маълум бўлганидек, Азимий ва Жалолий яссавия эмас хожагон-нақшбандия тариқатига мансубдирлар. Уларнинг яссавиёна ҳикматлар ижод қилишларига сабаб, ўша даврда авом халқнинг оддий ва содда тилдаги асарларга эҳтиёжи ортиқ бўлганлигидир, дейиш мумкин.

Бобо ва набира шоирлар эса ўзларининг классик жанрлардаги асосий ижод маҳсулларида биринчи галда ирфонни васф этганлар. Замонасининг шайхи ўлароқ инсонларнинг руҳий тарбияси ва маънавий камолоти билан шуғулланган бу шахсларнинг асарларида маърифий-ахлокий қарашлар, панд-ўғитлар билан бирга Аллоҳни маърифат билан таниш, унинг шуури ва тажаллиси мукаррам инсонда зухур топганини таъкидлаш устундир. Айнан шу жиҳатлар

¹ Масалан, юқорида таъкидланган энциклопедик луғатдаги мақола муаллифлари А.Мадаминов ва А.Турдалиевлар ҳам Азимий ҳақида бир ёқлама таъкидлайдилар: “...Особое место в его творчестве занимают стихи в жанре хикмат, написанные под влиянием одноименных стихотворений, приписываемых мистик, эпониму суфийского братства йасавийа Ахмаду Йасави...” (Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 4. С.7.)

² Фитрат. Аҳмад Яссавий/ Яссавий ким эди? –Тошкент: Ёзувчи, 1994. 21-22-бетлар.

ирфон адабиётининг бош вазифаларидан бири эканлиги эса маълум ҳақиқат.

Ўша давр адабиёти учун ирфоний моҳиятдаги бу тахлит девонлар тузишни ўзига хос нодир ходиса, дея баҳоланмоғи тўғри бўлади. Яъни, уларнинг соҳиби соф тасаввуф – ирфоний адабиётнинг намояндаси ўлароқ кўзга ташланадилар. Низомий, Жалолоий ва Азимий сафига яна Қўқон адабий муҳитига мансуб Мажзуб, Зокирий, Эшкул халифа (Дастагул), Солиҳ халифа, Махмур II, Акмал II ва Маҳжур таҳаллусли ижодкорларни ҳам киритиш мумкин.

Шу билан бирга, муҳитнинг яна бошқа ижодкорлари Амир, Фано, Муҳйи, Муқимий, Фурқат, Ҳазиний, Қорий, Муҳсиний, Садойи кабиларнинг ҳам сўфиёна характердаги бир қанча асарлари маълум. Лекин уларнинг ижодида асос ғоя ва мотив бу эмас балки, диний-маърифий, ижтимоий ва лирик кайфиятдаги асарлар етакчилик қилади. Аммо, биринчи таъриф этган шоирларимиз ижодида ирфоний маъно бирламчи бўлиб, уларнинг аксариятида диний-маърифий характердаги шеърлар учраса-да, ижтимоий ва лирик мавзудаги асарларини деярли кўрмаймиз.

Тўғри, юқорида таъкидланган ижодкорлардан фақат, Абдулазиз Мажзуб ва Азимийнинг тўлиқ девонларигина бизга маълум, холос. Лекин, бошқаларининг ғазал, мухаммас, мусаддас ва ҳикматлари ҳам кўплаб қўлёзма баёз ва мажмуа саҳифаларида учрайди. Бу шоирлар тарикат таълимотларини ўз шеърларида васф этиш билан бирга турли сўфиёна истилоҳлар ва чуқур мазмуний ишоралар ила ирфонни таъриф этадилар.

Жумладан, Низомий Хўқандий бир ғазалида:

*...Бирав тақвосига мағрур, бирав фатвосига масрур,
Муҳаббат аҳли дард бирлан эрур ҳар тонгда бир доғ...¹*

деса, Азим Хожа бу борадаги фикрларини содда қилиб туркий (ўзбекча) баён этаётганини шундай шеърга солади:

*Масъалага мувофиқ қилиб бизлар туркийни,
Ёронларга қилурмиз мавъизани буркини.
Ерга кирсанг имкон бор, кўкка чиқсанг имкон бор,
Шариатсиз йўл топмоқ сенга йўқтур мумкини.
Нодон бўлсанг мун бил, оқил бўлсанг ўзга кел,
Нелар дедим, билдингму шариатни кўркини.*

¹ Баёзи Муҳалло. –Тошкент: Орифжонов матбааси, 1330. 102-сах.

*Фосиқ мунӣ фаҳм этмас, гофилликдин зикр этмас,
Одам бўлуб аритмас кўнглидаги чиркини.
Ҳақдин қўрққан солиҳлар қўрқунчидан дам урма,
Боши гўрга киргунча минг йўл ўлар ҳар кунӣ.
Адаб билган олимлар, ориф, ошиқ хос қўллар,
Ўзларини олмаслар Ҳақ даргоҳе эркини.
Азим, ўзга келокўр, ўлорингни биллокўр,
Ўлмас бурун қилокўр фоний дунё таркини.¹*

Кузатишларимизга кўра, бу тахлит асарлар чуқур мазмун-моҳият ташигандан ташқари, уларнинг матни билан боғлиқ айрим хусусиятлар ҳам мавжуд. Бу эса ХІХ аср Кўкон адабий муҳитида яратилган ирфоний девонлардаги асарларнинг ўзига хос оҳанг ва услубга эғалиги масаласидир.

Даврнинг машҳур шоири ва шайхи Мажзубнинг бир неча шеърлари, хусусан, соқийномасини мажзубийлар ёд олиб, махсус мақом билан ижро этишгани ва жазб ҳосил қилиб, рақс қилганлари маълум.²

Фикримизни Азимий девони мисолида изоҳласак. Унинг кўлёмалари билан танишар эканмиз матн билан боғлиқ қизиқ бир ҳолатга дуч келамиз. Азим Хожанинг кўпгина шеърлари, тўғрироғи, айрим мисралари ёнига “2”, “3” ёки, иккита “2”, ёхуд, иккита “2” ва битта “3” рақамлари қўйилган.³ Масалан:

*Эй дарду ғаминг ҳосили дунё била уқбо,
На манда ғами оламу, на манзилу маъво,-----2
Ўлгунча хазми жонимадур ушбу таманно,
Васлинг тиланиб етгусидур мўмини расво,-----2
Ё Раб, ҳама жисмига бериб дийдаи бийно,
Дил тўрига қилсанг на бўлур лаҳза тажалло...⁴*

дея бошланувчи мусаддас бандининг иккинчи ва бешинчи мисралари олдиға кўрсатилганидек “2” рақами қўйилган. Бизнингча, бу мазкур мисраларни ўқиётганда икки марта қайтариш кераклигига ишорадир.

¹ Девони Азим. 189 рақамли кўлёмза, 114а в.; ўша асар, 2694 рақамли кўлёмза, 1126-113а в.; ўша асар, Ҳ.Муҳаммадхонов кутубхонасидаги кўлёмза, 1176-118а в.

² Қаранг: Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 330-бет.; Тазкираи Қайюмий. 1-к., 183-бет.; О.Жўрабоев. Мажзубни биласизми ёхуд мажзубийлик нима?// Ўз АС. 2004, 25 июнь.

³ Девони Азим кўлёмзаларининг 189, 2563, 2694 ва 6354 рақамли нусхалари.

⁴ Девони Азим. 189 рақамли кўлёмза, 6б варак.

Бундай қайтариқ ишораси мавжуд Азимий шеърлари эса ўндан зиёд. Мисол учун, девоннинг 189 рақамли қўлёзма нусхасида яна 126, 266, 336, 356, 39а, 58а, 736-746, 80а, 926, 95а, 106а, 110а, 117а varaқларида, 2563 рақамли нусхада 14, 23, 54, 66, 77, 81, 84-89, 91, 94, 101-103, 114-118, 121, 123, 125, 127, 130-131, 135, 142, 144-145, 154, 158, 161, 165, 172, 174, 190-191, 205-207, 232, 234-239, 243-245 саҳифаларида, 2694 рақамли нусхада 106, 12а-13а, 21а, 27а, 296, 31а, 336-35а, 476, 51а-б, 526, 56а, 63а, 64а, 68а, 736, 75а, 76а, 78а, 796, 83а, 926, 96а, 97а, 986, 996, 101а, 108а, 110а, 1196 varaқларда, 6354 рақамли нусхада 956, 100а-б varaқлардаги шеърларнинг айрим мисралари олдиға (“2”, “3” каби) рақамлар қўйилган.

Афсуски, ушбу қўлёзмаларнинг фақат биттасининг котиби маълум, холос. 1289 (1872) йили кўчирилган 2563 рақамли қўлёзма котиби Мулла Муҳаммад Зариф халифанинг исмидан у аҳли тариқат, хонақоҳға боғлиқ шахсдир.

Бундан маълум бўладики, Азим Хожа эшон шеърлари ҳам зикр мажлисларида махсус мақом ва оҳанг билан ўқилган. Айнан қайси шеърларға ургу берилиши, ўқиётганда қай мисраға диққат этилиши, неча марта ўқиш зарурлиги, ҳар қайтарганда эса оҳангни ошириш кераклигини уқтириш ва унда оҳанг услубини сақлаш учун матнларға кўрсатғич рақамлар қўйилган. Албатта, бу каби рақамли ишора ҳамма қўлёзмаларда ҳам айнан бир ерга қўйилган эмас. Лекин, баъзи шеърлардаги ишора бир неча манбада бир хил шеърнинг бир жойига қўйилган. Масалан, “Ё Карим, ё Алим, ё Аллоҳ...” дея бошланувчи муножот-маснавий шундай шеърлардан.¹

Бу тахлит ишораларға кўра қайтариқлар тасодифий бўлмай, маълум мазмуний оҳанг ва услубий меъёрни сақлаш учун эканлигига асарлар билан чуқурроқ танишиш давомида амин бўлиб борилади. Айтайлик, “Қил” радифли мусаддаснинг² ҳар банд охиридаги қайтариладиган сўнгги икки мисраси:

...Ўзни ўлгандин илғари ўлган ҳисоб қил,

Мункар-Накир саволиға фикри жавоб қил –

1-бандда битта, 2-бандда иккита, 3-бандда учта ва шу тариқа давом этиб 7-бандда етти марта такрорланиши рақам ила ишора қилинган. Ёки,

Ислоҳимни қилсун десанг, пирим қабул,

Қулларига ит бўлгилу, итиға қул, -----2

¹ Девони Азим. 2563, 2694 рақамли қўлёзма, 12^а-13^а varaқ.

² Девони Азим. 189 рақамли қўлёзма, 74^а-75^а varaқлар.

Тариқат адабтурур асли усул -----3

Ариғ адаб бирла этгин пириг тавоф...¹

бандининг шу тарзда ўқилишидан ҳам айнан нимага эътибор берилиб, диққат марказига олиниши керак бўлган маъно англашилади. (Бу ўринда шеърни солиқлар ёки тингловчилар орасида ўқиғувчи хонақоҳ ҳофиз ёки зикр мажлисининг бошқарувчиси назарда тутилмоқда.)

Албатта, бу ўз навбатида муаллиф асари ва унга муносабат масаласига ҳам ойдинлик киритади. Бу каби жиҳатларни янада атрофлича тадқиқ этиш эса бадиий асар моҳияти хусусан, ирфоний мавзудаги асарлар талқинининг тадрижий ҳолатини кўрсатади, деган фикрдамиз.

Қўйилган масала юзасидан эса шундай хулосага келиш мумкин:

Қўқон адабий муҳитида XIX асрга келиб анъанавий шеърят билан бирга ўзига хос ирфоний шеърят ҳам шаклланган ва махсус ирфоний девонлар тартиб берилган; мазкур шеърят вакиллариининг асарлари, ўзининг ирфоний мазмун-моҳиятига боғлиқ равишда, матнини ўқишда ҳам ўзига хос оҳанг ва услубга риоя қилинган.

* * *

Қўқонда тузилган баёзлар

XVIII-XIX асрда Қўқонда ўзига хос хаттотлик ва китобатчилик мактаби юзага келгани юқоридаги ўринларда таъкидланди. Ҳар бир манба жумладан, қўлёзмалар муаллифнинг у ёки бу мавзу доирасидаги фикрини кўрсатиш билан бирга, уни кўчирган хаттотнинг дунёқараши, руҳияти, савияси ва маънавий оламидан ҳам дарак беради. Шунингдек, қўлёзма манба нима ва қандай асар бўлишидан ташқари ўша даврнинг ижтимоий ва маданий кўриниши ҳақида маълумотни у ёки бу даражада ўзида жам этган бўлади. Қуйида ўз даврининг муҳим илмий-адабий манбалари – Қўқон баёзлари ҳақида тўхталсак.

«Баёз» сўзи оқлик маъносида бўлиб, кўпгина муаллифларнинг бир неча хил шеърый асарларини жам этган тўпламдир. Бир муаллиф асарлари йиғилган ёки бир хил жанрдаги шеърый асарлар жамланган баёзлар ҳам учрайди. Маълумки, баёзчилик анъанаси

¹ Девони Азим. 2694 рақамли қўлёзма, 64^а варак.

мусулмон шарқида VIII-IX асрларда араб адабиётида дастлабки кўринишларини олган эди¹. Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида китобат этилган баёзларнинг эса XV асрлардаги намуналари мавжуд. Баёз ва баёзчилик ҳақида, жумладан Қўқон баёзлари ҳақида айрим тадқиқларда тўхталиб ўтилган².

Мазкурда кўзда тутилган мақсад эса, Қўқонда тузилган баёзларнинг тавсифий мундарижаси ва манба сифатидаги аҳамиятига кўра талқинидир. (Биз ҳозиргача 103 та қўлёзма баёзни кўздан кечирдик ва мазкур талқин ана шулар юзасидан³.)

Тадқиқот объекти сифатида танлаган қўлёзма ёдгорликлар – «Қўқон баёзлари» ёки Қўқонда тузилган баёзлар қуйидаги жиҳатлари билан аҳамиятлидир:

1. Қўқонда баёзчилик анъаналари XIX асрга келиб тўла шакллانганлиги ва бошқа ҳудудларда яратилган бу тахлит манбалардан ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туриши;

2. Баёзлар асосан, тарихимиздаги энг талотўп ва ўтиш даври бўлган, XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида кўчирилган манбалар эканлиги;

2. Қўлёзма баёзларнинг нафақат адабий манба сифатидаги аҳамияти, балки, аввало, ўзи дахлдор бўлган даврнинг маданий-маънавий ҳаётини ўрганишда, хусусан, аجدодларимиз руҳий дунёси, адабий-эстетик қарашлари ва ўша давр адабий меъёр нормаларини билишимизда муҳимлиги;

3. Мазкур қўлёзмаларда у ёки бу даражада айрим тарихий воқеа ёки шахс ҳақидаги бошқа жойда учраши маҳол бўлган ёзма қайдларнинг мавжудлиги;

4. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида кўчирилган қўлёзма баёзларда қайси ижодкорларнинг асарлари кўпроқ ўрин олганлиги;

5. Баёзларда асосан қайси мавзу ва характердаги шеърлар кўчирилганлиги;

¹ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том 2, -М.,Л., 1956. С.21.

² Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба. –Тошкент: Фан, 1981; Исоқов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи / Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. –Тошкент: Фан, 1976. 78-100-бетлар.

³ Мазкур манбалар Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти (ШИ) фонди, шу институт Х.Сулаймон номли қўлёзмалар бўлими, Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи (ДАМ), Қўқон Адабиёт музейи фондарии (ҚАМ) ва айрим шахсий кутубхоналарда сақланмоқда.

6. Манбаларда кўчирилган шеърлар сираси нимага мувофиқ ҳолда жойлаштирилганлиги;

7. Ўша давр адабий муҳити, бадиият меъёри, асарнинг тушунилиш даражасида ижодкорларнинг мавқеи ва ўрни;

8. Қўлёзма баёзлар котибларининг асар ва матнга муносабати.

Худди шунингдек, бу ва бунинг каби жуда кўплаб қўлёзма манбалар ўз даври кишиларининг шуурига, тафаккур даражасига ва ниҳоят руҳий оламига восита бўлувчи муҳим ёдгорлик намуналаридир. Уларни илмий жиҳатдан изчил ўрганиш яна кўплаб маълумот ва фактларни фанга тақдим этиши шубҳасиздир. Қуйида улардан айримларига тўхталамиз.

* * *

Қўлёзмалар давр руҳиятини акс эттирувчи манба сифатида

Манбалар — ҳоҳ улар тошбитиклар бўлсин, ҳоҳ қўлёзмалар бўлсин ёки литографик нашрлар бўлсин ўша ўзи мансуб даврнинг инъикосидир. Ватанимиз қўлёзма хазиналарида сақланаётган минглаб қўлёзма ёдгорликлар улуғ аждодларимизнинг тафаккури, ўй-туйғулари, илму маърифатлари, орзу ва армонларини мужассам этган битмас-туганмас хазинадир. Ушбу манбаларга нечоғлик ёндашиш ва қай йўсинда тадқиқ этиш муаммоси ҳамма даврларда ҳам долзарб бўлган. Хусусан, собиқ мустабид совет даврида бу манбаларни ўрганиш юзасидан кўплаб ишлар амалга ошган бўлсада, ушбу нодир ёзма намуналарга фақат бирор бир асарнинг манбаси сифатидагина баҳо бериш анъана тусини олган эди.

Истиклолдан сўнг уларни атрофлича, ҳар жиҳатдан: ҳам асар манбаи, ҳам ўша давр тарихий, маданий, адабий ва ниҳоят руҳий ҳолатини, кишилар дунёқараши ва тасаввур доирасини, илмнинг ёхуд бадииятнинг бирор бир жиҳатига муносабатларини акс эттирувчи манба сифатида қараш ва тадқиқ этиш имкони туғилди. Тадқиқ учун адабий қўлёзма ёдгорликлар, жумладан, тарихимиздаги энг талотўп ва ўтиш даври бўлган XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида кўчирилган манбаларни олдик.

Ижодкор асарининг манба сифатидаги аҳамияти маълум. Айниқса, қўлёзма баёзларнинг адабий манба тариқасидаги талқини ҳақида олимларимиз тарафидан қимматли фикрлар билдирилганини юқорироқда эслатдик. Лекин биз қўймоқчи бўлган масала, уларни нафақат адабий манба сифатидаги аҳамияти, балки, аввало, ўзи

дахлдор бўлган даврнинг маданий-маънавий ҳаётини ўрганишда, хусусан, аждодларимиз руҳий дунёси, адабий-эстетик қарашлари ва ўша давр адабий меъёр нормаларини билишимизда муҳимлигидир. Хусусан, ўша даврда энг машҳур бўлган икки шоир Муқимий (1850-1903) ва Ҳазиний асарлари ўрин олган қўлёзмалар мисолида масалага аниқлик киритсак.

Муҳаммад Аминхожа Муқимий Хўқандий ўз даврининг энг илғор, истеъдодли шоирларидан бири бўлиб, унинг адабий мероси 100 дан зиёд қўлёзма баёз ва мажмуалардан ўрин олган. Шоир шеърлари кўчирилган қўлёзмаларнинг энг қадимгиси 1881 йилда тузилган¹ бўлса, энг сўнггиси 1957 йилда тартиб берилган². Қўринадики, шоир асарлари унинг ёшлик йиллариданоқ машҳур бўлиб, вафотидан сўнг ҳам эътиборда бўлган. Зиёвуддинхон Ҳазиний ижодий меросини ўзида жам этган 30 дан ортиқ қўлёзма манбаларнинг таснифи ва тавсифи юзасидан ҳам шунини айтиш мумкинки, уларнинг тарқалиш доираси кенг.

Бу каби фактлар албатта мазкур шоирлар номининг машҳурлиги билан боғлиқ бўлиб, уларнинг бир неча жиҳатдан тадқиқ этилиши ҳам илмий жиҳатдан аҳамиятли ва қизиқарли маълумот-фактларни келтириб чиқарганини айтиш лозим. Бунда қўлёзмаларнинг илмий аҳамияти билан бирга, адабий-маърифий кўлами тадқиқ этилиб, манбалар талқин этилади. Ушбу жараёнда эса қуйидаги жиҳатлар диққатимизни жалб этди:

а) кўра билганимиз XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида кўчирилган қўлёзма баёзларда қайси ижодкорларнинг асарлари кўпроқ ўрин олганлиги;

б) асосан қайси мавзу ва характердаги шеърлар кўчирилганлиги;

в) манбаларда кўчирилган шеърлар сираси нимага мувофиқ ҳолда жойлаштирилганлиги;

г) ўша давр адабий муҳити, бадиият меъёри, асарнинг тушунилиш даражасида ижодкорларнинг мавқеи ва ўрни;

д) қўлёзма котибларининг асар ва матнга муносабати.

Мисол учун, Ҳазиний шеърлари ўрин олган қўлёзмаларда асосан бошқа мутафаккир шоирларнинг асарлари ҳам мавжудлигини кўрамиз:

1. Ўтмишда ўтган (туркийзабон ижодкорлар): Хожа Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Навоий, Фузулий, Машраб, Сўфи

¹ ЎзР ФАШИ фонди, 1307 рақамли қўлёзма баёз.

² Қўқон Адабиёт музейи фонди, 462 рақамли қўлёзма баёз.

Оллоёр, Ҳувайдо, Амирий, Мажзуб, Азимий Хўқандий, Фазлий, Ғозий, Адо, Хижлат ва бошқ; (форсийзабон ижодкорлар): Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Бедил, Камол Хўжандий, Соиб, Сайидо, Зебуннисо, Имло (Ҳазрати Имлои Бухорий) ва бошқ.;

2. Замондош ижодкорлардан: Муқимий, Фурқат, Муҳйи, Завқий, Қорий, Тажаллий, Рожий, Камий, Маҳжур, Насимий, Нодим, Зорий, Шавкат, Хислат, Муҳаййир ва бошқ.

Айрим манбаларда эса бошқа ижодкорлар қатори Муқимий ва Ҳазиний шеърларининг сони – биттадан ўнтагача, баъзан ундан ҳам кўп (хатто, Муқимийнинг юздан ортиқ, Ҳазинийнинг эллиқдан зиёд шеърлари кирган баёзлар оз бўлсада бор) келтириб ўтилган.

Яна баъзи манбаларни фақат ушбу шоирлар асарлари ва унинг ғазалларига бошқа шоирлар томонидан қилинган тахмисларидан ташкил топганлигини ҳам кўрамыз. Котибларнинг дунёкараши ва руҳий оламидан келиб чиқиб; ёки қўлёзма буюртмачисининг истагига кўра тузилган, (мисол учун, Ҳазиний шеърлари киритилган) қўлёзмаларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Диний-тасаввуфий (орифона) мавзудаги асарлар салмоқли ўринда бўлган манбалар¹;

2. Лирик ва ижтимоий (дунёвий) мавзудаги асарлар кўпчиликни ташкил қилган манбалар².

Албатта, мазкур таснифлаш нисбий бўлиб, ўтмишда котиблар бу ажримни кўзда тутмаганлар. Биз эса фақат, икки йўналишдаги асарларнинг манбаларда оз ёки кўплиги (сонига) қараб ажратдик, холос.

Бу каби фактлар ушбу баёз ва мажмуаларда ўрин олган асарлар нафақат, бадий адабиёт намунаси, балки ўша даврнинг маънавий-руҳий ва адабий ҳаётига оид бўлган кўплаб муҳим маълумотларни бериши билан ҳам аҳамиятлидир. Жумладан, юқорида қўйилган масалаларга ойдинлик киритади. Негаки, ушбу баёз ва мажмуалар қатъий буюртма ёки, котибнинг ўз талаб-ҳоҳишига кўра тузилган бўлиб, воқелик эса жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва албатта, руҳий аксидан иборатдир. Худди шунингдек, бу ва бунинг каби жуда кўплаб қўлёзма манбалар ўз даври кишиларининг

¹ Масалан, ЎзР ФАШИ фонди Ҳ.Сулаймон бўлими 2572, 1502 рақамли ва Қўқон Адабиёт музейи фонди 680, 672, 45 рақамли қўлёзма баёзлар.

² Масалан, ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фонди, 11414 рақамли, шу институт Ҳ.Сулаймон бўлими 322 рақамли ва Қўқон Адабиёт музейи фонди 27 рақамли баёзлар.

шуурига, тафаккур даражасига ва ниҳоят руҳий оламига восита бўлувчи муҳим ёдгорлик намуналаридир.

Лирик асарларда тарих тасвири

Адабиёт ўз вазифасидан келиб чиққан ҳолда, тарихни, жумладан, тарихий воқеа-ҳодисаларни ва реал воқеъликни тўласича тасвирлашни ҳам мақсад қилиб олмайди. Лекин, адабий манбаларда у ёки бу тарих ҳодисаси ва унинг тасвири бирмунча тўлақонли ва жозибали берилишини ҳам рад этмаслик керак. Ёки, бошқача қилиб айтганда, тарихий ҳодисаларга ижодкор ўз руҳияти ва ғоясидан келиб чиқиб асарида бадиий бўёқ бериши мумкин.

Албатта, шу тарздаги масалага у ёки бу даражада турлича муносабат билдириб келингани ҳам эҳтимол. Биз эса унга асосан Қўқон адабий муҳити мисолида бир кўр назар ташлашни ният қилдик. Негаки, мумтоз адабиётимизнинг XVII-XIX асрлар даври адабий муҳитлар теграсида ривож топган ва уларни изчил ўрганиш адабиёт тарихи тадқиқотчилари олдида қўндаланг турган кўплаб саволларга жавоб бўлади. Худди шунингдек, муҳит ижодкорлари томонидан яратилган асарларда тарихий маълумотларнинг нечоғлик акс этгани ҳамда, уларнинг бадиий қиммати ва аҳамияти кабилар шулар жумласидан. Диққат марказига олмақчи бўлганимиз эса лирик турдаги шеърлардир. Лекин масаланинг моҳиятига кириш учун аввало, мазкур муҳитда яратилган тарихни акс эттирувчи бадиий асарларнинг мавзу кўлами ва жанр хусусиятига кўра таснифини келтириш лозим. Улар:

1. Тарихий-бадиий дostonлар;
2. Адабий-наsr намуналари;
3. Мумтоз лирик жанрдаги баъзи шеърлар.

Биринчи турдаги асарлар.

XIX аср давомида хонлиқдаги айрим ижтимоий-сиёсий воқеалар тарихини бадиий тарзда ифодалаган бир неча дostonлар яратилгани маълум. Мисол учун, Абдулкарим Фазлий («Умарнома»), Жаҳонотин Увайсий («Воқеоти Муҳаммадалихон»), Мутриб («Шаҳномаи девона Мутриб»), Андалиб («Шаҳномаи девона Андалиб»), Абдулғафур Исматий («Зафарномаи Худоёрхон»), Шавқий Намангоний («Жангномаи Худоёрхон» ёки, «Жомеъул-хаводис») ва Умидий Марғилоний («Мактубчаи Хон») дostonларини келтириш мумкин.

Улар маснавий йўли билан яратилган бўлиб, ҳажми ҳам турличадир. Шуниси аҳамиятлики, улардан Фазлий қаламига мансуб дostonгина форс тилида бўлиб, қолганлари ўзбекча ёзилган. Шубҳасиз, мазкур дostonлар ўз даври воқеа-ҳодисаларини ёритишда қимматли маълумотларни берувчи манбалар ҳисобланади. Масалан, Увайсийнинг (1780-1845) асарида Муҳаммадалихоннинг Кошғар юришига чиқиши тасвирланган. Гарчанд, бу дoston тугалланмаган бўлса-да, у ўша давр ва сўз юритилаётган воқеани ўрганишда ҳамда тарих ҳақиқатини ёритишда ёрдам беради. Ёки, «Мактубчаи Хон»да Худоёрхон хукмронлигини сўнгги йиллари бадий аснода ҳикоя қилинган. Асар муаллифи, истеъдодли шоир – Умидий (Ҳавоий) мазкур воқеаларнинг кўпига ўзи шоҳид бўлган ва ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилган. Масалан, бир ўринда шоир, рўй берган кўп қирғинларга сабабчи – Мусулмонкулнинг қатл этилишини тасвирлар экан, унинг ўғли Абдурахмон (Офтобачи)нинг ҳолатини шундай ифодалайди:

*Йигит гўдак эди Офтобачи бил,
Ажал етмай, тириклай қолди ул йил.
Хўқандлик илкида қифчоқдин ўн минг
Тамоми бош кесилди, хок ила тенг.
Қолиб Офтобачи дилда ниқори,
Кўнгил оинасида бир губори.
Қасосин хондин олмоқ эрди бир кун,
Адоват кўнглида эрди анингчун...¹*

Ушбу мисраларда муаллиф, келажакда отасидан ҳам ўтказиб жаҳолат, хиёнат ва разолатга борадиган, Офтобачининг кўнглидаги адоватни ҳаққоний равишда ёритиб бера олган.

Иккинчи турдаги асарлар.

Айнан хонлик тарихи билан боғлиқ бўлган наср билан ёзилган тарихий асарлар кўп сонли (40та атрофида) эканлиги маълум². Аммо, кам бўлса-да, шундай прозаик асарлар ҳам борки, уларни шу муҳитда яратилган бадий насрнинг ўзига хос намуналари, десак янглишмаган бўламиз. Улар жумласига «Тазкиратул-авлиё», «Маъмулоти Соқибий», «Тазкираи Қайюмий», «Қўқон тарихи ва унинг адабиёти», Фурқатнинг айрим асарлари ва Муқимий мактубларини киритиш мумкин.

¹ Муҳаммад Умар қори Умидий Марғилоний. Мактубчаи хон. –Тошкент: ЎЗР ФАШИ, 2007. 14-бет.

² Қаранг: Ш. Воҳидов. Қўқон хонлигида тарихнавислик. –Тошкент: Akademnashr, 2010.

Абдулазиз Мажзубнинг (XVIII аср – 1850 йиллар) «Тазкиратул-авлиё» (ёки «Тазкираи Мажзуб») ёдномаси манқабавий (агиографик) форс тилидаги асардир.¹ Унда XVIII-XIX аср биринчи ярмида (асосан, Туркистонда яшаган) авлиё, олим ва ижодкорлар ҳақида турли ривоят ва ҳикоятлар берилган; шунингдек, тасаввуфнинг баъзи масалаларига тўхтаб ўтилган. Масалан, Махдуми Аъзам Косоний-Даҳбедий, Мусохон Даҳбедий, Шариф Хожа Тошкандий, Мирмақсуд Хожа эшон, Офок Хожа Эшон, Ҳазрат Имлои Бухорий, Домла Исо Охунд, Халифа Ҳусайн, Мавлавий Намангоний, Мавлавий Жабалий, Халифа Ашур, Мулло Лутфуллоҳ Чустий, Халифа Абдуқаюм ва ҳоказо. Яна, Сўфи Оллоёр, Машраб, Мирзо Жони Жонон, Мирзо Бедил каби машҳур шахслар ҳаёти ҳақида ва айрим тарихий воқеаларнинг мавжудлиги ҳам асар мундарижасини бойитган. Шу билан бирга, асар муаллифи ўзи кўрган ва билган тасаввуф билан боғлиқ воқеалардан ташқари, айрим муҳим тарихий фактларни ҳам ҳикоялар воситасида келтириб ўтади. Мисол учун, Қўқон тарихига бағишланган аксар асарларда хонликнинг айнан XVIII асрдаги тарихига оид маълумотлар нисбатан кам учрайди. Хусусан, бу даврдаги ҳукмдорларнинг ижтимоий-маданий фаолияти ҳақида манбалар деярли «индамайди». Ушбу тазкирада эса хонлардан – Абдулкаримбек, Абдулрахимбек, Эрдонабий ва Норбўтабий билан боғлиқ айрим воқеалар ҳам сўзланади. Асарнинг бир ўрнида 1751-52 ва 1753-1766 йилларда тахтда ўтирган Эрдонабий (Абдулқаюмхон) нинг саройида бўлиб ўтган бир маснавийхонлик ҳақида маълумот бор. Унда хоннинг Мавлоно Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарини шарҳловчи олим Мирмақсуд Хожа эшонга эҳтироми, у билан кўп бора ҳамсуҳбат бўлгани ва унинг маърифатли хон сифатидаги сиймоси акс этган.

Пўлатжон Қайюмовнинг (1885-1964) «Тазкираи Қайюмий» асари гарчанд, ўзбек адабиётининг қадимги даврларидан то XX аср бошигача бўлган жараёнини, алоҳида фигураларни сиралаш асносида ёритилган, антология тарзидаги асар бўлса-да, адабий ҳодисалар ва шоирлар ижодиётини баҳолаш давомида айрим тарихий воқеаларга ҳам муносабат билдириб ўтилган.² Домланинг яна бир асари «Қўқон тарихи ва унинг адабиёти»нинг қиммати эса – унда Қўқон тарихига оид баъзи бир уникал маълумотларнинг берилишидир.³

¹ ЎзР ФАШИ фонди, 2662 рақамли қўлёзма, 132 варак.

² П.Д.Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎзР ФАКИ, 1998.

³ П.Қайюмов. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. –Тошкент: Tamaddun, 2011.

Асар уч дафтардан иборат бўлиб, тарихий маълумотлар биринчиси (“Тарихий маълумотлар” қисми)дан ўрин олган. Масалан, “*Хўқанд шаҳарининг дарбозалари*”, “*Хўқанд шаҳарида бўлган тарихий бинолардан мадрасалар тўғрисида*”, “*Қўқон хонларининг авлоди*”, “*Саййид Султоннинг хон кўтарилиши*”, “*Қўқоннинг таниқли кишилари*”, “*Ўзбек уруғлари*”, “*Ўзбек элидан етишган машҳур шайхлар*” сарлавҳалари остида қизиқарли маълумотлар берилган. Ушбу мақолалар у қадар катта эмас. Лекин, қисқа, аммо аниқ ва пухта бу маълумотлар муҳим факт бўлиб, тасвирланган воқеаларнинг бир қисмига муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлгани билан аҳамиятлидир.

Энди, Муқимий ва Фурқат асарларига келсак. Улар ҳақида олимлар тарафидан фикр-мулоҳазалар баён этилган (хусусан, профессорлар Ғ.Каримов¹, А.Абдуғафуров², Ш.Юсупов³, А. Қаюмов⁴, Н.Жабборов⁵). Лекин алоҳида таъкидлашни истардикки, ушбу асарлар ўша даврдаги айрим воқеъликлар, хусусан, Қўқондаги колониал тузумдаги ўзгаришлар ва уларнинг аҳоли турмушидаги кўринишлари ҳақида маълум тасаввурлар берувчи, давр шахслари ва уларнинг ижтимоий ҳолатига доир ғоят қизиқарли йўсиндаги тасвирлар берилган асарлардир. Айтайлик, «Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг ахволати, ўзи ёзғони» асари ана шундай асарлар жумласидандир. Муқимий мактубларининг аксари эса шахсий бўлиб, кадрдонларига дил изхоридан иборат эса-да, улар орқали ўша давр зиёлисининг аҳволи-руҳиясини ва ўз замонасига оний муносабатини билиш мумкин. Мисол учун, шоир Москвадаги Шарқ тиллари гимназиясида таҳсил олаётган жияни – Рўзимуҳаммад Дўстматовга ёзган қатор хатларида “камбағалчилик ва бечорачилик”дан нолиса, 1889 йил Тошкентга – Каримжон Камийга ёзган хатида ҳам “Хўқандда ниҳоятда дилгир ва озурда” эканлигини айтади. Ёки, исфаралик дўсти Иброҳим Хожа эшонга йўллаган мактубида ўзининг иссиқ кундаги аҳволини шундай муболағали тасвирлайди:

«...Ва лекин дар ин овон дар мадрасаи Ҳазрати Соҳиб шаб-ан ва рўз-ан истиқомат намуда. Даруни шаҳр чунон дўзах аст, ки аз

¹ Ғ.Каримов. Муқимий. Ҳаёти ва ижоди. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970.

² А.Абдуғафуров. Зокиржон Фурқат. –Тошкент: Фан, 1977.

³ Ш.Юсупов. Фурқат йўлларида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984; Ўша муаллиф. Хидоёрхон ва Фурқат. –Тошкент: Шарқ, 1994.

⁴ А.Қаюмов. Шеърят жилолари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

⁵ Н.А.Жабборов. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. ДА. –Тошкент, 2004.

*шиддати тобиши офтоб жигари моҳиён дар қаъри дарё кабобаст
ва аз камоли гармийи ҳаво байза аз куни мурғон пухта меафтад...»¹*

Мазмуни: «...Ва лекин ҳозирги пайтда “Соҳиб Ҳазрат” мадрасасида кеча-кундуз истиқомат қияпман. Шаҳар ичи чунон дўзахки, офтоб ҳароратининг шиддатидан дарё қаъридаги балиқларнинг жигари кабобдир ва ҳавонинг камоли иссиқлигидан тухум товуклардан ерга пишиб тушяпти...»

Учинчи тур асарларга эса биз алоҳида аҳамият бермоқчимиз.

Биринчи галда, “таърих” дея номланувчи хронограммаларни таъкидлаш зарур. Бундай асарларнинг энг ёрқин намуналари Имомали Қори Қундузийнинг (1786-1857) “Таворихи манзума”сида мужассам. Унда хонлар ва айрим давлат арбобларининг вафотлари, мансабга келишлари ва яна бошқа воқеалар шеърӣ йўл билан қисқача тасвирланиб, абжад ҳисоби билан чиқадиган таърих айтилган. Яна бошқа Қўқон шоирлари томонидан ҳам бу жанрда ижод қилинган. Масалан, Акмал Хўқандӣ (XVIII аср –1810) каламига мансуб бир форсча таърихда шундай дейилади:

*Бар он хатм шуд мансаби сарварӣ,
Ба Абдулкарим он шаҳи бобурӣ.
Бино кард шаҳре ба ин обранг
Ки, зад шишаи ҳафт кишвар ба санг.
Аз он табъи аҳли суҳан шод буд
Ки, таърихи у Мазоҳиробод буд.²*

Мазмуни:

Сарварлик (подшоҳлик) мансаби бобурий шоҳ Абдулкаримга хатм қилинганда, (У) сув рангидек (шаффоф) шаҳарни бино қилди. Бу билан етти кишвар (етти иқлим мамлакатлари)нинг шишаси тошга урилди. Бундан сўз аҳлининг табъи шод бўлиб (айтдилар), Унинг таърихи Мазоҳиробод бўлди.

Мазкурда таърих моддаси “Мазоҳиробод” сўзи бўлиб, ундан абжад ҳисобида чиқадиган 1154 хижрий камарӣ санани милодийга айлантирилса 1741 йилга тўғри келади. Бу эса Қўқон шаҳрининг ҳозирги ўрни янгидан бино бўлиб, иморатлар солинган санадир. “Мазоҳир” калимаси “ашёнинг кўриниши ва чиққан жойи” маъносини билдириши билан бирга яна “шарафланмоқ”

¹ Қўқон ўлкашунослик музейи фонди, алоҳида қўлёзма саҳифа.

² Тухфатут-таворихи хонӣ. Россия ФАШИ С.Петербург бўлими фонди, 440 рақамли қўлёзма, 5^а варақ; Ансобус-салотин ва таворихул-хавоқин. ЎзР ФАШИ фонди, 1413 рақамли қўлёзма, 15^а варақ.

мазмунини ҳам беради. Яъни, зукко шоир Акмал ўз шахрини “пайдо бўлиши ва чиққан жойи билан шарафланган, обод маскан” деб тарихга муҳрлаган. Шунингдек, унда яна Қўқон хонларининг келиб чиқишини Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳга боғланишига ҳам ишора қилинмоқда. Демакки, Қўқон хонлари шажарасини темурийларга боғлаш, айрим тадқиқотчилар таъкидлаганидек, XIX аср бошларида эмас, балки ундан қарийб бир аср аввалроқ ҳам мавжуд эканлиги аёнлашади.

Ёхуд, Хусайнқули Муҳсиний (1860-1917) девонида ҳам ўндан ортиқ таърихлар бор. Улардан бири қўқонлик машхур нақшбандия шайхи Муҳаммад Ҳакимхон халифа вафотига айтилгандир. Унинг охири шундай:

...Суруши гайб дедик, Муҳсин:

“Ба фавти таърих лак казолик.

Қаронгулигдур муридларига

*Ки, бирдин ўчти чироғи солик”.*¹

“Чироғи солик” бирикмаси таърих моддаси бўлиб, абжад ҳисобида ҳарфлар рақамга айлантирилганда 1315 чиқади. Энди, “ки, бирдин ўчти чироғи солик” мисрасига кўра, солик (тариқат йўлчиси)нинг чироғи ўчирилса: яъни, “чироғ” сўзидаги 1 сонига тенг “алиф” ҳарфи олинса Ҳакимхон халифанинг вафот санаси келиб чиқади. Яъни, 1315-1=1314 (милодий ҳисобда 1897 йил).

Бу ерда тўғри шаклга эга “алиф” ёнаётган чироғ пилигини билдириб, “чироғ” сўзи ўртасидан “алиф”ни олиб қўйилса, бу сўз чикмайди; яъни, “чироғ ўчади”. Шоир бу ўринда Ҳакимхон халифани ўз даври тариқат аҳлининг йўлини ёритиб турган чироғ-ёруғлик сифатида тасвирламоқда. Ҳамда, ул зотнинг вафоти билан ана шу нур ҳам сўнди, деган фикрни чиройли тарзда ифодалай билган. Муҳсинийнинг бу йўсин фикрларини Ҳакимхон халифа вафотига бағишланган бошқа (Ҳазиний ва Фидоий) таърихлар ҳам тасдиқ этади.

Яна, мумтоз лирик турдаги асарлар – ғазал, мухаммас, мусаддас кабилардан ҳам унча-бунча тарихий асарда берилмаган ёки эътибор қилинмаган фактни илғаб олиш мумкин, деб ўйлаймиз. Ўрнак тариқасида уч тахаллусда (“Нодира”, “Комила”, “Макнуна”) ижод қилган Қўқон маликаси Моҳларойим (1792-1842) шеърларига мурожаат қилсак. Унинг ўнлаб асарлари турмуш

¹ Девони Муҳсиний. ЎзР ФАШИ фонди, 7392 рақамли қўлёзма, 150^{а-б} варак.

ўртоғи, шавкатли хон ва истеъдодли шоир Амир Умархон ёди ва унга бағишланган фироқномалардан иборат. Аммо, Нодиранинг кейинчалик ёзган бир неча шеърида ўғилларига мурожаати ҳам ўрин олган. Уларда биринчи галда Муҳаммадалихонни – “Хон” дея тилга олинади. Сўнгра, набираси (Муҳаммадалихоннинг ўғли) – Муҳаммадаминни ва ундан кейингина кичик ўғли Султон Маҳмудхонни эслайди. Бироқ, кўп ўринда унга “Валинаъм” ёки “Валнаъми Султон” деб мурожаат этади. Баъзи мисраларида эса, Султон Маҳмудхоннинг “чечак” касали билан узоқ муддат бетоб бўлганидан қайғу чеккани ва унинг тузалганига шукронасини билдиради:

*Лиллаҳил ҳамд ки аз хосияти давлати Хон,
Офият топди чечакдин Валнаъми Султон...¹*

Албатта, онанинг фарзандига қайғуриши табиий ҳол. Лекин, ўша давр ҳукмдор табақасининг бир-бирига муносабатини ва хонларнинг аҳволи билан боғлиқ бундай ўринларни лирик кайфиятдаги шу каби шеърлар воситасида ҳам билиб олса бўлади.

Мавриди келганда, яна бир муҳим масалага муносабат билдириш ўринли. У ҳам бўлса, мумтоз адабиётга мансуб бирор лирик асардаги у ёки бу ибора ёхуд ўхшатишни айнан бирор бир воқеа-ҳодисага тақаш. Чунки, бадиият намунасида, хусусан, лирик асарда аниқ ном ёки ишора (адресат) кўрсатилган бўлсагина, маълум бир хулоса чиқарилса ўринли ва тўғри бўлади. Мисол учун, ўтган асрнинг 60 йилларида Муқимийнинг жуда гўзал ёзилган баркамол асарларидан бири – “Ахтаринг” радибли ғазалини шундай сиёсий тус бериб таҳлил этилган эди. Ўша талқинда жумладан шундай дейилади:

«Рамзлар, кинояли иборалар билан ёзилган бу шеър мазмунини диққат билан ўрганиш шуни кўрсатдики, Муқимий қандайдир бир “жиноят”да айбланиб, ҳукумат маъмурлари томонидан таъқиб этилган ва қочишга, яширинишга мажбур бўлган...»²

Бундай ғалат талқинга эса ғазалнинг қуйидаги матлаъси сабаб:

*Подшоҳ йўқлатсалар ногаҳ, гадо, деб ахтаринг,
Тутманг ҳаргиз номими, бахти қаро деб ахтаринг...*

Ваҳоланки, шоир таржимаи ҳоли юзасидан олиб борилган

¹ Нодира-Комила. Девон. Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова. –Тошкент: Халқ ме-
роси нашриёти, 2001. 273-бет.

² Ғ.Каримов. Муқимий ҳаёти ва ижоди. –Тошкент: Адабиёт ва санъат 1970. 77-
бет.

сўнгги тадқиқотлар бундай воқеа аслида бўлмаганини кўрсатмоқда. Мазкур шеърда эса ошиқнинг маъшуқасига нисбатан мурожаати ва висолга етолмаганидан афсус надомати акс этган, холос.

Ёки, севимли шоиримизнинг яна бир машҳур – “*Ақлу ҳуш учти бошимдин, эй пари, девонаман...*” дея бошланувчи дилбар ғазалидан мувашшаҳ санъатига кўра чиқадиган “Адолхоним” исми ва:

*...Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.*

дея тугалланадиган мақтаъсидан келиб чиқиб, Муқимий ва Муҳйи (1835-1911) ўртасидаги “совуқчилик”га сабаб қидириш баҳси ҳам бир неча йил муқаддам кўтарилган эди.¹

Бизнингча, аввало, ким нима дея фараз билдиришидан қатъий назар, “Мулки Ҳинду Марвдин” иборасидан шоир Муҳйининг исми – “Муҳйиддин” сўзи араб ёзуви талабларига кўра чиқмайди; мисрада муаммо санъати ва унга ишора ҳам йўқ.

Иккинчидан, мазкур исм чиқмагач, аслида ғазал Муҳйи билан боғлангани ва унинг Адолхонимга аталиб, шу аёл туфайли икки ижодкор ўртасидаги муаммонинг қўйилиши ҳам асосланмайди.

Мувашшаҳ масаласи эса анъана билан боғлиқдир. Маълумки, XIX аср иккинчи ярми мумтоз адабиётимизда мувашшаҳчилик кенг урф бўлган. Масалан, ўша давр ижодкорларидан Ҳазинийнинг йигирма, Қорийнинг ўттиз, Фурқатнинг қирқ, Муҳйининг эса қирқдан ортиқ ва низоёт, Муқимийнинг ўзида етмишдан зиёд мувашшаҳ бор. “Адолхоним” мувашшаҳ-ғазали ҳам ана шулар сирасидан бўлиб, шоирнинг кўп сонли мухлисларидан бирининг илтимоси ёхуд тақлифига биноан ёзилган. Бундай дейишимизга сабаб, ўша даврдаги аксар мувашшаҳлар, бирор бир шеърят ихлосмандининг ўзи ёқтирган киши номига атаб шоирдан шеър ёзиб бериш ҳақидаги сўровига мувофиқ яратилар эди.

Учинчидан, Муқимийнинг бу шеъри 1880 йиллар охири – 1890 йиллар бошидаги ижод маҳсулларидадир. Ҳақиқатда яшаган Адолхон эса бу икки шоирдан анча ёш бўлиб, баҳсга сабаб шеър дунёга келганида, у тахминан 7-8 яшар қизалоқ бўлганлиги эҳтимол. Чунки, Адолхонга дугона дея таъкид этилган халқ артиси, моҳир санъаткор Лутфихоним Саримсоқованинг (1896-1991) ёши билан қиёслаганда ҳам бу ўринда бир англамсизлик бор. Устига-устак, Муҳйининг ўзи ҳам Муқимийдан 15 ёш катта эди. Энди унинг Адолхондан қанча

¹ Ш.Юсупов. Муқимий ва Муҳйи // Ўз АС. 1996, 21 июнь.

ёш улуг эканлигини бир чамаласак ҳам, бу “мухаббат учлигини” тасаввур этишнинг ўзи мантикқа хилоф. (Балки, бу Адолхон Муқимий шеърида номи мувашшаҳ қилинган шахс эмасдир.)

Ванихояттўртинчидан, мунозарага сабаб бўлиб, тадқиқотчиларни ўзига бу қадар жалб этган асосий жиҳат назаримизда ғазалдаги сўнгги байт яъни, мақтадир. Шоир унда бошқа бир ердан келиб эътибор топиш мумкинлигини ва ўзининг “айби” “мардуми Фарғона” эканлигини “афсус-надомат” билан билдиради.

Бирок, шуни ҳам таъкидлаш керакки, бундай мотив, яъни ўз-ўзини қайсидир маънода маломат қилиш ва нолиш оҳанги, Муқимийдан олдинги шоирлар ижодида ҳам учрайди. Тўғрироғи, бу жиҳат мумтоз шеърият услуби учун анъанавий хусусиятлардан биридир. Масалан, ўша – XIX асрнинг биринчи чорагига қадар яшаб, ижод қилган Ғозий Хўқандий ҳам бир мухаммасида шундай ёзади:

*...Ўзга ердин келсам эрди, ортар эрди иззатим,
Ғозий, айбим будурким, шоири Хўқандийман.¹*

Шу билан бир қаторда, кўплаб Қўқон шоирларининг конкрет ва реал ижтимоий воқеъликни тасвирлаган ғазал ва мухаммаслари борки, унда ўша даврдаги халқнинг ҳаёти, баъзи хонларнинг сиёсатидан норозилиги каби ҳодисалар акс этган. Айтайлик, Махмур сатиралари бу каби шеърларга мисол бўла олади. Ёки, кейинги даврдаги Қорий, Муқимий, Завқий, Зорий, Ёрий каби шоирларнинг баъзи шеърларида мустамлака шароитида Қўқон ва унинг атрофида яшаётган халқнинг аҳволи, жамият ҳаёти ва тарихий воқеълик акс этган. Масалан, Муқимий ҳажвиётининг воқеалари ва қаҳрамонлари айнан юқорида тилга олинган халқ вакиллари ва тарихий шароитдир. Унинг замондоши Завқий шеъриятида ҳам ижтимоий-сиёсий мотивлар яққол сезилади. Айниқса, шоирнинг бир неча мухаммас, мусаддас ва маснавийларида Қўқонда рўй берган тарихий ҳодисалар тилга олинади ва уларга муносабат билдирилади. Масалан, “Қиссаи Фарғона” шеърида:

*...Куюб икки тараф Хиштлиқ масжиддин ҳавли, дўқонлар,
Билинг, то бу тараф Хиштқўфруку ҳам Жомеъ, Каффонлар,
Асар йўқ расталардин, куйдуруб бу номусулмонлар,
Куюб кул бўлди беҳад кўп “Далойил” бирла “Қуръон”лар,
Худодин ўзга билмас, бу нечук асрор, Фарғона...²*

¹ А.Қаюмов. Қўқон адабий муҳити..., 92-бет.

² Завқий. Ажаб замона. Шеърлар..., 74-бет.

Парчада келтирилган Қўқондаги мавжуд жой номлари асар ёзилган вақт – 1918 йил, февраль ойида шаҳар босқинчилар ҳужумидан қай аҳволга тушганини билдиради. Бу ишларнинг сабаби ва “номусулмонлар” кимлигини эса Завқий шундай изоҳлайди: *“Мусаллат қилди ноҳақ феълимиздин болишувикларни...”*

Бу каби узвий ва аниқ тасвир эса ҳамма шоирлар ижодида ҳам кузатилавермайди. Шу ўринда бир муаммога диққатни қаратсак. Ижодкорнинг воқеликка муносабати ихтиёрийми, мажбурийми ёки тақлидийми?..

Албатта, ҳар қандай ижодкор ўзи хоҳлаган вақтда, истаган асарини ёзади. Аммо, мумтоз адабиётимиздаги айрим тарихий-ижтимоий мавзудаги асарларнинг яратилишига эътибор қилинса, доим ҳам биз айтгандай бўлавермаган чиқади.

Маълумки, XIX асрнинг сўнгги чорагига келиб бадий адабиётда туркум (цикл) шеърлар яратиш ўзига хос тарзда урф бўлган. Мисол учун, Псандий, Муҳйи, Муқимий, Завқий, Зорий, Қорий, Рожий ва Ғурбатнинг фирибгар Виктор Ахматов ҳақидаги “Бектур”, “Бектурбой” ҳажвларини эсласак. Ёки, Худоёрхон тақдири билан боғлиқ манзумалар Фурқат, Завқий, Зорий, Муҳаййир ва Котиб томонидан қаламга олинган.

Яна бир катта туркумга сабабчи бўлган воқеа 1902 йил 16 декабрь куни Андижонда рўй берган даҳшатли зилзила эди. Муҳйи, Муқимий, Зорий, Псандий, Ҳазиний, Камий, Ибрат, Насимий, Шавқий, Фаёз, Хатмий, Дабириий, Шоҳий, Олим Нурий ва Ҳамза (Ниҳоний) каби шоирлар бу фожеа таъсирида ғазал, мухаммас, мусаддас ва таърихлар битганлар. Туркумни Муҳйи ва Насимий бошлаб берган, дейиш мумкин. Муқимийнинг бу ҳақдаги шеъри эса вафотидан сал аввалроқ «Туркистон вилояти газети» (ТВГ)да босилган (1903, №15). Умуман, ўша – 1903 йилнинг январь-май ойлари оралиғидаги «ТВГ»нинг бир неча сониди шу туркумда турли шоирларнинг асарлари кетма-кет босилиб турган.

Муқимийнинг таъкидланган асарни ёзиш тарихига назар солсак кизиқ бир жиҳат равшанлашади. У жиянига юборган сўнгги (сана қўйилмаган, тахминан, 1902 йил охири ёки 1903 йилнинг аввалида ёзилган) мактубида шундай дейди: *«...Ва яна ушбу Фаргона мамлакатлари ичра Андижон деган бир шаҳримиз бўлур эрди, бунда зилзила бўлди. Баъзи одамлар илтимоси бўйинча, ночор бетоб одам бўлсам ҳам, беш-олти мисра назмга келтуруб, таърих бўлиб эрди. Бойларга ўқуб эшиткизилса, керак бўлур, деб хатга қўшиб юбордим...»*

Эътибор қилинса, шоир негадир “баъзи одамлар илтимоси бўйинча” демоқда ва жиянига ҳомий бўлган Москвадаги “бойларга ўқуб эшиткизилса” дея “хатга қўшиб” юбормоқда. Муқимий, бу тахлит мактубларига кўра, умрининг охириги йилларида кўп касал бўлган ва беҳолликдан ижод қилишга ҳам қўли бормаган. Бундан эса шоирнинг бетоблик ҳолида ночорлигидан деярли шеър ёзмаётгани ва ушбу таърихни ҳам ўз хоҳиши билан эмас, балки, айнан “илтимос бўйинча” битгани англашилади.

Биз бошқа шоирларнинг мазкур – “зилзила туркуми”даги асарларини яратиш тарихига доир маълумотга эга эмасмиз.

Аммо, даврнинг яна бир истеъдодли шоири Абдуллажон Насимий Хўқандий (1866-1941) ҳам “Бечора андижонлик” шеърда зилзила воқеасига ўз муносабатини билдиргани маълум (ТБГ. 1903, №8). Бироқ, аниқланишича, у мазкур воқеа билан боғлиқ яна бошқа асар ҳам яратган. Дастхат мусаввада (қоралама)сида бу шеърига шундай кириш сўзи ёзган:

«Таърих санаи 1320 йилда ғурраи моҳи шавволда эрди. Хўқанд шахрини “Жомеъ” сига азбаройи намози Йиди Рамазон учун йиғилган мардум ҳузурларида мазкур Хўқанд шахрини қўрбоиши – Қўрбоиши додҳоҳ лутфу марҳамат узасидин камоли маъюслик даражасида жаноби ҳазрати Вожибул Вужуд даргоҳига зореъ ва тазарру бирла бош уруб Андижон мамлакатидеги бечораларни, бу юрган бенамоз, шаробхўр, фосиқларни инсофин тилаб, жумла мўъмин бандаларни ушбу замони ибратнамонинг офатидин сақлагил, деб қўл кўтариб дуо қилгонларида мазкур жамъ бўлгон мардум “омин” деб, йиғлаб турганларини камина Хўқанд шахрида баққоллиг растасида турғувчи фақирул-аҳқар Мулло Абдуллажон батахаллуси Насимий назм силкига тартиб берди»¹

Йигирма байтдан иборат мазкур маснавий эса шундай бошланади:
*Қўрқаманким ер ютар деб элни бул афъолига,
Қўб хиёнат содир ўлди амлаку амволига...*

Шеър давомида эса одамларнинг йиғилиб дуо қилгани, мусибатга учраганларнинг тавба қилишлари лозимлиги кабилар баён этилган. Ва у шундай якунланади:

*...Эй Насимий, тавба қил, тақдир ишига чора йўқ,
На ёзилмиш, банда кўргай сафҳаи девонига.*

¹ Абдуллажон Насимий мусаввадаси, 107^а варак. Шахсий кутубхона.

Кузатишимизга кўра, Насимийнинг ушбу маснавийсидаги воқеага ёндашув “Бечора андижонлик” шеъридагидан ўзгачарок.

Албатта, қай бир шеърини аввалроқ яратгани ҳақида кескин бир сўз дейиш қийин. Лекин, муаллиф сўз юритаётган воқеани ва шу шеър тарихини “1320 йил ғурраи моҳи шавволда” деб кўрсатишига биноан, “Йиди Рамазон” намози ўқиладиган шаввол ойининг боши яъни, 1-куни ёзган. Агар, зилзила ўша йил рамазон ойининг 14-куни (16 декабр)да содир бўлганини назарда тутсак, шоир айтаётган воқеа бундан 15 кунча кейинроқ, аниқроғи 1903 йилнинг 2 январига тўғри келади.

Демакки, Абдуллажон Насимий олдин ушбу маснавийни, сўнг-ра “Бечора андижонлик” шеърини ёзган (ТБГ. 1903, №8) ва унда аввалги фикрини бирмунча ўзгартирганини кузатиш мумкин. Чунки, бу шеърни Насимий ўзи ихлос қўйган устози Муҳйининг шу туркумдаги “Андижона” радифли мухаммаси йўналишида яратади. 18 банд (90 мисра) ҳажмдаги каттагина ушбу мухаммасида Муҳйи – даҳшатли зилзила воқеаси учун Андижон халқига итоб қилмаслик, бу тақдирнинг иши эканлиги, шаҳар зилзиладан аввал обод ва яхши эди, қабилдаги фикрларни таъкидлайди (ТБГ. 1903, №3). Мана унинг дастлабки банди:

*Таън айламанг азизлар, зинҳор Андижона,
Ҳақ амри бирла бўлган ҳамвор Андижона,
Қилган экан муқаддар Жаббор Андижона,
Доим дуо-у ҳайрат даркор Андижона,
Сан айлама маломат зинҳор Андижона...*

Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг шу туркумдаги “Этма” радифли мусаддасида эса буткул бошқа кайфиятни кўраимиз. Шоир руҳиятига хос мискинлик ва хоксорлик ила Яратгандан бандаларнинг гуноҳини тилаш шеър моҳиятини ташкил этган. Туркумга оид яна шундай мусаддасни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг (1889-1829) “Ниҳоний” тахаллуси билан, 1906-1914 йиллар давомида ёзиб борган, мумтоз жанрдаги шеърларидан иборат девонида ҳам кўриш мумкин. Ҳар икки шоир шеърининг бошланғич бандлари шундай:

*Ҳазиний –
Гуноҳимни, Худоё, рўзи маҳшарда ҳисоб этма,
Манга мушрику кофирлар қаторида азоб этма,
Жаҳаннам оташига куйдуруб жисмим кабооб этма,
Санга қилдим тазарруъ, ноумид айлаб итоб этма,
Ўзинг раҳм айлагил, Фарғонани зери туроб этма,*

Бу дорул-мулкни Тошканд, Андижон янглиг хароб этма..¹

Ниҳоний –

*Худоё, ҳолимизни ушбу кундин ҳам батар қилма,
Балолар тийғи келса, бошимизни бесинар қилма,
Биза бу зиндаликни оқибат бир кун заҳар қилма,
Бу беш кунлик жаҳондин ҳасрато бирла ўтар қилма,
Йлоҳо, Андижондек зилзила бирла хабар қилма,
Бизи Фарғонани ҳам бир куни зеру-забар қилма...²*

Шу муносабат билан проф Л.Қаюмов таъкидлаган эди: «*Табиий офатларнинг одамлар хулқ-атвориға алоқаси йўқлигини тушуниб етмаган ёш шоир Ҳамза ҳам устозларига эргашиб ёзган шеърида мавжуд жамиятда ёмон кишилар кўпайиб кетганлиги, ноҳақлик авж олганлиги туфайли зилзила бўлганлигини қайд қилади...*»³

Албатта, бу фикр ўша давр мафкураси яъни, собиқ шўро тузуми туфайли юзага келган, ҳам дейлик. Лекин, шундан кейинги мулоҳаза илмий нуқтаи назардан мунозаралидир. Унга кўра: «...*Андижон зилзиласи 1902 йил декабрь ойида бўлган. Демак, Ҳамза 14 ёшларида, Муқимий тириклигида у билан бир шаҳарда, бир руҳда ижод қила бошлаган ва демократик адабиётнинг ёш вакили сифатида адабиётга кириб келган...*»⁴

Биринчидан, Ҳамза Муқимий билан ҳамшаҳар бўлганидан фахрланган ва ундан ўрганганлиги табиий ҳол. Аммо, бу унинг “демократик адабиётнинг ёш вакили” бўлди дегани эмас. Негаки, «Девони Ниҳоний»нинг “демократик” эмас анъанавий мумтоз адабиёт таъсирида яратилгани баҳссталаб эмас. Хусусан, сўз мавзуи бўлган асари ҳам.

Иккинчидан, Ҳамзанинг Андижондаги зилзилага бағишланган шеъри, гарчанд бир хил мавзуда бўлса-да, Муқимий асаридан тубдан фарқ қилади. Ва, юқорида кўриб ўтганимиздек, у Ҳазиний тўра шеърининг “қолипи”дир. Айтиш мумкинки, Ҳамза ушбу шеърни ёзишда, бошқа шоирларнинг бу тахлит асарига эмас, айна жанр ва бир хил вазнда, Ҳазинийга назира қилган. Яъни, таъкидланган туркумдан Ҳазиний услуби ва анъанасига амал қилиб асар яратган.

¹ Ҳазиний. Девон. Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Tamaddun, 2010. 225-бет.

² Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик, 1-т. –Тошкент: Фан, 1988. 266-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, 5-т. –Тошкент: Фан, 1980. 387-бет.

⁴ Ўша ерда.

“Девони Ниҳоний”даги ушбу ва яна бошқа бир қатор шеърларда ҳам Ҳазинийга эргашиш кучли. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш зарурки, аслида Ҳамзанинг руҳиятида Ҳазиний каби ғам ва мунг сезилмайди. Чунки, ижодкор Ҳамзанинг кўнгил олами ва кайфиятида жўшқинлик ва ҳақпарастлик яққол намоёндыр.

Учинчидан, Ҳамза ушбу шеърини айнан “14 ёшларида” эмас 17 ёши (1906 йил)да яратган. Бунга доир ҳужжатни шоир ўз қўли билан тузган.¹

Муаллиф «Девони Ниҳоний»ни тартибга солаётган 1914 йилда Ҳазиний тўра нафақат Фарғона балки бутун Туркистонда “шо-ири оташзабон” сифатида танилган, унинг асарлари “машҳур ва марғуб” эди. Шунингдек, шоирнинг тўплами – «Баёзи Ҳазиний» 1910 ва 1915 йиллар давомида пайдар-пай саккиз маротаба Тошкентнинг Орифжонов, Лахтин ва Порцев матбааларида босилиб турган; кўплаб шеърлари куйга солиниб, қўшиқ қилинган эди. Ҳазиний шеъриятидан таъсирланиш масаласи ҳам айнан шу жиҳат билан алоқадордир. Фикримизча, янгиликка интилувчан ёш Ҳамза Ҳазиний шеърларидан ўрганган ва унга маълум қадар тақлид ҳам қилган. Буни эса, шаклланаётган ижодкор учун, табиий ҳол дея қабул қилиш керак.

Шундай қилиб, Андижон зилзиласи ҳақидаги асарларнинг яратилиши билан боғлиқ айрим жиҳатлар борасида, куйидагича натижаларга эга бўлиб чиқмоқдамиз.

1) Муқимийнинг зилзилага бағишланган шеърида фожеадан ҳароб бўлган халқ ва унга ёрдам берувчилар тавсифланган эди. Фикримизча, бу тахлит асарлар орасида энг реал ва аниқ тасвирлар ҳам айнан Муқимий асарида мужассам;

2) Гарчанд, мавзу бир хил бўлса-да унга ёндашув, тўғрироғи, муаллифнинг қай ҳолатда воқеадан нечоғлиқ таъсирлангани муҳим ўрин тутган;

3) Бир хил тарихий мавзуда Муқимий каби “илтимосга биноан”, Муҳйи каби таассуф билан, Ҳазиний каби мусулмонлар учун қайғуриб, Насимий каби замона аҳволи, воизнинг маърузаси ва устоздан таъсирланиб, Ҳамза каби эса устозларга тақлидан асар яратиш мумкин экан.

Албатта, бу ўтмиш муаллифларга заррача бўлса-да итоб қилиш эмас. Фақат, бадиий асардаги тарихий воқеликнинг тасвирланиши

¹ ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи, Ҳамза архиви, 590 рақамли ҳужжат.

биринчи галда ижодкорнинг аҳвол-руҳиясига боғлиқ эканлигини таъкид этмоқ, холос.

Адабий манбалар, хусусан лирик асарларда, тарихий ҳодисаларнинг тасвирланиши ҳақида яна кўплаб бошқа ижод намуналари ми-солида ва яна ўзгача бир тур нуктаи назар билан ҳам талқин қилиш мумкин. Аммо, юқорида таъкидлаганларимиздан, хулоса қилиб айта оламизки, Қўқон адабий муҳити доирасида яратилган айрим бадиият намуналари, жумладан баъзи лирик жанрлардаги асарлар, хонлик ва кейинги мустамлака даври тарихи билан боғлиқ бир неча фактларни беради, ёки бирор реал воқеага аниқ муносабатни акс эттиради. Уларни атрофлича ўрганиш ва таҳлил этиш эса тарихни тўлақонли акс эттиришда ёрдамчи манбалардан бири бўлиб қолиши шубҳасиздир. Адабиёт эса ўзининг энг олий вазифаси – инсони комилни васф этиш ва таърифлашдан тарих давомида чекинмагани аён бўлиб бораверади.

* * *

*Ҳар бир тўғрию нотўғри, ютуғу
нуқсонни унинг ўз жинсидан қидир.*

Абу Райҳон Беруний

II боб.

**Абдулла Қаҳҳор асарлари:
қўлёзмалар, нашрлар ва талқинлар**

Алишер Навоий ва Абдулла Қаҳҳор

А.Қаҳҳор (1907-1968) XX аср ўзбек халқи маънавияти, маданияти ва адабиётининг энг унутилмас сиймоларидан бири эканлиги шубҳасиздир. Республикамиз 1-Президенти И.Каримовнинг “Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги қарорида ҳам “*Ўзбек адабиёти ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган атоқли адиб*” дея алоҳида таъкидланган эди.¹

Ёзувчи ўз ҳаққоний сўзи билан даврининг фарзанди ва адиби. Унинг асарлари ҳамон ўз бадий жозибаси билан ўқувчилар оммасини жалб этиб келмоқда. Шунинг учун, Қаҳҳор асарлари истиқлол йилларида ҳам ўз аҳамияти ва долзарблигини йўқотган эмас.

“Нурли чўққилар” ҳикоясининг бир ўрнида шундай тасвир бор:

“Зухра юзи шувут эмас, хотинларнинг кўнгил сўрашини ҳам, бунга жавобан «кўнглимни кўтарганларинг учун раҳмат» деган маънодаги гапни ҳам эскилик деб билгани учун шунақа қилиб турган экан, Фотимага ялт этиб қаради:

*— Нимадан уяламан, эркин муҳаббат масаласини Навоий, Толстойлар кўтарган! — деди-ю, бурилиб уйга кирди-кетди.”*²

Муаллиф ҳикоя қаҳрамони Зухрани характерини очиш учун шу гапни киритган. Бу биринчи жиҳатдан. Иккинчидан асар 1965 йил ёзилган. Бу даврда эса нафақат собиқ мустабид совет давлатида балки дунёнинг жуда кўп ривожланган мамлакатларида “эркин муҳаббат” тарафдорлари кўпайиб кетган эди. Улар фикрларига асос топиш учун улуг классикларнинг ишқ ҳақидаги асарларини ўз таъбирларича талқин қилишарди. Бу ўринда ҳам гўёки Навоий ва Толстойни “эркин муҳаббат масаласини кўтарган” дея Зухра ўз номашруъ ва ғайриахлоқий қилмишини оқламоқда.

А.Қаҳҳорнинг ёзувчи сифатидаги маҳорати шундаки, ҳикоя давомида Зухранинг қанчалик ношуд ва ҳаётга номувофиқ эканлигини унинг ўз хатти-ҳаракатлари орқали очиб берган. Навоий номи-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. 2007 йил, 8 январь. № ПҚ-556.

² А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 2-ж. —Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. 354-бет.

ни ҳам у ишонган “эркин муҳаббат”га зарра қадар алоқасизлигини мана шу чизгиларда кўрсатган...

Энди бевосита мавзуга кирсак.

Сарлавҳанинг ўзиёқ мавзу ҳақида сўзлайди. Лекин масала шундаки, ушбу тадқиқ учун танланган мавзу моҳиятидан келиб чиқиб, иккинчи бобни айнан ҳазрат Навоий асарларига А.Қаҳҳорнинг муносабатини ёритишдан бошлашни лозим кўрдик. Бунинг эса ўз навбатида яна икки сабаби бор. Биринчиси, Алишер Навоий ижодиёти адабиётимиз чўккиси бўлиш билан бирга, бу даҳо ижодкорга кейинги авлод адибларининг муносабати ва унинг асарларини нечоғлик англай билганликлари ҳам қизиқ. Шунингдек, тадқиқимизнинг иккинчи қисмини Навоий номи ва асарлари билан бошлашни хайрли, деб билдик. Қолаверса, биз матн талқини ва уни тадқиқ этиш билан боғлиқ айрим масалаларни мумтоз ва замонавий адабий матн дея ажратмасдан, умуми адабиётимиз матнларини яхлит олишга жазм этганмиз.

Абдулла Қаҳҳор XX аср ўзбек адабиётидаги Ойбек, Мақсуд Шайхзода ва Иззат Султон каби Навоий ижодиёти билан профессионал даражада шуғулланмаган. Унинг бу борада бирор махсус мақоласи ҳам маълум эмас. Бироқ, ёзувчи қаламига мансуб бир неча асарлар борки улар орқали А.Қаҳҳор Навоий ижодий меросини нечоғлик яхши билганига амин бўламиз. У айрим асарларида улуг шoirнинг бир неча асарларидан шундай кўчирмалар келтирадими, бу билан Навоийни теран англай олгани ва унинг асарларидаги ғояларни ифодалашга интилганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Ёзувчи “Барон Фон Ринг” фельетонига эпиграф сифатида қуйидаги байтни келтирди:

Бировким тамаъ риштае қилғуси,

Анинг бирла бўғзидин осилғуси.

Бу “Садди Искандарий” достонининг 35-бобидан¹. Мазкур боб эса Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси билан Хуросон, Мовароуннаҳр ва Кашмирни фатҳ этиш учун юришлари, бу йўллардаги айрим саргузаштлари ҳақидадир.

А.Қаҳҳор фельетони 1942 йил – фашистлар Германиясининг дунёга дағдағаси авжига чиққан вақтда ёзилган. Асар қисқа. Унда Қаҳҳор-

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 11-т. Ҳамса. Садди Искандарий. –Тошкент: Фан, 1993. 251-бет.

га хос сатира билан фашистлар орзу қилаётган келажак сароб эканлиги кўрсатиб берилган. Уларнинг фотиҳлик иддаоси ва орий (олий ирқ)лик даъвосининг таги пуч эканлиги, бу айнан тамаъни ришта қилиб олганлик билан баробарлигига ишора қилинмоқда. Тарих ҳам бунини исбот қилди. Яъни, фашистлар айнан “бўғзидан осил” дилар.

Ўткир мунаққид бўлган Абдулла Қаҳҳор “Шакл ва мундарижа ҳақида” мақоласида арузда ёзилган шеърлардаги мазмун-маънога тўхталиб, уларда ўзбекча сўзлар қанча-ю, араб ва форсча сўзлар нечта қўлланилаётганига эътиборни қаратади. (А.Қаҳҳорнинг арузга муносабати ҳақида кейинги фаслда батафсил тўхталамиз.) Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг биратўла учта байтини келтирадики, бу билан ўз фикрини асослашга ҳаракат қилган. У дастлаб келтирилган байт машҳур бўлиб, А.Қаҳҳор мақоласида шу шаклда берилган:

Аширқат мин акси шамсул-каъс анворулҳудо,

Солиқи роҳи ҳақиқат ишқи айлар иқтидо...

Ушбу мақола кейинчалик А.Қаҳҳорнинг беш жилдлик асарлар тўпламининг охириги жилдига киргизилган¹. У эса 1989 йил нашрдан чиққан. Ваҳоланки, Навоий асарларининг йигирма жилдлик мукаммал асарлар тўплами бу вақтда нашр этила бошлаган. Устига-устак, айнан мазкур ғазал ўрин олган икки жилд (“Бадойиъ-ул-бидоя” 1- ва “Ғаройибус-сиғар” 3-) 1987 ва 1988 йиллардаёқ китобхонлар қўлига етиб борган эди.

Албатта, матнни инжа тушунувчи Кибриёхоним бу асарлардан хабардор эканлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Аммо нимагадир Қаҳҳор асарларини нашрга тайёрловчиси бўлган К.Қаҳҳорова Навоий ғазали матлаъсини аслиятдагидек – тўғри шаклда бермайди.

Асли эса қуйидагича:

Аширқат мин акси шамсул-каъси ановорулҳудо,

“Ёр аксин майда кўр” деб, жомдин чиқти садо...²

Мазмуни: “Эрталаб чиққан қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди ва Худонинг жамолини унинг тажаллисида кўр, деб оламдан садо чиқди”³.

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж. –Тошкент: адабиёт ва санъат, 1989. 186-бет.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-т., 29-бет; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-том..., 25-бет.

³ Н.Комилов. Маънолар оламига сафар (Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар).

Абдулла Қаҳҳор келтирган байтнинг иккинчи сатри эса “Ҳақиқат йўлига кирган солиқ (йўловчи) ишққа иқтидо (эргашиш) қилиши керак” деган мазмунда келмоқда.

Афсуски, ёзувчи архивида мазкур мақоланинг қўлёзма-си сақланиб қолмаган. Шунинг учун, К.Қаҳҳорова тайёрлаган матнга кўра шундай хулоса қилиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳор ўз мақоласида Навоий матлаъсини келтиришда анъанавий ва машҳур девон матнидан эмас, бошқа бир нусхадан фойдаланган. Шунга кўра, байтнинг иккинчи мисраси маълум нашрларни-кидан фарқ қилади.

Аммо кейинги келтирилган матлаъ аслиятга мувофиқ. У улуг шоирнинг “Бадоеъул-васат” девонининг 314-ғазалидандир.

*Эй, жамолу нозу шиванг бир-биридан хўброқ,
Қоматинг марғубу андин пайкаринг марғуброқ...*¹

Кейинги келтирилган қўшмисра “Маҳбубул-қулуб” асарининг 123-танбеҳида берилган маснавийнинг дастлабки икки сатридир.

*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам деғулик эмас...*

Шеърнинг тўлиғи эса шундай:
*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам деғулик эмас.*

*Киши чин сўз деса зебо дурур,
Неча мухтасар бўлса, авло дурур.*²

Гарчанд ёзувчи ўз нуқтаи назарини акс эттириш учун мисол тариқасида бу мисраларни келтирса-да, фикримизча, улар Қаҳҳор учун тасодикий шеърлар эмас. У, мумтоз адабиётни айниқса, Навоийни яхши англаб ва доимо мутолаа қилар эди. Кибриёхонимнинг хотирлашича:

*“Абдулла Қаҳҳор шеърятни яхши кўрар, Навоий, Муқимий, Фурқат, Бобурнинг жуда кўп ғазал, рубоийларини ёддан билар эди...”*³

Бу эътирофга шахсан тўлиқ ишонаман. А.Қаҳҳор уй-музейидаги ёзувчи кутубхонасида Муқимий шеърлар тўпламининг кўплаб

–Тошкент: Tamaddun, 2012. 13-бет.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 5-т. Хазойинул-маоний. Бадоеъул-васат. –Тошкент: Фан, 1990. 227-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-т., 125-бет.

³ К.Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас. –Тошкент: Ёш гвардия, 1987. 68-бет.

саҳифаларига ёзувчи турли белги ва қисқа фикрлар битиб қўйганини кўрганман. Ҳақиқий билимдон ўқувчи китобни шундай мутолаа қилади.

Адиб 1941 йил ёзилган “Поэзия – юксак санъатдир” мақоласида таъкидлайди:

“Бирдан ялт этган шоирдан катта аланга чиқишини кутдик. Лекин афсуски, мана шу алангани кўрмадик ва кўрмаётирмиз. Чустий ҳамон «йилт» этганича турибди. Унинг аланга олишига қўп нарсалар ҳалал бераётинти. Бу ҳалал бериб турган нарсалар уни кўзга шу қадар майиб қилиб кўрсатадики, ҳатто Навоий айтган типдаги шоирлардан ажратолмай қолади киши.

«Яна адно табақасида жамоатедурларким, назм била фақат кўнгуллар хушнуд ва хурсанд, розию баҳраманддурлар. Ва юз машаққат бирла бир байтким боғлаштургайлар, ва даъво овозасин етти фалакдин оширгайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва шиқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуъла-афкан. Баъзидин агар гоҳе бирар яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ёмон даъво ҳам зоҳир бўлурки, ул ҳам зойеъ бўлур.

Агар бир нозук маънида писандида печ қилур, аммо ўн онча нопи-санд даъво била ани ҳам ҳеч қилур. Гўё ўзларига ақидада мувофиқ-дурлар ва сўзларига эътиқодда муттафиқ. Турфароқ буқим, ҳар бирининг сўзида маъно озроқ ва ўзида даъво кўпроқ...» («Маҳбубул қулуб».)

Чустийнинг алангаланишига тўсқинлик қиладиган нарсаларнинг биринчиси, Навоий айтгандай «даъво овозасин етти фалакдин» оширгани, иккинчиси саводсизлигидир...”¹

Бу ўриндаги шоир Чустийга нисбатан А.Қаҳҳорнинг танқиди баҳсимиз мавзуи эмас. Бироқ, таъкидлаш жоизки, муаллиф ўз фикрини ҳам аниқ, ҳам тўғри, ҳам етарли далил билан асослаб берган. У келтирган парча эса “Маҳбубул-қулуб”нинг “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” дея аталувчи қисмининг охириги ўринларидир².

Не тонгки, А.Қаҳҳор Навоийдан жуда ўринли далил келтирган. Бу мақоланинг номига ҳам, у ёритаётган мавзуга узвий боғлиқдир.

Худди шу мақоласида у яна ёзади:

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 59-60-бетлар.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-т..., 26-бет.

“Маълумки, замон ўтиши, давр алмашуви билан кишиларда фикр ўзгаради. Ҳозиргидек бурунги шоирлар ҳам ўқувчининг ҳиссига таъсир қилиш учун аксари унинг ўзида бўлган тайёр ҳисдан фойдаланганлар. Масалан, маълум давр кишиларида Худо, Каъбага нисбатан маълум бир ҳис бўлган. Шунинг учун:

*Муаззин Каъба тоқи узра гулбонги самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанги санам чекти –
– деган мисралар уларга таъсир қилган.”¹*

Эътибор қилинса, мақола ҳали манфур Сталин қатағонлари давом этаётган йилларда ёзилмоқда. Бу вақтда бутун бошли мақолада ўтмишда халқимизнинг эътиқодий қарашига дахлдор фикр айтиш ва “Худо”, “Каъба” сўзларини келтириб, исбот учун Навоий байтини бериш жасорат ва ҳақгўйлик эди.

Абдулла Қаҳҳор жуда усталик билан, бадийий приём ишлатиб фикр маромини эътиқодий заминга бурмоқда. У “маълум давр” деб ўтмишга ишора қилса, шу юрт шоирлари ўша ўтмишдош шоирларнинг авлоди эканлигини ҳам эслатиб, уларнинг эътиқодий қарашлари бадийий адабиётда, хусусан шеърятда баралла бўй кўрсатганига ишора қилмоқда. Энг муҳими “маълум бир ҳис” доимо бўлишини таъкидламоқда. Бунини энди ёзувчи Навоийнинг “Наводируш-шабоб” девони 606-ғазалидан² келтирган байт билан далилламоқда. Албатта, мақолани бир кур кўз югуртирган китобхон ундаги танқид билан андармон бўлиб, мақоланинг асл муддаосидан бебаҳра қолади. Лекин матнга теран назар ташланса, унинг матностидан мазмунлар чиқиб келади.

Ёзувчининг “Гап арузда эмас” мақоласида (у 1946 йил ёзилган) шоир Собир Абдулла шеърятига танқидий нигоҳ бор. Аммо мақоланинг сарлавҳасиёқ арузни эмас муқаддас тилимиз бойликларини билмай, муносиб асар ярата олмаётган ижодкорларни танқид қилингани сезилади. Унга кўра: *“Шўро даврида ўсган, шўро мактабида ўқиган, шўро ёзувчиси деб аталган шоирни нима учун шўро даври китобхони лугатсиз ўқиёлмайди? Шўро даври ёзувчиси асарни кимга деб ёзади? Жаҳон адабиёти классикларининг энг машҳур асарлариши бутун маъноси, гўзаллиги билан таржима қилишга яраган ўзбек адабий тили наинки Собирнинг ан-*

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-жилд..., 60-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 4-т. Хазойинул-маоний. Наводируш-шабоб. –Тошкент: Фан, 1989. 437-бет.

чайин фикрларини, сира ҳам мураккаб бўлмаган туйғусини ифода қилишдан ожиз бўлса?! Ўзбек тилида яхши фикр ва туйғуларни ифода қилиб бўлмайди, деган назарияни Навоий бундан беш юз йил бурун тор-мор қилган!”¹

Хўш, муаллифнинг бу мулоҳазалари ҳозир ҳам ҳақ ва долзарб эмасми?! У тилимизнинг қудрати, жозибаси, гўзаллиги ва энг муҳим бадиий мукамал асар ярата оладиган мумтоз тил эканлиги исбот талаб қилмайдиган қонунлигини Навоий номи билан ҳақли кўрсатмоқда.

1956 йил ёзилган қисқа ва сермаъно “Талант” номли нутқ-мақоласида эса: *“Биз бугун поэзиямизда кўндан учирма бўлиб юриб, энди дадил қанот қоқаётгани, баъзан йиқилиб тушса ҳам, лекин шеъриятнинг баланд чўққиларини кўзлаётган бирмунча ёшларимизни кўриб қувонгани йиғилдик.*

Ким билади, бу ерда кимлар ўтирипти экан! Ҳали чиқиб ўз асарларини ўқиб берадиган ёки кейинги шунақа йиғилишларда ўқигани навбат кутиб турган ёшлар орасида ўз замонасининг Навоийси, Пушкини бўладиган одам йўқ деб ким айта олади? Агар бўлса битта-иккитамикан?

Ўша муборак кунларга етишганимизда бугунги ва шунга ўхшаган бошқа йиғилишларимизни ўз замонасининг Навоийси, Пушкини бўлиб қолган одамлар ҳам эслайди, бу ерда унинг биринчи парвозини кўрган одамлар ҳам эслайди.

Ўшандоқ муборак кунларга етишишига умидимиз катта. Умид қилиш учун ҳамма шарт-имконият мавжуд: талантимиз бор, талантни ҳалқимиз бағрининг ҳарорати билан ундиради, ўстиради. Лекин талантни ўстириш аввало талант эгасининг ўзига боғлиқ.

Навоийнинг бир ҳикматли сўзи бор:

Гарчи қуёштин парвариш олам юзига оmdir,

Саҳрода қумгоғу тикан, бўстонда сарву гул бутар.

Яъни: қуёшнинг нури барчага баробар бўлса ҳам, саҳрода тикану бўстонда сарву гул битади.

Бу жуда чуқур, жуда зўр гап, дўптини ерга қўйиб, хўп ўйлаб кўрадиган гап...”² дея таъкидлайди. Мақола ёш истеъдод (талант)ларни тарбиялаш, камол топтириш ҳақида. Келтирилган матн давомида

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 76-77-бетлар.

² А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 102-103-бетлар.

диққат этсак “ўз замонасининг Навойиси, Пушкини” жумласи икки бора такрорланади. А.Қаҳҳор урғу бермоқдаки, ҳар бир халқнинг абадий буюк шоири бўлади. Бу руслар учун А.С.Пушкин, биз учун Алишер Навоий. Ўсиб келаётган ижодкор авлод биринчи галда шулардан озуқа олган ҳолда, тарбияли равишда улғайиши зарур. Шундан сўнггина “ўз замонасининг Навойиси, Пушкини” чиқиши мумкин.

Бу фикрни қувватлаш учун эса “жуда чуқур, жуда зўр гап, дўпини ерга қўйиб, хўп ўйлаб қўрадиган гап”ни яъни ҳазрат Навоий байтини баёни билан келтиради. Ушбу қўшмисра аслида “Бадоеъул-васат” девонидаги 37-қитъадандир.¹ Қитъага Навоий қўйган сарлавҳага эътибор берайлик: “*Шаҳ лутфи ом бўлса ҳам, барчага тенг тарбият бўлмасқа жиҳат айтур ва хуришддин равшан далил кўргизур*”.

Гарчанд шоҳнинг оммага лутфи ҳақида сўз кетаётган бўлса-да, моҳиятан қитъанинг ўзи тарбия ва унинг маҳсули ҳақидадир. Демак, бу ўринда ҳам Абдулла Қаҳҳор улуғ Навоийнинг мутаффакирлик ва мураббийлик ёғдусини теран ҳис қилган ҳолда унинг энг мувофиқ битикларидан бирини келтиради.

Умуман, Навоийни тушуниш ва шарҳлаш даъвосида бўлмаган Қаҳҳор ўз чиқишларида Навоийни чуқур эҳтиром қилувчи, ҳассос англовчи сифатида кўзда ташланади. Юқорида келтирилган мисолларнинг ўзиёқ у Навоий ижодини яхши билгани ва доимо муталаа қилиб турганига далолатдир.

Шу билан бирга у Навоийни халқимиз учун доимо ўрнак шахс эканлигига урғу берган. 1962 йил ашулачилик муносабати билан Камтар, Ямин Қурбон, Маъруф Қориев номли қўшиқчи шоирлар ўринсиз танқид қилинган мақолага жавобан “Ашула тўғрисида” номли чиқиш қилади. Унда жумладан шундай келтиради:

“Муаллифлар ҳеч бир далил-исботсиз Камтарнинг шеърларини ёмонга чиқариб, унинг «Унутма» деган шеърига сиёсий айб тақмоқчи бўлишади. Бу шеърда шундай сатрлар бор:

Ёш умринг ўтар, фасли баҳорингни унутма,

Халқингни безар қабру мазорингни унутма.

Бу: «Ёшлигинг ўтиб кетади, қабринг Навоий, Улуғбек қабри сингари халқингни безаши кераклигини унутма», деган сўз.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 4-т., 498-бет.

Мақола муаллифлари қоровул чақиришади: «Вой-дод, ҳозирги замон одамлари коммунизм қуришни қўйиб, қабру мазор тўғрисида ўйлаши керакми!»

Бундан ортиқ шаллақилик, бундан ортиқ шармандароқ «тоғорабозлик» бўлмас!»¹

Мақоладаги ҳажвий оҳанг остида эса миллий меросимизни ҳар турли йўл билан топташга интилаётган мустабид шўро тузуми мафкураси тарғиботчиларига зарба берилмоқда. Иккинчи жихатдан эса мумтоз адабий ва маданий меросни асраш миллат фарзанди бўлган барчага бурч эканлигига ишора қилинмоқда. Инчунин, “Шижоат ҳақида” мақоласида у келтиради (мақола 1963 йил ёзилган): “Улуғ Навоий ҳаққониятга келганда, вазирлик либосини ечиб ташлаб «қора халқ» қучоғига отилган...”²

Аруз масаласи ва шеър матни

Мумтоз адабиётимизнинг не-не ноёб асарлари аруз вазнида яратилгани сир эмас. Навоий таъбири билан айтганда “аруз фани шариф фандур”³. Аввал араб, сўнг форс ва туркий шеърятда асосий ўлчов вазни сифатида аруз қўлланилган. XI асрга оид туркий ёзма ёдгорлик – “Қутодғу билиг” тўлиғ аруз вазнида ёзилган. Юсуф Хос Ҳожиб, гўё аруз туркий халқлар ижод маҳсулидек шундай ёзганки, бу мухташам асар равон ва енгил ўқилади.

Умуман ўтмишда аруз вазнига ҳеч бир ижодкор қарши чикқан ёки эътироз билдиргани ҳақида маълумот йўқ. Аксинча, аруз конун қоидалари бузуб ёки унга риоя қилинмай ёзилган асарлар қораланган. Яъни, аруз гўёки канон сифатида қаралган.

XX асрнинг биринчи чорагида эса ўзбек шеъриятида бармоқ вазни етакчилик қила бошлади, Европа адабиётига хос шеърый ўлчамлар кириб кела бошлади. Ўзига хос ажойиб шеърят намуналари пайдо бўлди. Аруз эса борган сари “истеъмолдан тортила” бошлади. 30-40-йилларига келиб аруз шеър тизимига бирқадар

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 169-бет.

² А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 179-бет.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-т. Мезонул-авзон. –Тошкент: Фан, 2000. 45-бет.

ёвқараш, “эскилик сарқити” дея менсимаслик ва умуман мумтоз меросга беписандлик оҳанглари пайдо бўлган эди. Ўша давр матбуотида арузга қарши баъзи чиқишлар бўларди. 1946 йилда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам “Гап арузда эмас” номли мақоласи эълон қилинади.¹

Бироқ, “Абдулла Қаҳҳорни ундан олдин аруз ғанимлари деб таъниланган кимсалар қаторига қўшиб бўлмайди. Чунончи, ёзувчи арузли шеърларда, биринчи навбатда, ўткир фикр ва теран ғояни талаб қилди, уларнинг шаблон ва мавҳум фикрлардан холи бўлишини хоҳлади”.²

У китобхон тушуна олмайдиган, унга эстетик завқ бермайдиган, бир қолипдаги сўзлар йиғиндисидан иборат арузий шеърларни тоқат қилолмайди. Аруздаги шеърлар ҳам биринчи галда чуқур фикр ва теран ғояни бера олишини истади. Бир хилдаги “шеър ёзиш мажбурияти” шоирни бўғиб қўйиши, ўстирмаслигини таъкидлайди.

Ўша вақтдаги – Қаҳҳор танқидига дучор бўлган аксар арузий шеърлар шундай эди. У кейинчалик “Шакл ва мундарижа ҳақида” мақоласида: *“арузнинг мусиқаси билан ниқобланган, аслида пуч, бадииятга алоқаси йўқ шеърлар кўпайиб”* кетаётганидан қайғуради.

Ёзувчининг аруздаги шеърларни бадиий мукамаллиги ҳақидаги фикрлари жуда ўринли. Улар куюнчаклик билан айтилган. Фақат бир нарсага ойдинлик киритиш керакки, унинг ўзи арузни яхши билганмиди?

Бу саволнинг туғилиши табиий. Бунга эса бироз батафсилроқ жавоб излаш керак. Негаки, аруздан беҳабар ижодкор арузда ёзилган шеърлар ҳақида баҳс юритиши, айниқса танқидий руҳда фикр билдириши учун, унда аруз илмидан боҳабарлик албатта зарур.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор дастлабки ижодини шеър машқи билан бошлаган ва ҳатто, улардан бир қанчаси матбуотда ҳам чоп этилган эди. Ҳажвий характердаги “Ой куйганда” номли илк шеъри “Муштум” журналининг 1924 йил 8-сонида эълон қилинган. Шундан сўнг, “Омин”, “Салла-тўн”, “Эшагим”, “Эшонлар”, “Эшоним-

¹ А.Қаҳҳорнинг арузга муносабатига доир бирор жиддий тадқиқ ёки мақола эълон қилинмади. Фақат, проф. Аҳмад Абдуллаевнинг “Абдулла Қаҳҳор ва аруз муаммоси” мақоласидагина бу борада яхши мулоҳаза билдирилган (қаранг: “Сино” журнали. 2007/куз. №27. 20-23-бетлар).

² А.Абдуллаев. Абдулла Қаҳҳор ва аруз муаммоси..., 20-бет.

нинг бошларидан ўтганлари” каби шеърлари ҳам “Муштум” журна-
нали саҳифаларида дунё юзини кўрган.

Афсуски, бу шеърларнинг қўлёзма нусхалари бизга етиб келма-
ган. Бироқ, ёзувчи уй-музейи А.Қаҳҳор архивидаги арабий хатда-
ги ёзмалар орасида бошқа бир неча шеърлар ҳам сақланиб қолган
(2971, 3516, 3517, 3647, 3648, 3726, 3737, 3800 рақамли ҳужжатлар).¹

Аммо, уларнинг ҳаммаси ҳам Абдулла Қаҳҳор томонидан би-
тилган эмас. Жумладан, 3517 рақамли ҳужжат аслида 1920 йиллар-
га оид газетадан кесиб олинган саҳифа бўлиб, унда Ботур таҳал-
лусли шоирнинг тўртликлари ўрин олган. 3516 рақамли ҳужжатда
эса Тиллахонова имзоси чекилган уч тўртлик ёзилган. Шунингдек,
3647 рақамли ҳужжатда “Бургалар шаънига байт” номли ғазал (8
байт), 3648 рақамли ҳужжатда “Бўламиз борча колхўз” радифли ғаз-
ал (14 байт), 3800 ҳужжатда эса форс тилида шеър бўлиб, уларнинг
муаллифи кўрсатилмаган.

Лекин, 2971, 3726 ва 3737 рақамли ҳужжатлардаги шеърлар Аб-
дулла Қаҳҳор қаламига мансуб асарлардир.

Аввало, ҳужжатлардаги маълумот, қолаверса, назм намуналари-
нинг услуб ва мазмуни уларнинг А.Қаҳҳор ижодига оид эканлигига
далолат қилади. Қолаверса, Кибриё Қаҳҳорова ҳам буни тасдиқ эт-
ган.²

Мисол учун, 3737 рақамли ҳужжатда Қаҳҳорнинг аруз вазнида-
ги машқи – мухаммас жанридаги ҳажвий шеъри ўрин олган. Матн
араб ёзувида сарғиш қоғозга қора сиёҳ билан 1932 йил 22 май куни
ёзилган. Унга ёзувчининг насрдаги кичик муқаддимаси ва охирида
яқунловчи хулосаси ҳам берилган. Матн қуйидагича:

*“Мулло Абдуллоҳ Хўқандийнинг истироҳат ва ижод боғида
ташналик ва ғўристоналик ва танҳоликдин ранжсида бўлгани ва
яна хоб жойининг бесаранжомлигина азият тортқони ваҳмидин
камоли бетоқат бўлиб бир мухаммас айғони.*

Мухаммас

*Вой дегум, Холиқо, ҳар ким боғни этса интисоб,
Очимдин ўлдим эй буродарлар, бўлак йўқми азоб?
Берса бир коса карам шўрбо бўлур эрди савоб,*

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги (араб ёзувидаги ҳужжатлар тавсифи). Нашр-
га тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Мухаррир, 2011. 110-113-бетлар.

² Чорак аср ҳамнафас..., 69-бет.

*Бошима бўлди бало ё шошқолоқлик, ё “Сароб”,
Қайга кетди ўтга мойи томчилаб тургон кабоб.*

*Пашиша қўнса бурнима қўрмоққа ҳолим йўқ нафар,
Айтқоли розу дилим йўқ одамизоддин асар,
Бошима тушкан минг мушикларимдин ол хабар,
Ҳофизим қурбақая, чолғучилар искабтопар,
Бўлғуси заҳару заққум узлатда нўш этсам шароб.*

*Чодире ўрусча тобуд дер ва ёки такла ҳад,
Кўрпанинг ўнг бетида “қоттиқ ёмоқлар” беадад,
Сўрининг устига чиқсак чарс эшакдай феъли бад,
Бир кеча Литфўнд мудири ўзи ётсин бўлса мард,
Калта-ю, синган оёққа гишт қўйиб бўлдим хуноб.*

Ўртоқ Сафарўв ёки Ойдин опа!

*Мухаммаснинг биринчи бандида айтилгонлар албатта муболага,
кечки овқат келгунча нафс чукиллаганда келган илҳом. Аммо иккинчи
бандида муболага йўқ. Ишдан қўйса ҳам битта-иккита одамнинг бўлган
ни дуруст экан, агар шу бир-икки кунда одам келмаса қочиб кетаман.”*

Маълум бўладики, 1932 йилнинг май ойида Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг боғига ижод қилиш учун чиқадди. Аниқроқ қилиб айтганда, “Сароб” романи устидаги ишларини давом эттириш учун. Афтидан, ўша даврдаги уюшма боғидаги шароит у қадар яхши бўлмаган. Ёзувчи енгил ҳажв билан у ердаги аҳволдан шикоят қилиш билан бирга, “*истироҳат ва ижод боғида*” маълум муддат ёлғиз қолганини ўша вақтдаги уюшма мутасаддила-ри (Н.Сафаров ва Ойдин)га билдирмокда.

Мухаммас арузнинг рамал баҳрида ёзилган (рамали мусаммани махзуф).

Вой дегум, Хо / лиқо, ҳар ким / боғни этса / интисоб

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

А.Қаҳҳор илк мисрадаёк мумтоз анъана ва услубга биноан Холикқа (Яратгувчи Аллоҳга) мурожаат қилиб, ўз ҳоли ва боғнинг аҳволидан шикоят қилади. Шейр давомида А.Қаҳҳорга хос мutoйи-

ба оҳанги бўртиб турса-да, услуб ва бадиият жиҳатидан Муқимий ва Завқий сатираларининг йўналишини илғаш қийин эмас. Бир қанча ўринлар, жумладан “*Ҳофизим қурбақаю, чолғучилар искаб-топар...*” мисраси ҳам Муқимий ҳажвларидаги тасвирларни ёдга солиши шубҳасиз.

Худди шунингдек, яна икки шеър ҳажвий тематикададир. Бири А.Қаҳҳорнинг бир ош базми ҳақидаги шеъри бўлиб, у 1934 йил сентябрь ойида ёзилган (2971 рақамли ҳужжат). Матн араб ёзувида кўк сиёҳ билан сарғиш қоғозга битилган. Мана у:

*Билмадик ош қолди усталда совуб, мулла Сафар,
Ол, олиб кетса хотунингга тортуқ айла паст назар,
Бир ота ўғулларини шунча ажратса магар,
Биз қозонбошга бормасмиз ўшал гар бўлса зар
Капгиру кўсовини бошингга ургил, баччагар.*

*Ошни хўб урдинг, оқиздинг тирсакдан ёғлар,
Ўйнадинг тарбузни еб ҳар ён отиб пўчоғлар,
Дедилар: “Айб этмангиз Мажнунни ақли соғлар”,
Термулиб ўртода ўлтурган гариб ўртоғлар
Борму инсоннинг отаси – хар, онаси – мочахар.¹*

Бу ҳам рамали мусаммани маҳзуф вазнидаги мухаммас бўлиб, унинг матнидан бир ошхўрликдан сўнг ёзилган машқ эканлиги маълум бўлади. Ўша даврадаги ҳолатни Қаҳҳор кулгили тасвирлашга ҳаракат қилган. Мухаммас бир қадар равон, ўхшатиш ва тасвирлаш бор. Лекин зўраки чиққан. [Шундай бўлса-да, ҳужжатнинг ўзи фактик жиҳатдан муҳим қийматга эга. Бу ҳақда китобнинг “Сароб” романи ҳақидаги ўрнида тўхталамиз.]

Архивдаги учинчи шеър эса анча йил кейин – 1964 йилнинг 5 июлида ёзилган (3726 рақамли ҳужжат). Бу А.Қаҳҳорнинг хотинлар ҳақидаги ҳажвидир. Дастхат матн сафсар сиёҳи билан оддий сарғиш қоғозга араб ёзувида ёзилган.

Шеър жанрини китъа деб белгилаш мумкин. Арузнинг ҳазажи мусаммани солим баҳрида:

*Оқарди соч, кетди нури кўзинг бўқлашди аммо шоир,
Битар бас мода аҳли сўрамас манбаи рў догингни.*

¹ Бу сўнгги мисра “Чорак аср ҳамнафас”да берилмаган.

*Бу мода аҳли сўргай бор янгилик шарбатинг, гофил,
Мадоринг қуриганда ташлагай пуфлаб пўчоғингни.
Жимовъ важҳига бирдин узгай, ҳеч азият этма,
Дилинг қомига ҳосил ўлди, ўгур орқа ёғингни.¹*

Парадигмаси: v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

Рукни: мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Мазкур шеърлар матнидан А.Қаҳҳорнинг аруз вазнидан анча-йин хабардор эканлиги ва бу вазнда ижод қила олиш қобилиятига ҳам эга бўлган, дея оламиз. Бу эса ёзувчининг арузни билмаганидан эмас, аксинча уни яхши билиб, ўзбек тилига хос бўлмаган жиҳатларинигина танқид қилганига ишора қилади.

“Тап арузда эмас” мақоласида шундай ёзади: *“Аруз вазнининг адабиётимизда қайтадан жонланиши кўпроқ Навоий юбилейига тайёрилик кўра бошлаган кунларимиздан бошланди. Жиндаккина таъби назми бўлиб, арузда ўзича машиқ қилиб юрган бирмунча кишилар ҳам шу юбилей муносабати билан адабиётга яқинроқ келиб, матбуотда аруз вазнидаги бир-иккита шеър — назми билан кўрина бошлади.”*²

Мана ўша вақтда ўзига хос “арузбозлик”нинг пайдо бўлиши. Ана шу кампаниянинг пешқадам вакилларида бири шоир Чустий ва Собир Абдулла эди. Шубҳасиз, Набихон Чустий (1904-1983) ва Ўзбекистон халқ шоири С.Абдулла (1905-1972) XX аср ўзбек адабиётидаги энг яхши арузнавис шоирларимиздан.

Лекин, Қаҳҳорнинг бу икки мақоласи 1941 ва 1946 йилда ёзилганини кўзда тутсак, унда бу шоирлар ижодининг дастлабки палласи ҳақидаги қарашларни акс эттирган. Ва уларнинг ижодий қоқинишларини Қаҳҳор мунаққид сифатида тўғри илғай олганига ва ҳақли танқид қилганига шохид бўламиз.

Масалан: *“Чустийнинг ҳамма ишқий шеърларида деярли классик Эрон адабиёти, Навоий даврида оригинал бўлган, Умархон даврида бир қадар сийқаланган ва Муқимий, Фурқатлар даврида тамом шаблон ҳолга кириб қолган образли сўзлар, ифодалар қайтарилади: сарв, қомат, оҳу кўз, лаъл ва шакарлаб, жон мурғи (ҳеч бўлмаса “жон қуши” ҳам эмас!), шамшод қад, булбули хушилхон, маҳлиқо, моҳи тобон, қош меҳроби, шахду шакар, қанду набот, бодаи васл...*

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 111-бет.

² А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 71-бет.

Гап буларнинг кўпи шаблон эканлигидагина эмас. Бундан ташқари яна икки нарсани кўзда тутиш керак:

1. *Шу ташбеҳлар, шу ифодалар ҳозирги катобхонга етадими?*

2. *Етган тақдирда шулар воситаси билан яратилган гўзаллик ҳозирги бизнинг китобхоннинг эстетик завқига тамом мос тушадими?*

*Ташбеҳнинг вазифаси нуқтаи назаридан қараганда биринчи саволга ҳеч иккиланмасдан салбий жавоб бериш мумкин. Китобхон сарв-шамшодга ўхшатиш қад-қоматни тасаввур қилиш учун аввал сарв билан шамшодни яхши билиши керак...*¹

Мазкур фикрларга қўшилмасликнинг иложи йўқ. У нафақат Чустий, умуман арузда ижод қилишга бел боғлаган ҳар бир ўзбек шоирига тегишлидир.

Демакки, Абдулла Қаҳҳор аруздаги шеърлар ҳақида фикр юритганда, аввало, унинг матнига диққат қилади. Матн ўзбекчаними? Яъни, уни ўқиган ўзбек шеърсевари ундан янги нарса олабладими, завқланадими? Ўз тилининг луғавий бойлик хазинасидан ярарлана оладими? Ниҳоят, замондош учун бу ижод маҳсули нима беради?

Шу ва шундай саволлар А.Қаҳҳорни гўё “арузни қораловчи” сифатида кўрсатарди. Аслида-чи? Аслида эса у қўйган масалалар ҳақли, қўяётган саволлар эса жавоблантирилиши керак, муаммони эса ҳал этиш лозим. Диққат қилинса, ўша машҳур мақоласини “Гап арузда эмас” дея номлаган. Шунинг ўзиёқ масала моҳиятига аниқ ишора қилиб турибди. Мақолада тилга олинган шоирларнинг ижодини эса А.Қаҳҳор фақат раванқ топишини истаган.

Ёзувчининг архивида яна бир шеър тўплами бор. Бу унинг ўқувчилик йилларига оид дафтарчадир (3824 рақамли хужжат). Унинг номи “Шарқий дафтари” (Қўшиқлар дафтари) бўлиб, уни А.Қаҳҳорнинг Қўқондаги Фарғона музофот уч йиллик таълим-тарбия билим юртидаги сабоқдоши Рафиқ Искандарий тузган (1922 й.). Дафтарда “Ватан”, “Санжол”, “Шарқ озодлиги”, “Доғбоши”, “Чанокқалъа”, “Улуғ Тангрим”, “Жиход марши”, “Озодлик”, “Истиқбол”, “Туркистон” каби марш ва қўшиқлар матни ўрин олган.

Бу нима дегани? Ҳали ўқувчилик чоғидаёқ Ватан, Озодлик ҳақидаги шеър-қўшиқлар билан улғайган бўлажак ёзувчи учун асар мат-

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 62-бет.

ни хоҳ арузда бўладими, хоҳ бармоқдами, хоҳ насрдами у албатта бадиият ва сўз салмоғидан айри бўлмаслиги керак эди.

Абдулла Қаҳҳор: ёзувчи – шахс – зиёли

Нобель мукофоти соҳиби Уильям Фолькнер “Адабиётда ёзувчи эмас, ёзилган асар муҳим” деган эди. Тўғри, адабиёт яратилган асарлари ила ўлчанади. Лекин тарихда қоладиган асар бита олгудек ижодкор, биринчи галда, ўз даврининг пешқадам зиёлиси ва том маънодаги шахс бўлиши зарур.

Ёзувчининг салоҳияти, индивидуал услуби, тили, образ яратиш маҳорати ва ниҳоят бадиий сажиясининг шаклланиб бориши ўз-ўзидан бўлмай, бунинг учун машаққатли меҳнатга тўлиқ йиллар керак. Бу ўринда А.Қаҳҳор архиви ҳақида сўзлашдан бироз илгарилаб, ундаги мавзумига боғлиқ айрим қайдларни келтириб ўтмоқчимиз. (Архив борасида кейинги фаслда тўхта-ламиз.)

Битиклар орасида XX асрнинг бошларида истеъмолда бўлган чойқоғозга ёзилган бир ҳужжат бор (№3821)¹. Ўша даврда ё қоғоз тақчиллигидан ёки, мазкурга ёзиш қулайлигидан унинг олди ва орқаси ҳам тўла.² Муҳими, чойқоғоздаги матн Абдулла Қаҳҳорнинг ёшлик (эҳтимол ўқувчилик) йилларидаги араб ёзувидаги дастхати (тахминан 1920 йилларнинг бошлари). Унда шундай берилган:

“Алининг тасвири

Али 9 ёш бир бола. Ёшига қараганда бўйи узунроқ. Заиф, кучсиз эмас. Бироз бўғдой ранг, вужуди заиф. Ўша. Сиймо, ранг қошининг четида қора холи бор. Бурнини устида бироз чечакнинг доғи кўрунади. Али бирдек эскирганроқ қора тузурка киёдур.

Алининг бошқача тасвири (хато тасвир)

Али кичкина бир бола, унинг кўзи, бир бурни, бир оғзи, икки қўли ҳам ва икки оёғи бор. У бизнинг хизматчимиз бўладур. Ўзи етим бўлганидан бизнинг уйда ётиб турадур.

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 113-бет.

² Ўзбекистон халқ шоири Чархийнинг ҳам айнан шундай қоғозга ёзган бир шеър матни бизда сақланади.

Хулоса

Бир нарсани ҳеч кўрмаган – танимаган кишиларга танирлиқ қилиб таъриф қилмақни тасвир дейиладур. Бир нарсани ё бир киши тасвир қилмақ ўлан уни бошқа кишиларга ўхшаш нарсалардан ва кишилардан айрарлу ерларини бирам-бирам топиб сўзламоқ ва ёзмоқлик бўладур.”

Кўриниб турибдики, ёзувчи ҳали ёшлик йиллариданоқ бадиий тасвирлаш, қаҳрамоннинг ҳолатини яратиш ва уни жонлантириш устида кўп ишлашни ўз олдига мақсад қилиб олган. Хужжатдан эса муаллиф ёзувчи бўла олмоқ учун, аввало, энг оддий тасвир воситаларидан фойдаланишни ўрганиб боргани маълум бўлади. Ундаги “Алининг тасвири” ва “Алининг бошқача тасвири” сарлавҳали кичик бандлар ҳам қаҳрамон тасвирлашнинг ибтидоий турини кўрсатмоқда. Ҳатто, иккинчи тасвирнинг ёнига “*Хато тасвир*” деб ёзиб ҳам қўйган. Балки, бу ёш Абдулланинг адабиёт дарсларида олган ўзлаштирмаларидандир. Ҳар ҳолда, унинг архивидаги энг кичик қоғоз парчалари ва улардаги ёзувлар ҳам муаллиф ижодий лабораториясини хусусан, унинг ёзувчилик иқтидорига эришиш ва бу санъат сирларини ўрганиш йўллари билешимиз учун жуда ҳам муҳим малзама эканлигини исбот этади.

Ёки, А.Қаҳҳорнинг Тошкентга илк келиши билан боғлиқ бир хотира қайди ҳам маълум (хужжат №3659). Унда жумладан шундай дейилади:

“Тошкентга кетишда аям ирим қилиб мени кузатмади. Дадам станцияга кузатиб чиқди.

- Тошкентга тушишинг билан бир пиёла қатиқ ич, туз, бир чимдим турпоқ егин.

Кўз ўнгимда мачитнинг мадрасасида бир хужра. Шаъм. Парвона. (Фитратнинг шеъри. Ўзбекистон шоирлари)...”¹

Матн охирида эса муаллиф қуйидаги рўйхатни беради:

“...Устодлар. Қамчинбек, Ғози Юнус, Фаҳмиддин, Юнус Кофир, Санжар Сиддиқ, Алошов, Аъзам Аюб, Мир Ҳусайн, Аҳмаджон Ёқубов, Комил Алиев, Усмонхон, Рамз, Наби Расулий. Танишлар. Абдуллоҳ Қодирий, Чўлпон, Элбек, Ойбек, Ғайратий.”²

Кўринадики, Қаҳҳорнинг Тошкентдаги “устод” ва “танишлар”и асосан ижод аҳли. Демак, у илк дамларданоқ ўз олдига ижодкор бў-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 114-бет.

² Ўша манба, ўша бет.

лишдек катта мақсадни қўйган. Мазкур хусус кейинчалик ёзганларидан ҳам билинади. Шу билан бирга унинг яна қўплаб қораламалари ҳам борки (айримларига “Ёшлар билан суҳбат” дея ном қўйилган ва кейинчалик шу номда китоб ҳам чиқарган), уларнинг аксари ёзувчилик меҳнати ва масъулияти, ижод жараёни, усули ва бадиияти ҳақидадир. Мисол учун, улардан бирида муаллиф “*Китобхонни тортадиган усул*” ҳақида ёзади (ҳужжат №3748)¹.

Яна, Абдулла Қаҳҳор ҳақиқатдан ҳам ўзбек тили ва адабиётининг бугуни ва эртаси учун қуйинган, унинг ҳар бир “майда” масаласига ҳам жонсарақлик билан ёндашган ватанпарвар ва миллатпарвар зиёли эди. Ўзбек тилининг нозик жиҳатларини билган адиб тилимиз имкониятлари ва бойлигини тўласича кўрсатиш кераклиги, алифбо эса тилга мос бўлиши ва яна бошқа масалалар ҳақида ўз фикрларини билдирганки, бу архив ҳужжатларидан маълум бўлади (№3750, 3751, 3753, 3782 ва бошқ.). Ёхуд, таржимачилик борасида оригиналдаги ҳар бир ибора ва сўзни таржимада акс эттиришда ниҳоятда диққатли бўлиш кераклиги, бирор хориж адибини айнан бир таржимонгина давомли суръатда ўгириши тўғри эмаслигини маълум қилади. Мисол учун, бир ўринда у ёзади (ҳужжат №3664):

“1. Чехов асарларини бир ва ёки бир қанча таржимонларнинг маҳри қилиб қўйиши ярамайди. Бир қунки келар, эҳтимол бошқа таржимонлар бизнинг таржималар ҳақида шундай дер: “Таржима қилай деб уларни чаплаштириб юбориш”... 2. Биз таржимани ким қилганлиги эмас, қандақ қилганлигига қарашимиз керак...”²

Гап таржима ҳақида кетар экан, А.Қаҳҳор мохир таржимон бўлиши билан бирга, ўзининг асарлари ҳам бир неча хориж тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Лекин адиб сохта шуҳрат ва шов-шувга “ўч” бўлмаган. Бундай қатъий хулосага унинг бир хати асосида келмоқдамизки, уй-музейидаги 2347 рақамли ҳужжат ушбу фикрни тасдиқ этади. 1964 йилнинг аввалида А.Қаҳҳорга Қозондан Ясир Шамсуддинов исмли таржимондан мактуб келади. Бу хатда “Синчалак” қиссаси татарчага ўгирилгани, босилган биринчи нусхалар тез сотилиб кетиб, нашриёт яна қайта нашрга туширишни сўраётгани билдирилган. Шу сабабли таржимон асар муаллифидан иккинчи босмасига изн истайди ва таржима юзасидан Қозонда эълон қилин-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 125-бет.

² Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 120-бет.

ган мақола (Сарвар Адҳамов “Эр юракли Саида”) газета қирқмасини ҳам илова қилиб жўнатган. Қаҳҳор эса қисқа, лекин мазмундор жавоб беради. (Унинг сақланиб қолган нусхаси, афтидан қоралама бўлиб, Я.Шамсуддинов хатининг орқасига қора қалам билан араб имлосида тез ёзилган).

Мана ўша матн:

“Ўртоқ Шамсуддинов! Таржимани кўриб чиқдим. Таржимадан яхши таассурот қолди. 2-босмаси чиқадиغان бўлса икки йилдан кейин янги куч ва малака билан қайта кўриб чиқсангиз қолган китоб таржималарингиз яна ҳам самаралироқ бўлар эди. Таржиманинг ҳаммасини солиштириб чиқишга вақт бўлмади, шундақ бўлса ҳам иккита катта-катта камчилик сездим.

1. Таржима ўзбекчадан қилинган деб ёзилган. Ҳолбуки, русчадан олингани менимча кўз-кўз жойлари бор. 2. Бир қанча ерда ўзингиздан қўшгансиз Шу иккита катта камчиликни албатта тузатиши керак. 7 / II. 64.”¹

Зийрак ва некният адиб адабиётимизнинг равнақи ва келажаги кимларга боғлиқлигини, уларнинг иқтидори не чоғлик эканлигини ҳам тўғри башорат қилган. XX аср ўзбек адабиётининг 60-90 йиллар даври А.Қаҳҳор фикрларининг не қадар тўғри эканлигини кўрсатди. Бу давр адабиётимизнинг истеъдодли вакиллари – О.Ёкубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ў.Ҳошимов, У.Назаров, Ш.Холмирзаев, Ў.Умарбеков кабиларнинг ижодига А.Қаҳҳор ўз вақтида эътибор билан қараган, ҳар бирининг қандай асар яратаётгани ва унинг иқтидорига аҳамият берган. (Бундай фикрлар қайд этилган кўлёзма хужжатлар ҳам ўндан ортиқ.)

Абдулла Қаҳҳор чин маънода ўз даврида адабий тафтишчи ёки адабий танқидчи ўлароқ кўзга ташлангани ва унинг фикри кўплаб ижодкорлар учун муҳим бўлганлигини хужжатлар тасдиқлайди. Унга келган кўпчилик мактубларнинг мазмуни ҳам шу мавзуга дахлдор. Бошловчи ёзувчилар қатори, илм ва ижод аҳлига таниш бўлган қаламкашлар ҳам адиб фикрига муштоқ эди. Мисол учун, 1958 йилнинг 29 декабрида таниқли олим ва адиб Тўхтасин Жалолов ёзади (хужжат №2527, араб имлосида):

“Муҳтарам Абдулла ака! Тажриба учун ёзган бир ҳикояни сизнинг муҳокаманингизга олиб келдим. Мен сизнинг танқидингиз-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 102-бет.

ни мақтов ўрнида қабул қиламан. Танқид – нечоғлиқ жиддий ва шафқатсиз бўлса шунча яхши, чунки гап танқидчининг асари устида боради. Қимматли вақтингизни олишга журъат қилганим учун қайта-қайта кечирим сўрайман. Боқий эҳтиром: Т. Жалолуф”¹

Яна бир муҳим жиҳат борки, ёзувчи энг аввало ўз шахси ва ижоди-га ниҳоятда диққат этувчи бўлган. Сўнгра бошқа ижодкор ва замондошларига “танбех берган”. Танбехни ҳам ўринли ва жоиз бўлсагина айтишни лозим кўрган. Мисол учун, “Муштум” журнали М.Жабборов исмли бир киши ҳақидаги танқидий материалларини А.Қаҳҳорга жўнатади ва назаримизда ёзувчидан фельетон ёзиб беришни сўрайди. Адибнинг, айнаи дамда мунаққиднинг, ушбу ҳодисага жуда босиқлик ва ўта мушоҳада билан муносабатда бўлгани “30.01.1959” саналик мактубидан маълум бўлади. Қаҳҳор учун биринчи галда воқеа ортидаги шахс кимлиги эмас, унинг инсоний қиёфаси муҳимлиги сезилади. Жумладан, мазкур хатда айтилади (хужжат №3777):

“Муштум” ҳажвномасига.

Муҳиддин Жабборов ҳақидаги материал билан танишдим. Материалдан Муҳиддин Жабборов ким, қанақа одам, унинг хулқи-ахлоқи қанақа, бу гуноҳи тасодифми ёки ўзининг товламачилик табиатидан келиб-чиққанми билиб бўлмайди. Мен бу одамни бутун депутатлик доирасида шарманда қилгани, унинг ҳаётини узоқ йиллар давомида заҳарлагани қўл қўйганимда шуларни билишим керак. Агар Жабборовнинг бу қилмиши – қилмишларидан бири бўлиб, ўзи фельетонбон одам бўлса унинг башарасини йирик планда кўрсатиб яхшироқ фельетон ёзиш керак. Гап фақат шу ўғирлик устида кетаётган бўлса бу ҳақда фельетон чиқаришдан кўра материалларни ёш ёзувчилар семинарига юбориб, (...) муҳокама қилиш фойдалироқ бўлар. Менинг бу фикримни таҳририятнинг бошқа аъзоларига ҳам маълум қилишни сўрайман.

Абдулла Қаҳҳор”²

Абдулла Қаҳҳор яшаган давр ҳозирги бизнинг авлод учун жуда ҳам сирли ва кўп жиҳатдан мубҳам. Кейинги – истиқлолдан сўнг маълум бўлаётган ҳолатга кўра у каби инсонларнинг ҳақ сўзни айтиши осон эмас, ҳаттоки имкони бўлмаган. Лекин, Қаҳҳор барибир маврид билан тўғриси айти олувчи ростсўз инсонлиги маълум. Ана шу ҳақиқат

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 109-бет.

² Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 101-бет.

тимсоли бўлмиш нутқлар, ўқдай иборалар қаерда? Нега улар асосан хотиралар орқали етиб келган? Ёзувчининг нашр этилган асарлари орасида нима учун улар учрамайди? Ваҳоланки, адиб вафот этганига ярим асрча бўлди, холос. Сўзимиз мавзуи архив ҳужжатлари ана шу каби саволларга бирмунча жавоб беради. Муаллифнинг ён дафтар саҳифалари ёки алоҳида варақларга ёзган айрим қайдларида уларнинг баъзисига дуч келиш мумкин. Мисол учун, ёзувчининг “партиянинг солдати эмаслиги” ҳақидаги нутқи машхур. Фикримизча, унинг бир парчаси ёки унга тайёрлов матн “Ҳаёт лавҳалари” номли дафтар саҳифаларидин ўрин олган (ҳужжат №3656). Мана ўша парча:

“Партия.

Фалончи (баъзи одамлар) “сен партиянинг солдатисан, партия қаерга юборса, ҳатто бозорқўм қилиб юборса ҳам бораверасан” деди. Ҳақиқатда бозорқўмлик мартабасига пора бериб бўлса ҳам миншини мўлжаллаб турган эди. Ҳақиқий коммунист “партиянинг солдати” – автомат эмас, унинг тўла ҳуқуқли, мамлакатни идора қила олган партиянинг ҳақиқий аъзоси, мамлакат сиёсий ва иқтисодий, маданий ҳаётида актив курашчи, фикр айтадиган, мунозара қилишга қудрати етадиган бўлиши керак. Сталин ҳам аъзоларини солдат, граждандларни “ватбат” қилишга ҳаракат қилган, бунга қисман эришган эди. Сталин давридаги чимрашлар мана шунинг натижаси эмасми?...”¹

Ёки, А.Қаҳҳор ўзига нисбатан танқид ёхуд эътироз муносабати билан Ёзувчилар уюшмасида чиқиш учун ёзган қайдлардан бирида адабий ва ижтимоий ҳақиқатни ойдинлатишга қанча куюнгани сезилади (ҳужжат №3737, рус тилида). У ёзади:

“Создано вокруг себя ореал – так говорит неправильно, нечестно!.. А.Якубов – с 1955 г. Х.Назир – 1950 г. Умарбеков – П.Кадыров – с 1946 г. (рассказ пред колода) Учкун – с 1961 г. (три рассказа) Норматов – с 1960 г. (письмо) Х.Гулям – 1952 г. (первый критик)...

Я знаю, что теперь, после моего выступления организуются не один выступлений, то есть так называемой отпор. Но эти отпоры врядли достигает цели, ибо публика теперь совсем иная, она уже свободна от давления периода культа Сталина. Долой Сталинизм! Да здравствует свобода!”²

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 96-бет.

² Абдулла Қаҳҳор уй-музейи фонди, 3737 рақамли ҳужжат.

Куйидаги ҳужжатда (№3746) эса ёзувчи айнан 1960 йиллардаги ижтимоий-сиёсий ҳолатни беришга интиланган: “...*Вақтида болта кўтариб одам овлаган ҳукуматнинг ўзию, энди бу жиноятини одамларга тўнкаётинти: Усмон Носир ҳалол одам экану уни одамлар чаққан эмиш. Ҳукумат ҳамма гуноҳларини шунақа юваётинти. Отилганлар, кесилганлар оқланаётинти, лекин булар кимнинг чақуви билан ҳалок бўлганини айтилмайди...*”¹

Ўз навбатида, бу каби ёзмаларда А.Қаҳҳорнинг давр сиёсатидан бохабарлиги, очиқ фикрли зиёли эканлиги, ҳар қандай вазиятда ҳам ҳақиқатпараст бўлиб қолганлиги равшанлашади.

Умуман олганда, Абдулла Қаҳҳор архивини илмий ўрганиш давомида яна кўплаб факт ва ҳужжатларга дуч келиш мумкин. Ёзувчининг бу бисоти билан муфассал танишиш, асарларининг қўлёзмаларини ўрганиш натижасида аслида унинг шахсияти, ижодидаги сатрости маъноларни англаш, биографиясининг муаммоларини кузатиш, талқин ва таҳлил қилиш, унинг объектив ва субъектив омилларини аниқлаш мумкин. Албатта, ёзувчи оғир даврда яшаган. Ҳар бир ўйлаган фикрини қоғозга тушуравермаган. Лекин мазкур қўлёзма ва қораламаларни тадқиқ этиш муаллиф мушоҳадалари ва унинг ижодий устахонасини адабиёт аҳлига яқинроқдан кўрсатиб беришга асос бўлади.

Абдулла Қаҳҳор вафоти муносабати билан Ўзбекистон халқ шоири Чархий ёзган марсия муҳаммасда шундай сатрлар борки, улар шу фаслга мос интиҳо бўла олади:

*Унинг ижоди мақбули жаҳон, ҳозиржавоб эрди,
Вале ҳар ишга қаҳрин наштари ҳам тезтоб эрди,
Суханда тезтоб эрди, валеқ олийжаноб эрди,
Вафо аҳлига жони садқа, меҳри беҳисоб эрди,
На чора, юмди кўз, кетди кечиб дарду даводан ҳам...*

Ёзувчи архиви ва қўлёзмалари

Абдулла Қаҳҳор бадиий оламини, асарлари ва уларнинг вариантлари, хатлар, ёзишмаларини тўлиқ ва муфассал ўрганиш ва илмий тадқиқ қилиш қизиқарли ва муҳим аҳамият касб этади.

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 122-бет.

Ёзувчи яшаган охирги уй ҳозирда уй-музей ҳисобланади. Йилига уч–уч ярим минг зиёратчи ташриф буюриши кузатилган. Бу дегани кунига ўртача 8-10 одам Қаҳҳорни эслгани уйига келади, яқинроқ танишади. Бу ҳам ёзувчи бахтининг бир кўринишидир!

А.Қаҳҳор асосан XX асрнинг 30-йилларида ёзувчи ўлароқ эл назарига тушган ва қарийб 40 йиллик ижод йўли давомида унинг асарларининг бир неча қўлёзма вариантлари – архив юзага келган. Бу ноёб архив каталоглаштирилиб¹, 316 та ҳужжатга илмий тавсиф берилди.²

Адиб уй-музейидаги материалларнинг ҳаммаси ашёвий ҳужжат ҳисобланиб, ёзувчи ҳаёти ва ижодининг бирор лавҳасини, жонли хотирасини ҳозирги ёш ва келажак авлодга гўёки тиклаб беради.

Аввало, ушбу архивни сақланиб қолишида адибнинг умр йўлдоши, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимаси Кибриё Қаҳҳорованинг номини эслаш лозим. Унинг Қаҳҳор номи ва асарларини тарғиб этишдаги муносиб хизматлари маълум. Шу билан бирга, ёзувчидан қолган бир парча битиккача асралиши ва уларни бугунга келиб фанга тақдим этилаётгани, ҳеч иккиланмай, шу инсон туфайли, деб билиш лозим. Негаки, ёзувчи бисотида ҳатто аёллар ҳақидаги ҳажвий шеър борлигини юқорида кўрдик (ҳужжат №3726³). Мана шунинг ўзиёқ, К.Қаҳҳорова А.Қаҳҳор архивини ардоқлаб, асраганини кўрсатади.

Архивнинг энг қизиқарли жиҳати шундаки, А.Қаҳҳор ўз асарлари ва бошқа қораламаларини араб ёзувида битган. У ҳам бўлса, 1928 йилгача амалда бўлган, ислоҳ этилган эски ўзбек ёзув тури. Устига-устак, адиб йиллар давомида бу ёзувда ўз ёзма услубига ҳам эга бўлиб қолган. Умуман олганда ҳар бир хаттотнинг ўз услуби бўлиши бор гап. Лекин бу ўринда масала бошқача. А.Қаҳҳор кўз ўнгимизда хаттот сифатида эмас, ўз ёзмаларини келажакка қолдирган ёзувчи ўлароқ гавдаланади. Унинг дастхати бир қараганда равои арабий хат. Бирок, ислоҳли алиф-

¹ Уларнинг бир қисми сақланиб қолган ва бир муддат Ўзбекистон ФА (собик) Ҳ.Сулаймонов номли Қўлёзмалар институти сўнгра, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондида эди. Ҳозирда эса бу нодир архив материаллари ҳақи равишда адиб уй-музейида сақланмоқда.

² Қаранг: Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги...

³ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 111-бет.

бо бўлгани ва хаттий услуби сабабли уни ўқиб кетиш осон эмас. Фақат, давомли равишда матн билан ишлашгина мутолаа малакасини ҳосил қилади. Қўлёзмаларда нелар борлиги, муаллиф айнан нималарни оқ саҳифаларга қоралагани эса сирли ва қизиқарлидир.

Мазкур архивдаги ҳужжатларни шундай тасниф этиш мумкин: 1) А.Қаҳҳор бадиий асарларининг қўлёзма вариантлари (қиссалар: “Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат”, “Зилзила”; пьесалар: “Ташвиш”, “Аяжонларим”; айрим ҳикоялар).

2) Ёзувчи публицистикасига оид баъзи намуналарнинг қўлёзмалари (мақола, тақриз, очерклар).

3) Муаллифнинг баъзи воқеа, ҳодиса ёки чиқиш муносабати билан қайд этиб қўйган қораламалари (улар ичига ёзувчининг бошқа ижодкорлар асари муҳокамаси учун ёзган қайдлари ҳам бор).

4) Ёзувчининг турли асарлари учун тўплаган материал, кузатиш, бадиий топилма, қайд, образлар рўйхати ва ҳисоблари (“Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат”, “Зилзила”, “Тобутдан товуш”).

5) А.Қаҳҳорнинг турли йилларда ёзган шеърӣ машқлари.

6) Дафтарлар (турли сафарлар, қурултойлар муносабати билан ва ўқувчилик, талабалик йилларида тутилган).

7) А.Қаҳҳор ёзган ва унга келган айрим мактублар.

Ушбу ҳужжатлар биринчи галда ёзувчи биографияси, ижодий лабораториясини ўрганишда жуда муҳим ва бирламчи манбалардир. Қолаверса, улар ижодкорнинг маънавий ва руҳӣ дунёси, атроф-муҳитга, адабий жамоатчиликка муносабати, турли ижтимоӣ-сиёсий фикрлари борасида ҳам маълумот бера олади.

Шуни айтиш зарурки, адиб архивдаги ёзмаларнинг катта қисми 1950-60-йилларга доир ҳужжатлар. Афсуски, 1930-40-йилларга оид бундай манбалар жуда кам, санокли. Бу албатта, дастлабки йилларда А.Қаҳҳорнинг оилавий ҳаётидаги носозликлар ва бир неча жойга кўчиши билан боғлиқ бўлса, эҳтимол. Бироқ, ҳужжат ва материалларнинг сақланиб қолган мавжуд қисмидан ҳам Қаҳҳорнинг адиб ва шахс сифатидаги қиёфаси акс этади, дея оламиз.¹

Қўлёзмалар кўп жиҳатлари билан ижодкор борлигини кўрсата олувчи манбалардир. Уларни яна ҳам атрофлича тадқиқ

¹ О.Жўрабоев. Ардоқли дастхатлар // Tafakkur. 2012, 4-сон. 42-48-бетлар.

этиш эҳтиёжи сезилаверади. Тўғри, мазкур қўлёзмаларнинг ҳаммаси ҳам кўзда тутилган мақсадни, том маънода, очиб бермаслиги мумкин. Бироқ, уларнинг ҳар бирида муаллиф айтишга улгурмаган мазмунлар яширин бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Зероки, муаллифнинг китобхон учун мўлжалланмаган қораламаларини тадқиқ этиш асар матни тарихини ўрганишга ёрдам беради.

А.Қаххор архивида эса қораламалар кўпгина. Улардан бири 3724 рақамли хужжат уч варақдан иборат муаллиф дастхати. Матн араб ёзувида оч жигарранг қоғозга сафсар сиёҳ билан ёзилган. У «*“Қўшчинор”нинг қисқача мазмуни*» деб номланиб, шундай бошланади:

“Саидмуқимжон тасодифий равишида ўз тўпидан – батраклар тўпидан айрилиб муштумзўр оиласига кирган ва шунинг учун қўлхуздан четда қолган эди...”

Охири эса:

“...Биратўла – уйлардан иборат бўлган капсанчилар қишлоғи янги типдаги сартияликнинг қишлоққа айланади. Ҳанифа билан Саидмуқимжоннинг тўйи бўладиган кун Ватан уруши бошланадийу, тўй урушдан кейинга қолади.”

Муаллиф бу аннотацияни нима учун ва кимга ёзгани бизга маълум эмас. Балки, романга қўл ураётган 1939 йил, ўз-ўзига асар режаси сифатида, қайд этиб қўйгандир. Чунки, мунаққид О.Шарафиддиновнинг таъкидлашича: “...адиб “Қўшчинор” устидаги ишни урушдан олдин – камида 1939 йилда бошлаган”¹.

Ушбу хужжатда “Қўшчинор” ва кейинчалик унинг қайта ишланган варианты “Қўшчинор чироғлари” романини тадқиқ этувчилар учун бир неча муҳим факт мавжуд. Биргина далил. Асарнинг ҳар икки вариантыда ҳам бош қаҳрамон *Сиддиқжон* деб номланган. Мазкурда эса *Саидмуқимжон* дея ёзилган.

Аммо, бу хужжат негадир “Қўшчинор” ҳам, “Қўшчинор чироғлари” ҳам атрофлича таҳлил қилинган ҳеч бир тадқиқотга тортилмаган. Ҳатто, роман ҳақида изланишлар олиб борган О.Шарафиддинов² ва Р.Қўчқор³ назаридан ҳам четга қолган.

¹ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаххор (эссе). -Тошкент: Ёш гвардия, 1988. 161-бет.

² О.Шарафиддинов. Ўша асар, 160-191-бетлар.

³ Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз... -Тошкент: Маънавият, 1997.

Архивдаги 3702 рақамли ҳужжат эса Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақидаги фикрлардан иборат. Тўғрироғи, академик шоир Ғафур Ғуломнинг хотираларини А.Қаҳҳор қоғозга туширган. Ҳужжат катта эмас, 1 varaқ холос. Матн араб графикасида қора қалам ва кўк сиёҳи билан оқиш қоғозга ёзилган.

Мана унинг матни:

“Ҳамза

Бир неча хотинлари тотор қизлари эди. Ўзи инқилобгача бўлган тотор адабиёти билан яқиндан таниш эди. Шунинг учун ҳам бир талай илгариги шеърларида тотор таъсири, тилига тоторчага тортиб бориши, тоторчага ўхшаши чаштушка¹лар ёзганлиги маълум. (Хотинига ёзган хатлари, шеърлари.)

Инқилобдан илгариги Хоразмга ҳам тотор маданияти таъсири кучли. Ҳамза бу ерда бўлган.

Демак, тотор ўртасида бўлган инқилобий фикр билан танишлиги жуда мумкин. Тотор адабиёти орқали револютсион рус жамоатчилиги фикрлари билан таниш бўлиши мумкин.

Ғ.Ғулом август 1960.”

Кўриниб турибдики, матнда аниқ фактдан кўра тахмин кўпроқ акс этган. Ҳамза биографияси ва ижодий меросини акс эттирувчи манбалар бундаги фикрларни қай даражада тасдиқлайди ёки рад этади, бу иккинчи масала. Бизга муҳим бўлгани шуки, А.Қаҳҳор ўзига қизиқ туюлган маълумотни аниқ адресати билан қайд этгани ва унга ўзидан ҳеч бир қўшимча ёки изоҳ киритмаганидир.

А.Қаҳҳор архивдаги бу каби ёзмалар ва асарларининг қўлёзма вариантлари катта қизиқиш туғдиради. Бу эса ўз навбатида ёзувчи асарларидаги матний таҳрирлар билан боғлиқ бўлиб, кейинги фаслга ўтамин.

Матн аниқлик талаб қилади, сўнгра сирларини очади

Абдулла Қаҳҳорнинг “Қотилнинг туғулиши”, “Зилзила”, “Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат” киссалари ва “Сароб” романи ажойиб асарлар сифатида ажралиб туради. Зероки, бу бадий наср намунала-

¹ Айнан шу сўз, арабий матн ичида, кирилл ёзувида берилган.

рининг матности сирлари, муаллиф айтмоқчи бўлган нозик фикрлар, унинг ижодкор сифатидаги истеъдод қирраларини кашф этишда эса асарларнинг саҳиҳ матнигина муҳим малзама-материал бўла олади.¹ Шунингдек, диққатли китобхон, собиқ шўролар тузуми даврида битилган бу асарларда, ёзувчи аслида нима демоқчи, унинг қалбининг тубида қандай оғриғу дардлар яширин бўлганини ҳам илғайди.

Келинг, энди бевосита матн ва матности мазмунларга, биринчи галда **“Ўтмишдан эртақлар”нинг яратилиши ва матни** ҳақида...

Қисса бир неча жиҳатдан ёзувчининг бошқа асарларидан фарк қилади. Биринчи галда у автобиографик характерда бўлиб, маълум маънода адабий-тарихий қийматга ҳам эга. Ёзувчи ушбу қиссани ёзиш учун бир неча йил эмас, бир умр тайёргарлик кўрган, дея оламиз. Фактларга мурожаат қилайлик.

Кибриёхоним ўз хотираларида А.Қаҳҳор “Ўтмишдан эртақлар”-ни ёзаётган кезларда унинг таржимаи ҳолига тез-тез қайтганини эслайди. Яна ёзадики: *“...Дастлабки учрашувларимизда (яъни, 1944 й.) ўтмишдан эртақ ёзиш ниятлари бормиди, йўқмиди билмайман. Аммо ўша воқеани (яъни, К.Қаҳҳорова таржимаи ҳоли воқеаси) йиғирма йил хаёлларида сақлаганларига қараганда, шундай мақсадлари кўртақ очган эди, дейиш мумкин”*.²

Демак, К.Қаҳҳоровага кўра Абдулла Қаҳҳор сўз юритилаётган асар ёзишга 1944 йилда иштиёқ пайдо қилган.

Ёзувчи архивидаги ҳужжатларга биноан 1950 йиллар охири 1960 йилларнинг бошида шу қиссага доир материаллар йиға бошлаган. Мисол учун, 3656 рақамли ҳужжат – “Ҳаёт лавҳалари” деб номланган дафтарда адибнинг ҳикоялари рўйхати, персонажлар диалоглари, сюжет яратиш ҳақидаги айрим фикрлар ва ҳоказолар ўрин олган. Бизга муҳим бўлгани шуки, дафтар 1955 йилдан 1962 йилга доир қайдлардан иборат. Бир ўринда эса “Болалик” дея сарлавҳа қўйилиб, “14.08.62” санаси битилган ва қисса учун айрим хотиралар, қариндошлари ҳақида маълумотлар ва баъзи воқеаларни қисқа-

¹ Масалага шу нуқтаи назардан ёндашган олима Марҳабо Қўчқоровага миннатдорчилик билдираман. У “Ўтмишдан эртақлар” қиссасининг тадқиқи бағишланган монографиясида таҳлилни айнан биз томонимиздан амалга оширилган илмий-танқидий матн асосида олиб борган ва бир қанча янгиликлар кашф этган. (М.Қўчқорова. “Ўтмишдан эртақлар” тадқиқи. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.)

² К.Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас..., 17-бет.

ча берган. Ёки, 3640 ва 3657 рақамли ҳужжатлар ҳам блокнот бўлиб, 1960 йилга оид. Уларда ҳам шунга ўхшаш маълумотлар учрайди.

Адиб ҳикояларидан олтитасининг сарлавҳаси остида “Ўтмишдан” изоҳи берилган. Аслида яқин ўтмиш муаллиф учун бир умр энг муҳим мавзу бўлиб келгани аён. “Ўтмишдан эртақлар”нинг киришида¹ ҳам муаллифнинг ўзи бунга доир эскартишларини ёзади: *“Болалигимда зехнимга чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаётини кўз олдимга келтирдим. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчи йилларнинг ўрталарида гам-гуссага тўла «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси ҳуш қабул қилган...”*²

У “зехнимда тошдек чўкиб ётган хотиралар”ни “Бир-икки сўз”ида икки бора келтиради, “ўттизинчи йилларнинг ўрталари” ва “1960 йилда” дея таъкидлайди. Бунинг у “Ўтмишдан” изоҳи билан ёзган олти ҳикояси: “Ўғри”, “Томошабоғ”, “Бемор”, “Анор”, “Миллатчилар” ва “Даҳшат”ни “Ўтмишдан эртақлар” қиссаси билан боғлаш учун беради. Шунингдек, ўзи кўрган тарихни ҳикояларда беришга интилганини очиқламоқда.

Ҳақиқатда ҳам адиб ўзи айтган муддат оралиғида мавзуга қўл урмаган. Агар таъкидланган ҳикояларни муаллиф ўзи эслаган мавзуга кўра бир туркумга бирлаштириб, ёзилиш санасига биноан эътибор берсак “Томошабоғ”ни 1935 йил, “Миллатчилар”ни эса 1937 йил ёзиб, узоқ жим бўлиб кетди ва 1960 йилда “Даҳшат” пайдо бўлди.

Бу ҳикоялар ҳақида бир қатор адабиётшунос-мунаққидларнинг тадқиқлари бор. Жумладан, атоқли олимлар – М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов ва У.Норматовнинг асарларида улар яхши таҳлилга тортилган. Шу сабабга кўра ҳикояларнинг ғоявий-бадиий жиҳатлари ҳақида тўхталмоқчи эмасмиз. Фақат, таъкидлашни истардикки, Абдулла Қодирий ўзининг икки романи – “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” орқали халқимизнинг кейинги хонлиқлар даврини гўзал тарзда бадиий асар қилиб, тарихимизни жонлантириб берган бўлса, ундан кейинги чор Русияси мустамлакачилиги даври,

¹ Кўчирмаларни қиссанинг энг охириги нашридан келтирамиз: Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ва илмий-танқидий матнларни тузувчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд..., 90-бет.

хусусан XX аср бошларини, Абдулла Қаҳҳор мазкур ҳикоялар ва “Ўтмишдан эртақлар” кассасида ана шундай жонлантира олди.

Лекин муаллиф кўрадики, бир неча ҳикоя қобигига булар сиғмайди ва ягона бир тизимдаги каттароқ асарга эҳтиёж сезади. Бунга доир очиқ эътирофи ҳам сақланиб қолган.

Тахминимизча, кассанинг “Бир-икки сўз”ини у ўнлаб, ҳатто юзлаб қайта ёзган. Улардан бири 3666 рақамли ҳужжат. Муаллиф қўлёзмаси. Матн араб ёзувида бинафшаранг сиёҳи билан оддий қоғозга ёзилган. Қиссага киришнинг қоралама варианты:

“Халқимизнинг яқин ўтмиши адабиётимизда акс этган эмас. Фурқат ва Муқимийлар замонидаги адабиётда халқ ҳаётининг қўланкасигина бор, буни ҳар ким ҳам илғаб ололмайди. Бунинг ўша замондаги шоирларга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган бир талай сабаби бор.

Ўз вақтида ёзилмай қолган рўмонлар, қиссалар, ҳикоялар энди ёзилаётти. Ойбекнинг “Қўтлуг қон” рўмони, “Болалик” нўвести, М.К.Исмоилийнинг “Фарғона тонг отқунча” рўмони шулар жумласидандир.

Бу мавзуга мен ҳам қўл уриб, 1930 йилнинг ўрталарида беш-олтита ҳикоя ёзган эдим, энди яна шу мавзуга қайтиб, ўз вақтида ёзилмаган ҳикоялардан тўплам туздим. Тўпламга кирган ҳамма ҳикоялар кўзим билан кўрган, бошимдан кечган ҳодисалар бўлса ҳам ҳозирги ёшларга эртақдай туюлади. Шунинг учун тўпламни “Ўтмишдан эртақлар” деб атадим.”¹

Мазкур эътирофнинг бироз юмшатишдан, қаҳҳорона “бадийлашган” шаклини эса охириги – китоб қилинган вариантда кўриш мумкин. Адиб қиссани “ҳаёт лавҳаларидан эсимда қолганларини қаламга олгим келиб қолди” дейди ва уни кўрган “1930 йилда туғилган... бир танқидчимиз гашилик қилиб” қолганини ёзади.

Қаранг, юқорида таъкидланган дафтарни ҳам “Ҳаёт лавҳалари” деган эди. Танқидчи эса – О.Шарафиддинов эмасмикан, деган ўйга борасан. Негаки, ёзувчи билан бу адабиётшунос кўп ҳамсуҳбат бўлар ва назаримда А.Қаҳҳорга “Жуда зулмат-ку, китоб ўқувчида оғир таассурот қолдирмасмикан” деб фақат у айта оларди.

Ёзувчи “юмшайди”: “Мен китобни “Ўтмишдан лавҳалар” деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни “Ўтмишдан эртақлар” деб атай қолай.”

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 18-19-бетлар.

Бу энди омма, яъни “кўнгил тўлсин” учун, замонабоп гап эди. Аслида ёзувчи асарини аллақачон, ҳатто ёзмасидан олдин шу ном билан атаган. Яъни, бу қисса номи билан туғилган асардир. Ҳатто номи ўзидан олдин пайдо бўлган.

Абдулла Қаҳҳор “Сароб” романини ёзаётган чоғларидаёқ шу мавзунини кўзлаган. Асарнинг бир ўрнида Саидий ва Эҳсон суҳбати орасида шоир Кенжанинг китобчаси борасида сўз кетади. Саидий “Ўтмушдан эртақлар” сарлавҳали шеър устида тўхтади.¹

Бу ерда айнан шу номнинг келтирилиши ва унга урғу берилиши бежиз эмас. Бундан келиб чиқадики, ёзувчи 1944 йилда эмас ҳатто ундан олдинроқ, 1930 йиллардан мазкур қисса ёзишни мақсад қилиб қўйган. У бунинг учун ҳатто Қўқондаги ўқувчилик даври ашёларини сақлаб келган.

Аслида А.Қаҳҳорнинг 1920 йиллар тугул 1930 ва 40-йилларга оид қўлёзмалари ҳам жуда кам сақланган. Лекин айнан Қўқондаги ўша ўқиш йилларига доир бир неча ҳужжатни ёзувчи ардоқлаб келган. Улардан бири юқорида ёдга олинган “Шарқийлар дафтари” бўлса, яна бири ўша билим юрти деворий газетаси ва дарслар жадвалидир (3561 рақамли ҳужжат).

Бу деворий газета икки ҳафтада бир марта чиққан. Унда “Икки йил тўлди”, “Кўклам”, “Кичкина ҳикояча”, “Фарғона” номли мақолалар ва шеър ёзилган. Газетанинг чап томони бўш, унинг юқорисига дарс жадвали ёпиштирилган (7 март, 1924 й.).

Яна бир шундай ҳужжат А.Қаҳҳор ўша мактабда ўқиб юрган даврида тутган дафтари (№3476). Араб ёзувида. Бошланишида тарих фани ўрин олган. У Қўқон хони Муҳаммадалихоннинг тахтга ўтириши билан бошланган: *“Муҳаммадалихоннинг тахтга ўлтириши 1237чи ҳижрия бўлуб, 21 йил хонлик қилгач 1258нчи ҳижрия ўлдирилди...”*

Шу йўсинда Шералихон, Муродхон, Худоёрхон, Маллахонларнинг тарихи қисқача ёзилган. Ундан кейин Арабистон ва Эрон тарихи баён қилиниб матн тугайди. Орада 10 varaқ бўш қолдирилгач, грамматика (наҳв ва сарф) фанига катта ўрин берилган. Навбатдаги фан жуғрофия (география) Европа тавсифидан бошланиб, Кичик Осиё ҳақидаги маълумотлар билан якун топган. Кейинги саҳифаларда “Имло” фани ўрин олган. У тамом бўлгач, орада яна 5 varaқ бўш қолдириб, турли ҳикоячалар кўчирилган. Сўнгга арифметика,

¹ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. Сароб. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. 350-бет.

геометрия ва ботаника фанларига оид конспектлар олинган. Улар 1923 йил январь ойида якун топган. Дафтарнинг қолган саҳифалари рус тилидан олинган сабоқлардир.

Фикримизча, А.Қаҳҳор уларни нафақат болалик-ўқувчилик йилларидан хотира ўлароқ, балки келгусида яратажак асарига муносиб материал сифатида ҳам асраган. Чунки, “Ўтмишдан эртақлар” қиссасининг охириги ўринларида (“Қўкон харобалари орасида”) айнан ўша мактаб билан боғлиқ хотиралари бадий тарзда ўз ифодасини топган. “Бир томондан, дунёвий билим, ҳарбий интизом, иккинчи томондан, диний-исломий таълим; айна пайтда, миллий-туркий ифтихор ва шу билан баробар инқилобий шўровий тарғибот ёнма-ён давом”¹ этган воқеликни муаллиф асарга киритган.

Мана бир ижодий ниятнинг амалга оширилиши учун бир умр кетиши мумкинлигига далолат.

“Санъат – материал қаршилигини енгиб туғилади. Ҳеч бир шедевр қийинчиликсиз пайдо бўлган эмас.”² А.Қаҳҳор ҳам ўз шедеврини яратиш учун неча-неча материалу хотиралар қобиғидан энг муҳимларини, асар учун керак бўладиганинигина танлаб олишга, “материал қаршилигини енгишга” муваффақ бўлган.

О.Шарафиддиновнинг хотирлашича, қисса нашр қилинмасдан олдин Ёзувчилар уюшмасидаги муҳокамада “асарда болалик романтикасини сингдириш керак” деган мулоҳаза ҳам билдирилган.³ Бироқ, ёзувчи бунга амал қилмаган. Негаки, у “бутун ижоди давомида романтикадан кўра характерларни бевосита кўрсатишни маъқул” билар эди. Қиссанинг кўламида ҳам аниқ-тиниқ характерлар галереяси росмана ўтмиш билан ўқувчини таништиради. Агар романтик бўёқ берилиб, жилоланганда реаллик ва эзгин тасвирлар хиралашиб қоларди.

“Ўтмишдан эртақлар” кириш сўзни қўшиб ҳисоблаганда, 18 ҳикоя жамланмасидан иборат саргузашт-қиссадир. Унда муаллиф ўз болалигида кўрган-кечирган воқеа-ҳодисалардан бир қанчасини бадий йўсинда тасвир этади. Қиссадаги воеалар 1913 йилдан 1922 йилгача бўлган даврни қамраб олади. Бир оила – уста-темирчи Абдуқаҳҳор

¹ У.Норматов. Университет сабоқлари ва илҳомлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон. 14-бет.

² Ян Парандовский. Алхимия слова..., С.222.

³ О.Шарафиддинов. Истеъдод жилолалари / Китобда: А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик, 1-т. –Тошкент: Бадий адабиёт, 1967. 22-бет.

оиласининг Қўқон ва унинг атрофларидаги қишлоқларда қўрган-кечирганларини ҳикоя қилади. Шу жиҳатдан асар автобиографик (таржимаи ҳол) характери билан касб этиши билан ҳам аҳамиятли.

Энди асар матни, аниқроғи унинг илмий-танқидий матни билан боғлиқ жиҳатларга тўхталайлик.

XX аср ўзбек ижодкорларидан ҳеч бирининг на шеърӣ ва на насрий асари илмий-танқидий матн бўлган эмас эди. Бу биринчи тажриба матншуносликдаги мавжуд мумтоз наср намуналарини танқидий матнларига таянган ҳолда амалга оширилди.¹ Биз ана шу тажрибалардан унумли фойдаланиб, XX аср ўзбек насри намунаси-га яъни, А.Қаҳҳор асарларига нисбатан қўлладик.

Қаҳҳор насрининг баъзи матний хусусиятлари, жумладан вариантлар юзага келиши ва ёзувчининг таҳрир маҳорати ҳақида баъзи тадқиқлар маълум (бу ҳақда ўрни билан тўхталамиз). Бироқ, шу кунга қадар ёзувчи асарларининг айнан қўлёзма ва матнларига оид изчил илмий ишлар амалга ошган эмас эди. Ваҳоланки, архивда муаллиф асарларининг бир қанча дастхат (автограф) нусхалари мавжудлигини эслатдик. Уларга кўра “Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат” қиссаларининг илмий-танқидий матнлари, “Сароб” романи, “Зилзила”, “Қотилнинг туғулиши” қиссалари ва “Ташвиш” пьесасининг қиёсламалари матнлари ҳозирланди. Аввало, “Ўтмишдан эртақлар”нинг қўлами, ғояси, бадиияти, тили ва ёзилиш усули кўплаб тадқиқларга муносиб манба бўлиб хизмат қила олади. Лекин бу каби тадқиқларни тўласича амалга ошириш учун, аввало, асарнинг саҳиҳ матни – илмий-танқидий матн зарур. Қиссанинг эса уч дастхат нусхаси сақланган (иккиси араб, бири рус графикасида). Адиб ҳаётини ақс эттирувчи бу асарнинг қўлёзмалари сақланиб қолгани сабабли, қайси ўринларига ёзувчи қай даражада ўзгартиришлар киритгани маълум бўлади. Қўлёзмаларнинг саҳифаларида муаллиф томонидан сатрлар ўчириб тузатилган, таҳрир қилинган; баъзиларига эса қўшимча варақчалар ёпиштириб, матн қўшилган. Улар ҳаммаси ушбу сатрлар муаллифи томонидан амалга оширилган қиссанинг илмий-танқидий матни² учун асос бўлиб хизмат қилди.

¹ Масалан: Алишер Навоӣ. Маҳбул-қулуб. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. –М.Л.: Изд.АН, 1948.

² “Ўтмишдан эртақлар” қиссасининг илмий-танқидий матни ва илк варианты. Тузувчи-тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Tamaddun, 2011. -168 бет.

Сохадаги бу “биринчи тажриба” борасида мулоҳазалар баён қилинган чиқиш ҳам қилинди¹. Масала моҳиятидан келиб чиққан ҳолда баъзи янглиш англандан ўринларга шу ўринда изоҳ бериб ўтамиз.

Адиб қўлёзмаларини илмий тавсифлаш давомида “Ўтмишдан эртақлар” қиссасининг қўлёзма ва босма нусхалари матни устида ишлашга ҳам тўғри келди. Натижада бирмунча тафовутлар борлиги қўрилди ва илмий-танқидий матн тузиш режаси пайдо бўлди.² Шу тариқа, бир йил муддат давомида ушбу тадқиқ юзага келди. Энди мазкур қиссанинг қўлёзма-дастхат нусхалари ва барча нашрлари ушбу сатрлар муаллифи уй-музейга боргунча ҳам бор эди. Шу вақтгача бирор марта ёзма тугул ҳатто оғзаки равишда ҳам ёзувчи асарларини илмий-танқидий матн қилиш фикри билдирилмаган. Нима учундир 2011 йилга келиб, айнан танқидий матн амалга ошгач, уни ғояси-ю, бошланмасини бошқага нисбат берилгани ажаб!..

Шунингдек, нашрдаги “имловий хатолар”ни қисса муаллифининг ва илмий-танқидий матн тайёрловчисининг хатолари тарзида берилади. “Абдулла Қаҳҳорнинг саводхонлигини шубҳа остида қолдириш нотўғри”лиги эса ҳақли таъкидланган. Имло қоидалари ва шевага оид сўзларга доир мулоҳазалари билан масала яратилаётган ўринга тақризчининг ўзи асосан жавоб берган. Албатта, ушбу тадқиқда техник жиҳатдан айрим хатоларга йўл қўйилган. Зероки, ҳар қандай тадқиқот ҳам у ёки бу нуқсондан ҳоли бўла олмайди. Хатолар, “жуда кўп ва ниҳоятда ибтидоий” бўлмаса-да, бор эди.³

¹ Нусратулло Жумахўжа. Янги танқидий матн // ЎзАС. 28 октябр, 2011.

² 2007 йили “Б8-Ф8-023 Абдулла Қаҳҳор уй-музеи фондида сақланаётган қўлёзмаларни илмий ўрганиш ва каталогини нашрга тайёрлаш” мавзусидаги фундаментал грант уй-музей тарафидан ютиб олинади. Аммо илмий лойиҳа раҳбари ишни дастлабки йилиёқ ташлаб кетади. Шунда, адабий манба ва матнлар билан ишлаш борасида етарли ходимлар мавжуд бўлган, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейига мурожаат қилинади. 2009 йил устоз С.Ҳасанов лойиҳа иштирокчиси сифатида лойиҳа илмий раҳбарлигига каминани тавсия этдилар. Тадқиқотнинг мақсад ва вазифаси эса, номидан ҳам қўриниб турганидек, ёзувчи архив материаллари (асосан, эски ўзбек ёзувидаги ҳужжатлар)ни илмий тавсифини тайёрлаш ва каталог тартибида нашрга ҳозирлаш бўлиб, лойиҳа доирасига адиб асарларининг илмий-танқидий матнини ҳозирлаш ҳам, нашр этиш ҳам кирмас эди.

³ Матннинг кейинги саҳиҳ нашрида улар буткул тузатилган: Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Ўтмишдан эртақлар. Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ва илмий-танқидий матнларни тузувчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. 88-227-бетлар.

Бирок, соф илмийлик нуқтаи назаридан ёндашилса масала ўз-ўзидан ойдинлашар, муаммо яратишга ўрин қолмас эди. Атоқли рус олими Д.С.Лихачев матншуносликнинг вазифалари ҳақида тўхталар экан, матншунос асар муаллифининг истагига қарши ўлароқ, китобхон учун мўлжалланмаган қораламаларни тадқиқ этиш орқали, асар матнининг тарихини ўрганиб боришини таъкидлаган эди.¹

А.Қаҳҳорнинг кўлёзма (қоралама)лари оддий эски ёзувда эмас, ўкилиши бирмунча мушкул араб алифбосига асосланган ислоҳ этилган эски ўзбек ёзувида эканлиги аввалроқ эслатилди. (Ҳатто, мутахассислар кўриб тегишли хулоса чиқаришлари учун 1-кўлёзма (Қ1) нусханинг дастлабки уч қисми факсимилье тарзида китоб охирида берилган ҳам эди.) Бундай матн билан ишлаш жараёни мураккаблаштириши билан бирга, баъзи мунозарали ўринларни ҳам юзага чиқарарди.

Танкидий матн тузиш принциpidан келиб чиққан ҳолда, таянч кўлёзмада сўзлар қандай ёзилган бўлса шундай табдил қилиб бердик (*келмапти, урмакчи, икави, дўкан, топилабермади, даррав, ўтиришипти, кетаётинпти* каби), нусхалар аро фарқни эса (улар юзлаб) матн остида изоҳ тарзида кўрсатиб кетилди. Шунингдек, асос нусхада муаллиф томонидан қўлланилган тиниш белгилари (“нуқта”, “вергул”, “сўроқ”, “ундов” кабилар) ҳам жорий нашрда айнан сакланди.

Зероки, матншуносликнинг бош вазифаси матнга хиёнат қилмаслик ва асл нусхада қандай берилган бўлса, нусхалар аро фарқлар билан илмий-танкидий матнда кўрсатиб боришдир. Бу ишда ҳам шунга риоя қилинган. Имло хатоси дейилаётганларнинг аксари аслида хато эмас, у матннинг бори.²

Модомики, муаллиф ўз асарининг бир қанча ўринларида қоидаларга мувофиқ бўлмаган ўз ёзма услубини саклаган экан, нега уни, асл матнга хилоф ўлароқ, сунъий равишда имло қоидаларига мослаштириш керак?! Масалан, “*қоқмади-я*” сўзи муаллиф дастхатида “и” (йо) ва “я” (“йо”, “хойи хавваз”) ўртасига чизикча (дефис) қўйиб ёзилган. Шунинг учун, биз ҳам айнан бердик.

Бирок, “*қолдийу*”, “*бўлдийу*”, “*бўлиптийу*” каби сўзларда эса чизикча йўқ, “йо” ҳарфининг тепасига “у” ўкилиш белгиси қўйилиб

¹ Д.С.Лихачев. Текстология. Краткий очерк. –М-Л.: Наука, 1964. С.5.

² Бу борадаги ҳолис фикрлари учун М.Қўчқоровага миннатдорлик билдирамиз. У ўз монографиясида бунга махсус тўхталган («Ўтмишдан эртақлар» тадқиқи..., 93-96-бетлар).

кетилаверган. Замонавий имло қоида­сига биноан бу сўзлар “қол­ди-ю”, “бўлди-ю”, “бўлибди-ю” тарзида ёзилиши кераклигини би­ламиз. Муаллифнинг автограф матни бунга йўл қўймайди-да!..

Илмий нашрда, хусусан илмий-танкидий матнда аслият сақлан­моғи зарур. Асарнинг оммавий адабий-бадий нашрларида эса имло қоидаларига таяниб иш кўриш мумкин. Бунда ҳам барча ўринларда эмас. Негаки, ёзувчининг ўзига хос сўзлари ва топилма иборалари таҳрирдан зарар кўрмаслиги лозим.

Диққат этилиши керак бўлган яна бир жиҳат шуки, муаллиф асарда тасвирлаётган давр муҳитини яратиши учун қаҳрамонни ҳам ўша давр ва маконга мувофиқ гапиртиришидир. Мисол учун, ёзув­чи бир ўринда қўқонликлар шевасига хос “эртагаси” сўзини қўл­лайди. Қисса нашрларида бу сўз адабий тилга мувофиқ “эртасига” деб ўзгартирилган. Ёки, “*шўрва солди*” ибораси “*шўрва қайнатди*” дея “тўғриланган”. Агар шундай ўзгаришлар бутун асар матни бўй­лаб амалга оширилса, ёзувчининг ўз тили, нарса ва ҳодисаларни англатишдаги ифода мароми, услуби бузилмайдими?!

Айниқса, “Ўтмишдан эртақлар” – бола кўзи билан кўри­лаётган воқеалар, бола тили билан берилаётган асар эканлигини назардан соқит этмаслик зарур. Биографик характердаги асарларда бу жиҳат­га диққатли бўлиш тақозо этилади. Чунки, бу асар, бадий бўлиш билан бирга, ўз навбатида XX аср бошларидаги халқимиз тарихи­нинг бир қанча лавҳаларини акс эттирувчи қийматга ҳам эгадир.

Устига устак, “яхшигина сўзбоши мақола”даги росмана та­шаккур изҳори “илтифот” ҳисобланиши қизиқ. Ёхуд, сўзбошида тадқиқот юзасидан қилинган иш ва изланишнинг асосий моҳиятини ёзиш, олим ўзи кузатган ва ўрганган материални баён қилиб бери­ши “менга урғу кучайгани” бўладими?! Ажаб ҳулоса... Проф. Ҳа­мид Сулаймон ҳам “Хазойинул-маоний”ни ўзи тайёрлаган нашри­нинг сўнгсўзида бу ишда “қимматли фикр ва ажойиб мулоҳазалар билдирган”, ҳамкорлик қилган ва ёрдамлашган бир неча олимларни санаб, уларга ташаккур билдирган-ку?!¹

Шунингдек, “нозик масала” дея сергакликка чорланаётган “ки­тобнинг муаллифлиги масаласи” эса ундан-да ажаб!..²

¹ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. IV жилд. –Тошкент, 1960. 842-843-бет­лар.

² “Ўтмишдан эртақлар” кассасининг илмий-танкидий матни ва илк варианты» (Тошкент: Tamaddun, 2011) номли китобнинг муаллифлигини тортишиш ўринсиз.

Энди, ушбу нашрнинг адабий-бадий эмас, ҳатто илмий-оммабоп ҳам бўлмай, 100 ададдагина чоп этилган *илмий нашр* эканлигини кўздан қочирмаслик керак. Лекин, бу жавоблар ҳам қониқтирмас; рус тилидаги аннотацияда, “книга”дан сўнг “подготовленный” сўзи тушиб қолиб, балки таҳрирда хато ҳам ўтгандир. Бироқ, китобнинг 10-саҳифасидангина асар матни бошлангани ва 9-саҳифада эса йирик ҳарфларда: “Абдулла Қаҳҳор. ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР (саргузашт қисса). Илмий-танқидий матн. Тузувчи: Отабек Жўрабоев”, 130-саҳифада эса: “Абдулла Қаҳҳор. ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР. Илк вариант (дастлабки уч қисм) факсимилеси билан нашрга тайёрловчи: Отабек Жўрабоев” дейилган-ку! Қани, эътирозга сабаб бўлаётган, муаллиф номини кўрсатиш борасидаги таомил ёки қоида бузилганлиги?..

Фикримизча, танқидий матнга муаллиф қаламига мансуб асл матнни тузиш йўлидаги матншуноснинг уриниши дея қаралмоғи тўғри бўлади. Шунда ҳам зинҳор-базинҳор, тузувчи мукаммал матн яратдим, дея даъво қилолмайди. Чунки, ижодкорнинг қўлёзмалари устида ишлаш давомийдир ва бугун мукаммал нусха дея қаралган ҳамда илмий-танқидий матнга асос бўлган қўлёзмадан ҳам аҳамиятлироқ манба эртага топилиб қолиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бироқ, мавжуд қўлёзма матнлар бор экан, матншуноснинг олдида учта муҳим вазифа туради¹:

- 1) Асарнинг асосий (таянч) матнини аниқлаб олиш;
- 2) Матнга муаллиф ихтиёридан ташқари янглиш ўринлар кириб қолиб-қолмаганлигини танқидий ўрганиш;
- 3) Шундай янглиш ва хатоликларни батараф қилиб каноник матнни белгилаш.

Сўз мавзуи қисса ҳам ёзувчи тарафидан бир неча вариантда яратилган ва улар танқидий матн учун асос бўлган. Лекин, асарнинг “илмий-танқидий матни ҳам Абдулла Қаҳҳор қаламига мансуб” деган фикр ножоиз. Агар адиб ўз асарининг танқидий матнини яратган бўлса, олим шу ишга қайта қўл урармиди?! Биз томонимиздан,

Танқидий матн тузган ва нашрга ҳозирлаган мутахассис қиссага асло муаллифлик даъвосини қилмайди.

¹ В.С.Нечаева. Проблема установления текстов в изданиях литературных произведений XIX и XX веков / В книге: Вопросы текстологии. –Москва: Академия наук, 1957. С.37.

Энг аввало, таъкидланган қоидлар асосида қисса матни ўрганилди. Асосий (таянч) нусха аниқланди ва бу нусхани ҳам бошқа қўлёзма вариантлар билан қиёслаб чиқиб, каноник матн ҳолига келтиришга ҳаракат қилинди. Бунинг учун мумтоз асарларнинг танқидий матнларини тузиш услубини XX аср ўзбек насри намунасига қўлланди ва бу ишда манба – ёзувчи қиссасининг дастхат-қўлёзмалари ҳамда асар нашрларини қиёслаш имконининг мавжудлиги асос бўлди. Ана шу каби жиҳатлар ва Абдулла Қаҳҳордай сўз санъаткори асарининг тили, услуби, бадиияти ҳамда таҳрир масалаларини тадқиқ этувчилар учун муносиб манба бўлажак асл матн ёки муаллиф матнига энг яқин матн яратиш мақсад эди.

Муковада тайёрловчи-тузувчининг номи кўрсатилиши эса жаҳон китобатчилигида кузатиладиган ҳол. Узоққа бормайлик, Бобур девонининг Ш.Ёрқин томонидан амалга оширилган Кобулдаги ҳар икки¹ ва Б.Южелнинг Истанбул нашрида² ҳам тайёрловчи номи муковада кўрсатилган. Яна, юртимиз тарихига оид манба “Мунта-хобут-таворих” танқидий матнининг Токиода амалга оширилган нашр муковасида ҳам тайёрловчилар номи берилган³. Ёки, машхур асар “Мажолисул-ушшоқ”нинг Техрон нашри⁴ муковасида ҳатто муаллифи (Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий) берилмай, асар ва уни нашрга тайёрловчи номи кўрсатилган, холос. Ва бу жиҳат асар муаллифларининг шаънига ҳам, нуфузига ҳам ҳеч соя ташламайди.

Худди шунингдек, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам!⁵

¹ Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бо муқаддима, муқобала ва тасҳих Шафика Ёрқин. Кобул 1362 (1983); Дарё дар гуҳар. (Девони комил Заҳириддин Муҳаммад Бобур.) Бо муқаддима, муқобала ва тасҳих Доктор Шафика Ёрқин. Кобул 1387 (2008).

² Babur divani. Gramer, Metin, Sozluk, Tipkibasim. –Ankara, 1995.

³ Muntakhab al-tawarikh. Vol.I. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2009; Muntakhab al-tawarikh. Vol.II. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2006.

⁴ Мажолисул-ушшоқ (Тазкираи урафо). Асар: Амир Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий. Ба эҳтимоми: Ғуломризо Табатабойи Мажид. 1376 (1998).

⁵ Қолаверса, баҳс мавзуи китобнинг муковасида рангли расм ҳам берилиб, охири маълумотлар саҳифасида у рассом А.Абдуллаев қаламига мансуб А.Қаҳҳор портрети эканлиги таъкидланган. Айтгандай, “мусаххих белгиланмаган” деган идаога хилоф ўлароқ, худди ўша ерда муҳаррир (О.Давлатов) ва мусаххих (Г.Емберганава) номлари кўрсатилган.

Шунингдек, машинкаланган нусхани “қўлёзма деб аташ ўринли эмас”, “автограф терминини қўллаш мақсадга мувофиқ” деган мулоҳаза ҳам билдирилади. Биз машинкаланган нусхани “қўлёзма” деганмиз. Калима ўлароқ “*дастхат*”, “*қўлёзма*” ва “*автограф*” сўзлари моҳиятан бир маънода бўлиб, матншуносликда улар истилоҳ ўлароқ, қўлланиш ўрнига кўра ҳар бири ишлатилаверади. Тилимизнинг янги изоҳли луғатида ҳам “қўлёзма”га уч маънода изоҳ берилган: “1. *Илмий, бадий, тарихий ва ш.к. асарнинг қўлда ёзилган ёки ёзув машинкасида ёзилган, компьютерда кўчирилган матни, нусхаси...* 2. *Қўлда ёзилиб, китоб шаклига келтирилган асар; ёзма ёдгорлик...* 3. *Ноширликда: муаллиф томонидан нашириётга тақдим этилган матн...*”¹.

Шу билан бирга, танкидий матнда “нотаниш”, “тушунарсиз, изоҳталаб” дейилган сўзларнинг аксари ҳам шу луғатда мавжуд (“қулантаёқ”, “ҳаста”, “тархашиқ”, “пояки”, “сепсилди” каби). Бадий адабиётда ҳам бу сўзлар ишлатилади. Мисол учун, “қулантаёқ (ёки, қулантаёқ)” сўзини Шойим Бўтаев “Қўрғонланган ой” романида қўллайди.²

Матншуносликда асар вариантлари унинг илмий-танкидий матнини яратишда асос омиллардан. Лекин, фақат шу жиҳатнигина ушбу асарлар танкидий матнини яратишга сабаб бўлди, десак у қадар тўғри эмас. Негаки, яна таҳрир масаласи ҳам бўлиб, асарнинг қўлёзма ва босма нусхалари саҳифаларида улар бир талай. Шунингдек, асар нашрларида тушириб қолдирилган ўринлар ҳам илмий-танкидий матнда ўз аксини топган.

Мисол учун, “Ўтмишдан эртақлар” қиссасининг бошланиш қисмида муаллиф кириш сўзи учун узоқ изланган ва тараддудланганини юқорида эслатдик. Буни исботловчи ҳужжатлардан бирида киришнинг 15 варианты бор (ҳужжат №3280). Асар таркибидаги ҳикояларнинг вариантлари эса ўзаро қиёсий таҳлилга эҳтиёж туғдиради. Таҳрирлар ўрини асарнинг қўлёзма ва босма нусха саҳифаларини диққатли кузатган ўқувчи илғамай қолмайди. Ўз навбатида дастхатлар бу таҳрирларнинг қанчалик қизиқарли ва муҳим эканлигини кўрсатади. Масалан, “Арафа” ҳикоясида ёзувчи бир персонаж – Саидакбархон эшон ҳақида ёзар экан, унинг ёш Абдулла билан

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5-жилд. –Тошкент, 2008. 405-бет.

² Ш.Бўтаев. Қўрғонланган ой. Роман. –Тошкент: Шарқ, 1998. 10-бет.

кўл бериб кўришганини, кафти жуда юмшоқ бўлиб, унга бу ҳурматли муносабат ёққанини тасвирлайди (ҳужжат №3293). Аммо, кўлёманинг кейинги ўрнида мазкур қисм устозига нисбат берилиб, “Муҳаммаджон қори” ҳикоясига ўтказилади (ҳужжат №3295).

Ёки, асарнинг дастхат матнида тугал таҳрир этилмай ноаниқ бўлиб қолган ўринларни, муаллифнинг ўзи босма нусхада ҳал этган. Айтайлик, “Тешиктош” ҳикоясида асар қаҳрамони – Бабар мардикорликка пул берганини айтади (ҳужжат №3290). Ҳикояда тасвирланишича бу вақтда киш эди. Аммо, кейинги “Оқ пошшонинг арзандаси”да мардикорчилик воқеаси ёзда кўтарилгани билдирилади (ҳужжат №3291). Шунинг учун, А.Қаҳҳор Бабарнинг юзбошига мардикорлик учун пул берган ўринни босма нусхага киритмаган. Яна, “Худо” ҳикоясидаги меҳмон келганда кампирнинг дилхиралик чиқариш ҳодисаси ҳам бу ёзмаларда икки хил берилган.

Бу каби таҳрирлар кўп. Уларнинг аксар қисми ёзувчи томонидан амалга оширилган бўлса-да, баъзилари муаллиф вафотидан кейин ҳам рўй берган.

Абдулла Қаҳҳор тил ва сўзга жуда диққатли муносабатда эди. Ушбу асарнинг ҳам бир қанча ўринларида нозик маъноли жумла, ибора ва сўзларни ишлатган. Ишлатганда ҳам тежаб-тергаб, жойига қўйиб ишлатган. Мисол учун, “Муҳаммаджон қори” ҳикоясидаги қорига рақиб ака-ука ҳақида ёзувчининг “*Бухорода ўқиб келган*” жумласи босма нусхаларда (ноширлар томонидан) “*Бухорода таҳсил кўрган*”га ўзгартирилган. Лекин, кейинги ўринда, бу жумла яна қайтарилади. Ваҳоланки, муаллиф дастхатидаги матн тўғри эди. Негаки, аввало, “*ўқиб келган*” билан “*таҳсил кўрган*”нинг фарқи бор. Қолаверса, ана шу фарқдаги нозик маънони кўзда тутган адиб бир жумлани икки бора ўринсиз такрорламайди.

Ёки, асарнинг 1988 йилги нашрида шу ҳикоядаги “*Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб ўқишига мажбур қилар эди*” ўз жойида эмас, битта гапдан кейинга олинган. Бу билан эса ёзувчи кўзлаган мазмунга путур етказилган.

Ёхуд, айрим сўзларни ўзгартирилиши. Масалан: *эртагаси* – *эртасига*, *қилаётинти* – *қилаяпти* (ёки *қилаятибди*), *босмакчи* – *босмоқчи*, *устумига* – *устунига*, *атала солиб* – *атала қўйиб*, *ҳол-бақудрат* – *баҳоли қудрат*, *ҳечам бўлмаса* – *ҳеч бўлмаса*, *суяк шўрва солди* – *шўрва қайнатди* кабилар. Аслида бундай сўз ва ибо-

ралар, баъзиларга кўра имло хатоси бўлмай, муаллифнинг ўз сўзлашув ва ёзув услубига хосликни кўрсатади.

Сўз мавзуи тахрирларнинг бир қисми муаллиф вафотидан кейин ҳам рўй бергани сезилади. Қаҳҳор асарнинг кўп ўринларида нозик маъноли ибора ва сўзларни жойига қўйиб ишлатган. Мисол учун, ҳамма нашрларда “дўппи” сўзи берилган (“Валихон сўфи” ҳикояси). Албатта адабий тил нуқтаи назаридан бу тўғри. Лекин, қўлёзмада ёзувчи муаллиф гапидагина “дўппи” деб беради, қаҳрамон нутқида эса “тўппи” деб ёзилган. Яъни, яратилаётган образ ўз макони шеvasига мувофиқ сўзламоқда.

Ёки, “вағиллаш” деган сўзни ёзувчи бир неча бор қўллайди. Бир ўринда Ғаффоржон “вағиллаб” (112-бет), бир ерда Хайри “вағиллар” (137-бет), тўрт жойда эса кампирни “вағиллаган” ини келтиради (122, 123, 124, 126-бетлар). “Даҳшат” ҳикоясида эса адиб бу сўзни шамолга нисбатан ишлатган. Демак, бу сўз хунук овоз чиқариш маъносидан берилган. Мазкур сўз кейинги давр ижодкорларидан Анвар Обиджон хотираларида ҳам шу тарзда учрайди.¹

Энди бевосита ижод жараёни ва асар ёзишнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан келиб чиқиб, матн масалаларига ёндашилса ҳам А.Қаҳҳор ҳар бир асарини ёзишга шунчаки эмас, балки ҳар бир детал ва воқеалар силсиласига алоҳида эътибор билан қараганига шохид бўламиз. Асаридан ўзига ёқмаган детал, ёхуд воқеалар бўлса, ўша ўринни муаллиф яна қайтадан ёзишга киришган. Шу сабабли ҳам Абдулла Қаҳҳор асарларининг кўплаб вариантлари вужуд келган. Сервариант “Ўтмишдан эртақлар”ни ҳам соф илмий-назарий қарашлар асосида тадқиқ этиш ёзувчи ижодий лабораториясини чуқур ўрганишда муҳим омил ва асос бўлади.

“Қотилнинг туғулиши”, “Зилзила” ва “Муҳаббат”

“Қотилнинг туғулиши” қиссасининг қўлёзмаси сақланмаган, китоб ҳолида эса 1933 йил чоп этилган² холос. Шундан сўнг, на

¹ А.Обиджон. Ажинаси бор йўллар. –Тошкент: Ўзбекистон, 2015. 168-бет.

² Абдулла Қаҳҳор. Қотилнинг туғулиши. Ўз ССЖ Давлат нашриёти. –Тошкент-Боку, 1933. 3-41-бетлар. (1928-1940 йилларда амалда бўлган латин алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида чоп этилган.)

муаллиф, на унинг тадқиқотчилари бу асарга мурожаат этишмаган.¹ Фақат, ёзувчи таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан у “Шарқ юлдузи” журналида Кибриё Қаҳҳорова томонидан қайта эълон қилинган (1987 й., №9). 2015 йилда илк нашр ва журнал нусхасини ўзаро киёслаб, нашрга ҳозирладик.²

Қиссада мустақил ҳаёт йўлида адашган Саттор исмли йигитнинг бошидан кечирганлари, унинг фожиаси ҳикоя қилинади. Назаримизда, асар нафақат 1930 йиллар балки ҳамма даврларда ҳам инсон ва унинг тарбиясида жамият ва муҳитнинг тутган ўринини кўрсатиш нуқтаи назаридан долзарбдир. Асарда образлар силсиласи, сюжет линияси, композиция ва ечим бор. Қаҳрамонлар тасвири ва воқеани баён қилиш услуби анча раво берилган. Шу билан бирга, у ёзувчининг илк ижодий машқларидан бўлгани сабабли баъзи тугалланмаган ўринлар, маромига етмаган тасвирлар ҳам кўзга ташланади.

Муаллиф 1930 йиллардаги ижодида турли хил услубларни қўллаб кўргани ушбу қиссаданоқ сезилади. ““Қотилнинг туғулиши”да ёзувчи энг қийин, кўп ёзувчиларга насиб қилмаган йўлдан юрди. Ўз қаҳрамонининг ички дунёсига назар ташлади”, дейди Саид Аҳмад.³ Ҳақиқатан ҳам қиссада маҳорат билан қаҳрамоннинг ички олами, руҳиятини тафтиш этишга интинилган. Лекин, “даврнинг буюк қаҳриқларига лаббай деб жавоб бермаган бу қиссани танқид гурзи билан кутиб олди. Салбий қаҳрамон асарнинг бош персонажи бўлишга ҳақсиз, дедилар”⁴.

Асарда тугал образлар ва мантикий изчиллик кўриниб туради. Аввало, асар ошкора руҳи нуқтаи назаридан бутун бошли панфлет, ҳаттоки фожей панфлетга ўхшайди. Ўз даврининг турли табақа кишилари ҳажв қилган. Шунингдек, жамиятни ўзини ҳам ҳажв этган. Фақат, у ички, ботиний чизгиларда кўринади.

¹ Биргина Ҳ. Абдусаматовнинг “Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк” китоби (Тошкент: Бадиий адабиёт, 1960) ва Й. Солижоновнинг ““Қотилнинг туғулиши”дан “Сароб”гача” мақоласида (Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №6) қисса ҳақида эсланган.

² А. Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. 7-51-бетлар.

³ С. Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи // ЎзАС. 1992, 18 сентябрь.

⁴ С. Аҳмад. Ўша мақола.

Ҳажвий воқеа, умуман қисса воқеаларининг кўп қисми, асосан ўша давр жамиятига эскилик қолдиғи сифатида бўлган такада содир бўлади. Бу ерда савдогар ҳам, собиқ полициячи ҳам, темир йўл ходими ҳам, махсум домла ҳам, ҳаммол ҳам, девона ҳам бор. Уларни кўкнори ва унинг кайфидаги алдам-қалдам воқеалар бирлаштириб туради. Саттор уларга тасодифан ошно бўлиб қоладию, *“бахт излаб юрганини ҳам унутади”*. Чунки у *“оламнинг коридан хафа эмас, аламзада ҳам эмас; фақат бахт излаб жаҳонгаишта бўлган йигит”*.¹

Саттор саргузашт излаб колхозга боради, поездлар бўйлаб кезади, сандирақлайди. Худпарастлик сари илдамлайверади. Натижада, ўз нафси туфайли, ўғирликка қўл уриб, поезд тагида қолиб, оёқларидан ажралади. Унинг бирдан-бир дўсти – ити тарк этмайди. Аммо такадаги “нондўстлари”нинг гапи билан у ўз дўстини ўлдиради. Мана – қиссанинг нега “Қотилнинг туғулиши” дея аталишининг сабаби. Саттор, ит бўлса-да, вафодор дўстининг қотили бўлиш даражасига етди; бир қотил жамиятда пайдо бўлди. Унинг учун энди ҳеч қандай муқаддас тушунча ҳам, ишонч ҳам йўқ.

Сатторни, така қоровули Асрорбобони, чаладевона Қундузхонни тугал образлар дейиш мумкин. Уларнинг хатти ҳаракатлари, гап-сўзлари жуда жонли чиққан. Ёзувчи тасвирида ортиқчалик йўқ.

Бир ўринда Қундузхонни дуо ўқиб, вазифа бажараётган ҳолати тасвирланади. Саттор ундан нима билан шуғулланаётганини сўраса: *“Ўт, тошингни тер, ювуқсиз”* деб ҳайдайди. *“Аммо энди гўё шу дуони билиши билан Саттор олдида фахрлангандай товушини чиқариброқ ўқиди”*. Саттор тушунмагач, дона-дона қилиб ўқийди, аммо *“худди билмасдан бир ножўя иш қилиб қўйгандай оҳангда Саттордан сўради: – Таҳоратнинг борми? Бу чилкафи шариф-а, ҳазил гап эмас!”* дейди.²

Бу билан девонафеъл бўлса-да, Қундузхон эътиқодни бутун тутади, азиз дуоларга эҳтиромда бўлади. Саттор эса фақат кулади. Лекин уни ҳам *“бу дуода ўхшаш товушларнинг қўблиги бир ёқдан кулгисини қистатса, иккинчи ёқдан юрагига ваҳима солади”*.

Ёзувчи бу детални комик вазият туғдириш учун тасвирлаётгани аён. Бироқ, ўша давр кишиларидаги эътиқод тушунчасини ҳаққоний лавҳада бера олган ва бу билан инсон учун энг қийматли масала

¹ А.Қахҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 14-бет.

² А.Қахҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 17-бет.

ниҳоятда нозик эканлигига ишора қилган. Шу билан бирга, “чил-коф” (қирқ коф) чиндан ҳам мавжуд дуо-қасида бўлиб, “фақат яхши ниятларни амалга ошиши учун ўқилади”.¹

Асарда қабристон билан боғлиқ тасвир ва лавҳа борки, ундан ёзувчи янада унумли тарзда анча йил кейин “Даҳшат” ҳикоясида фойдаланган. Қиссадаги бир персонаж Махсум *“таъяга келганда унинг аҳли билан қўшилиб, уларнинг ичида йўқ бўлиб кетадир... У бир келганда офтобишувоқда атрофига Саттор, Қундузхонларга ўхшаганларни тўплаб, бир йигит ўзининг ёвюраклиги Умархонга қандай манзур қилганлигини айтиб берган... Бу ҳикояни фақат махсум айтса, жойига қўядир. У қабристоннинг ваҳималарини, шамолнинг шиддатини, қозон остида ёниб турган ўтнинг қизғиш шўъласида қабрларнинг кўринишини, у йигит қабристонда пиширган ошини еб, қолганини хонга қандай олиб борганини шундай ҳикоя қиладирки, юраксизрак одам бўлса, дод деб юбодир...”*²

Мана шу шамол эсаётган ваҳимали кечада қабристонга бориб ош пишириб келиш воқеаси кейинчалик муаллиф томонидан “Даҳшат”да Унсинни қумғонда чой қайнатиб келишига айлантирилади.

О.Шарафиддинов эса ”Даҳшат”нинг ёзилишига, халқ ўртасида анча кенг тарқалган, тунда гўристонга бориб тобутга пичоқ санчиб келмоқчи бўлган одам ҳақидаги ривоят туртки бўлганини таъкидлайди.³ Яна у, А.Қаҳҳорнинг “Фарғона ҳикоялари” деган умумий ном билан туркум ҳикоялар ёзмақчи бўлганини, айнан шу гўристон, тобут ва пичоқ билан боғлиқ “Хоннинг эрмаги” сарлавҳали қайдлар қилганини эслайди.⁴ (Бундай туркумда ҳикоялар эмас “Ўтмишдан эртаклар” қиссасини яратиш тарихини аввалги фаслда ёритдик.)

Худди шу “қабристон мотиви”дан Ойбек ҳам “Болалик” қисса-сида фойдаланган. Фақат, унда ярим кечаси қабристонга пичоғини кинидан суғуриб борган киши жинни бўлиб қайтади.⁵

¹ Раҳматуллоҳ кори Обидов, Зулайхо Обидова. Аллоҳнинг гўзал исмлари ва исми аъзам. (Зикрлар, дуолар, қасидалар, салаотлар.) –Тошкент: Мовароуннахр, 2005. 437-бет.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 18-бет.

³ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 235-бет.

⁴ О.Шарафиддинов. Истеъдод жилолалари..., 30-бет.

⁵ Ойбек. Болалик хотираларим. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. 100-бет.

Воқеа “Қотилнинг туғулиши”да Қўқон хони Умархон даврига оидлиги таъкидланмоқда. Балки Умархон номи машҳурлигидан унинг замонида ишора қилинаётгандир. Кейин эса бутунлай замони аниқ эмас шаклга келади. Бу тахлит воқеа генезиси билан қизиқсак, тарихда чиндан ҳам шунга ўхшаш воқеалар бўлганига шохид бўламиз. Мисол учун, Мутрибий Самарқандийнинг 1625-1627 йиллар ёзилган “Нусхайи зебодии жаҳонгирий” номли тазкирасидаги Улуғбек расадхонаси билан боғлиқ бир фожией воқеани ф.ф.н. Исмоил Бекжон келтиради.¹ Унга кўра, шоир Шухратий Миёнколий қўркмас киши эди. Бир окшом ўтиришда хожа Холдор унга: “шаҳид султон мирзо Улуғбек расадхонаси ичида бир кўрқинчли жой бор, ўша ергача кириб шу пичоғимни кўйиб чиқа оласанми?” дейди. Шухратий бу сўзни қабул қилиб боради, лекин ўша тунда жинлардан қўрққанидан бир кўзи айбли бўлиб қолади. Фақат, у эмас жуда кўп кишилар довюрракликка тиришиб, жонларини зое қиладилар. Шулардан бири Фарҳод ҳабиса рақибидан билан шартлашиб, қозик билан расадхонанинг шифтига фалак табақалари, иқлимлар сурати чизилган хонасига тунда кириб, қозикни деворга қоқаётиб, тўнининг этагини ҳам кўшиб қокиб қўяди. Табиийки, ўрнидан қалқиганда кимдир тортгандай бўлиб, ўтақаси ёрилиб, жойида жон беради. Бунга ўхшаш воқеалар кўп бўлаверганидан, Самарқанд ҳокими Ҳожибей оталиқ Дўрмон расадхонани буздириб ташлайди.

Балки, бу воқеалар оғиздан-оғизга ўтиб, воқеа туси қабристонга ўтгандир. Ҳар ҳолда бу мотив асардан-асарга кўчиб юради.

Қиссадаги яна бир детал – эски қабристондаги тулаган сағана ёнидан Саттор “янгигина паранжи”, “янги бир чиммат” топади. Кейин унинг эгаси бўлмиш – хушсиз бир ёш аёлни кўради. “Даҳшат”да бу детал ҳам учрайди. Яъни, Унсин паранжи-чимматини беихтиёр сағананинг олдида эсидан чиқаради.

Қаранг, ҳар икки ўринда ҳам паранжи-чиммат сағана олдида. Эгалари ечиб унутган. Биринчи қаҳрамоннинг тақдирини ёзувчи номаълум қолдирган. Унсиннинг фожией тақдири эса маълум.

Саид Аҳмад ўттизинчи йиллар бошида А.Қаҳҳорнинг “Қишлоқ ҳукм остида”, “Қотилнинг туғулиши” кассаларини китобхонлар қизғин кутиб олганини ёзади.² Аммо бу асарларини муаллиф “бо-

¹ И.Бекжон. Улуғбек расадхонасининг биз билмаган тарихи // ЎзАС. 1996, 5 апрель.

² С.Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи...

лалик машқларим” деб қараганини ҳам таъкидлайди. Шундай бўлса-да, ёзувчи ижодий такомил йўлини кўрсатишда бу қисса жуда муҳим ўрин тутати. Унинг замонавий китобхон учун тарбиявий аҳамиятини назарда тутиб асар нашри ҳозирланган эди.

Лекин, қисса тилида 1930 йилларнинг адабий унсури сезиларли даражада ортиқ. Шунингдек, у Бокуда чоп этилгани боис китоб матнининг ўзида айрим янглишликларга йўл қўйилган. Журнал вариантыда уни бартараф қилишга ҳаракат қилинган бўлса-да, бунга тўла эришилмаган. Бир неча ўринларда сўзларни ўринсиз алмаштирилиши, муаллиф услуби ва тилига ҳилоф иш тутилгани, муҳим ўринларни тушириб қолдирилиши мавжуд. Масалан, дастлабки саҳифадаёқ қаҳрамон нутқидаги “*ҳукумат золим*” ибораси “*замон нозик*” билан алмаштирилган. Ваҳоланки, собиқ мустабид тузум – совет ҳукуматига нисбатан ёзувчи тўғри баҳо бераётган эди. Ёки, муаллифнинг ўша давр нутқиға мувофиқ феъл шаклидаги “*-дир*” қўшимчаси сунъий равишда “*-ди*”га айлантирилган (*турадир* – *туради* каби).

“Зилзила” қиссасининг эса биргина қўлёзмаси сақланиб қолган – араб ёзувидаги дастхат-автограф нусха (А.Қаҳҳор уй-музеи фонди, №3740. 44 варак). Унда муаллиф “*нўвестдан парча*” дейди ва тўрт қисмда асарни беради.¹

Англашиладики, асар тугалланмаган ва ёзувчи каттароқ бир ижодий яратмани кўзда тутган. 1959 йилда бу асар устида ишлашни бошлаган Қаҳҳор нима сабабдан уни итмомига етказмаганлиги бизга қоронғу. Фақат, фараз қилиш мумкинки, “Ўтмишдан эртаклар” қиссаси устидаги узоқ изланиш (1960-65 й.й.) унинг вақтини кўп олган.

К.Қаҳҳорова хотираларида ҳам ёзувчи “Зилзила”ни битириш иштиёкида бўлгани эсланади.² Сталин шахсига сиғиниш йиллари ўтиши биланок, С.Аҳмад таърифича: “А.Қаҳҳор ҳам тўлиб турган эди... “Зилзила” аталмиш қиссани бошлади”.³ У ўз фикрини давом эттириб таъкидлайдики: ““Зилзила” ҳар қандай таъна тошларига дош берадиган, ўзини-ўзи ҳимоя қилишга қодир асардир”. Кейинчалик проф. У.Норматов ҳам қиссанинг бадиий ва ғоявий жиҳатла-

¹ Қаранг: А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Зилзила..., 52-87-бетлар.

² К.Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас..., 63-бет.

³ С.Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи.

ри анча юкори эканлигини исботловчи фикрларни ўртага ташлади.¹

Чиндан ҳам “Зилзила”, шу ҳолича, маълум маънода, ўз мақсад-моҳиятини ифода эта олган асардир. Унда собиқ шўро тузуми йилларида қатагон сиёсати туфайли ноҳақ жабр кўрган ўзбек зиёлиларининг аччиқ қисмати қаламга олинган. Муаллифнинг психологик картина ярата олиш маҳорати асарнинг бир қанча ўринларида намоён бўлган. Яна кўп жиҳатдан қисса ўз қимматига эга бадиий ижод намунаси сифатида баҳоланишга лойиқ.

У дастлаб 1987 йил “Шарқ юлдузи”да (№9) эълон қилинган. Лекин унда ҳам юкоридаги қисса матнидаги каби ҳолатни кўриш мумкин. Баъзи ўринлар тушириб қолдирилган, услуб ва имлога “тузатишлар” қилинган. Мисол учун, *“Эрмат лўлаболишини қизил кўрпачасига ўраб, қўлтуғига қисди, эшик яна очилишини кутиб нари-бери юрар экан, орқасида қолаётган одамларни даҳшатли кайфиятдан қутқариш учун илжайиб...”* гапидаги “қисди” сўзидан “одамларни” гача бўлган жумла журнал вариантыда йўқ.

Умуман олганда “Зилзила”, “Ўтмишдан эртақлар” ва “Муҳаббат” қиссасидаги муаллиф услуби ва имлоси “Қотилнинг туғулиши”дан анча фарқ қилади. Албатта, у асарлар билан бунинг яратилиш оралиғи яқин ўттиз йил бўлиб, бундай фарқ юзага келиши табиий. Шунинг учун ҳам кейинги уч қисса – “Зилзила”, “Ўтмишдан эртақлар” ва “Муҳаббат”нинг матний жиҳати (қўлёзмаси, услуби, тили, имлоси, пунктуацияси)да маълум маънода ўхшашлик ва яқинлик сезилади. Шу хусусиятни “Муҳаббат” қиссасининг илмий-танқидий матнида кузатайлик.²

Асар муаллифнинг сўнгги ижод маҳсули бўлиб, А.Қаххор уни деярли касал ҳолида ёзиб тугаллаган (1968). Балки шунинг учундир, айрим ўринларида маромига етмаган тасвир ва қаҳрамонлар кўзга ташланади. Бироқ, қиссада ёзувчи инсоний муҳаббат билан бирга жуда катта ижтимоий муаммони ҳам акс эттиришга ҳаракат қилгани саҳифалар оша маълум бўлади. ““Муҳаббат” қиссасида ёзувчи умрининг охирларида дилини тирнаб ётган кўпгина масалаларга севги орқали ўз муносабатини билдирган.”³

¹ У.Норматов. Тугалланмаган “Зилзила” // ЎзАС. 2007, 13 апрель.

² Қаранг: А.Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 228-311-бетлар.

³ М.Қўшжонов. Ижод сабоқлари. –Тошкент: Ёш гвардия, 1973. 112-бет.

Қиссага айнан 1920 йил ёзилган Абдулҳамид Чўлпоннинг машхур “Қаландар ишқи” шеъридан¹ бир мисрани эпиграф қилиб келтирилиши ҳам бир неча жиҳатдан аҳамиятлидир. Биринчи галда, *“Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар...”* сатрининг ўзиёқ асарнинг мазмун-моҳиятига урғу бермоқда. Иккинчидан эса Чўлпон номини тиклаш ва яна унинг асарлари халқимиз маънавий мулки қаторидан жой олишига ўзига хос интилиш эди. Афсуски, қиссанинг икки қўлёмасида бу эпиграф бўлгани ҳолда, нашрларда у олиб ташланган. Фақат, илмий-танқидий матндагина у ўз ўрнига тикланди.²

Адиб қиссани яратар экан бири-биридан қизиқ хулосаларга келади, имкон қадар асарни гўзалроқ қилишга интилади. Бироқ, қисқа фурсатта, устига-устак муаллифнинг касаллик вақтларига тўғри келгани боис ҳамма ўринлар ҳам такомил эмас. Шундай эса-да, унда ибратли жиҳатлар кўп.

Қиссанинг тили Қаҳҳорга хос ширали ва сермаъно қатламга эга. Баъзи ўринларга диққат қилсак. Асар персонажларидан бири Жавлон ғирт пиёниста. Муаллиф унинг тасвири ва нутқига доир жуда ишонарли чизгиларни тортади. Пиёниста-ичувчиларнинг ибораларини унинг гапида қалаштириб келтиради: *“қатордан қолмайин” деб ичди... “сазаларининг ўлмасин” деб ичди... “дами чиқиб кетмасин” деб ичди.*³

Ёки, унинг Марғубага нисбатан айтган илмоқли захарханда гапи: *“Тўғри! – деди столга шаппалаб. – Ҳақиқатда қиз теккан! Бу қизлигида ўзини қуришиб олган, ҳозир ҳам қиз! Ий...ий... дўзахга ҳам қизлигича тушади!”*⁴

Жавлон тили орқали Марғубанинг қиёфаси тасвирланяпти ва у баҳоланяпти.

“Муҳаббат”нинг уч қўлёзма нусхаси бор. Улардан бирида “Ёлғиз ўғил” ҳикояси бўлиб (3323 рақамли ҳужжат), бу дастлабки вариантлардан бири. Унда Анваржоннинг отаси эмас онаси касал бўлади: Матлуба Раҳимжон қизи. Агар шундай бўлса эди, бош салбий қаҳрамон Марғуба Анварнинг аммаси эмас холаси бўлиб қолар эди.

¹ Чўлпон. Уч жилдлик. 1-ж. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. 6-бет.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 229-бет.

³ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 270-бет.

⁴ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 271-бет.

Маълумки, бизнинг менталитетимизда хола онадек яқин. Уни салбий қилиб, қора бўёқ чаплаш хуш эмас. Аммага эса “бўлаверади”.

А.Қаҳҳор бир неча вариантда Анварнинг ҳаёт йўлида бурилиш нуқталарини ҳал қилишда муҳим роль ўйнайдиган, уни уйидан қувиб чиқарадиган, барча қариндошларга ёмонотлик қиладиган аёл қандай қариндош бўлиши кераклигини обдон ўйлаган кўринади. Ниҳоят, ечим аммага тўхтайди.

Умуман бу асар қаҳрамонларининг А.Қаҳҳор атрофидаги кимларгадир ўхшашлиги бор. Мисол учун, “ўрта ёшлик кўхлик” Муборақхон қайсидир жиҳатлари билан Кибриёхонимни эслатади. Ҳақимжон эса муаллифнинг ўзини. Албатта, характер нуқтаи назаридан ва ташқи тузилишнинг баъзи қирраларига кўра.

Қиссанинг “Онаизор” қисмида Ҳақимжоннинг Муборақхонимга қарата заҳарханда гаплари бор: *“Ундақ бўлса бошидан тушайлик: саккизта хотин битта эркакнинг чўриси бўлсин, фарзанд дегани дўктўрхонага эмас, мазорларга қатнасин...”*¹

Бу иборалар таниш – “Даҳшат” ва “Ўтмишдан эртақлар”даги воқеаларга ишора қилинмоқда. Яъни, муаллифнинг ўз гапи. Фақат, персонаж – Ҳақимжон тилидан чиқяпти.

Энди матн нуқтаи назаридан баъзи масалаларга тўхталсак. Булар ёруғида қиссанинг илмий-танқидий матни қанчалик зарур ёки нозарур деган саволга жавоблар изланади.

Масалан, Мурод Али оғир бетоб бўлар экан унинг ҳовлисига одам йиғилади. Қиссанинг дастлабки (1969) ва олти ҳамда беш жилдликларида: “Анвар бориб чинор остидаги сўрига ўтирди” дейилади. Қўлёзмада эса у “ток остидаги сўрига” ўтиради.² Мантиқан ўйланса, ўзбек ҳовлиларида сўри асосан ток (узум) остида бўлади. Чинор деярли ҳовлиларга экилмайди. Демак, халқ ҳаётини яхши билган Қаҳҳорнинг “ток”и нотўғри таҳрир этилган.

Ҳатто бир ўринда ғалат таҳрир туфайли “чинор издиҳом” 1988 йилги 3-жилдда “чинор издиҳом”га айланиб кетган.

Ёки, нашрларда “узоқрокдан”ни “узоқдан”, “кўзиккан”ни “кўзига”, “кейин чоғроқ”ни “кейинчароқ”қа, “кўрмаганидан”ни “бўлмаганидан”га, “хўп”ни “кўп”га, “чўнқайиб”ни “чўкқайиб”га, “ёғур-

¹ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 254-бет.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 230-бет.

ди”ни “ёлворди”га, “тикилиб”ни “тикилиб”га, “кезди”ни “кезишди”га, “амаким”ни “поччам”га, “тақди”ни “тиқди”га, “гаплашиб”ни “сухбатлашиб”га, “бормапти”ни “бормаяпти”га, “аямга”ни “ойимга”, “учрашни” “учрашишни”га, “бўёқ ўйлаб топгунча”ни “бўёқ топилгунча”га, “вақтинча”ни “вақтлича”га, “билмаганидан”ни “олмаганидан”га, “муноқаша”ни “мунозара”га, “ислиқи”ни “исқирт”га, “олам”ни “холам”га, “хужрасида”ни “хусусида”га, “сизга ким кўйипти”ни “сизга нима бўлди”га, “хайрият”ни “яхши”га, “айтиб турган”ни “атаётган”га, “бошқа”ни “бир неча”га, “титиклаб”ни “ти-тиб”га ўринсиз ва саводсизларча таҳрир қилиб ўзгартирилган.

Бу каби таҳрирларнинг барчаси муаллифнинг ихтиёрисиз амалга оширилган. Ваҳоланки, “ўз матнининг ягона ва шубҳасиз эгаси муаллифдир. Фақат, угина у нашрдан бу нашрга матнни ўзгартириши ёки ўзгартирмасдан қолдириши мумкин”.¹ Афсуски, асарнинг тилига, айрим ўринларда, баён услубига путур етказадиган бундай ўзгаришлар содир этилган. (Буларнинг барчаси қисса илмий-танқидий матнида яққол кўринади.) Хаттоки, бутун бошли жумлалар ва сўзларни тушириб қолдириш ҳоллари ҳам учрайди. Мисол учун, “Ҳар бошда бир савдо” ҳикоясида Анвар ва Муҳайё суҳбати бор:

“ - Қани ўша оддий таёқ?—деди Муҳайё жилмайиб.

Анвар унинг кўлини ушлади.

— Жасорат! Матонат!

Муҳайё қип-қизариб ерга қаради.

— Менинг кўлимдан нима келади...

— Кўлингиздан ҳеч нарса келмайдими? Ҳеч нарса керак ҳам эмас, менга фақат халал бермасангиз бўлди!”²

Мавжуд нашрларда остига чизилган сўзларни нега қисқартиб ташлангани бизга номаълум. Бироқ, матнга яхшироқ эътибор қилинса, улар контекст мазмунини очиш учун жуда зарурлиги сезилади.

Яна бир жойда Ҳакимжон хотирасидан уруш тасвирлари бери-лар экан кўлэзмадаги: “Тутун, аланга, куйган одамлар ҳиди, хоро-балар...” жумласидан “куйган одамлар ҳиди” бирикмаси нашрларда олиб ташланган³. Ваҳоланки, уруш кўланкасини акс эттирувчи ёрқин ифода эди.

¹ С.Рейсер. Основы текстологии. —Ленинград: Просвещение, 1978. С.14.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 280-бет.

³ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 237-бет.

Умуман бу каби ноўрин қисқартиш ва таҳрирли жойлар қисса матнининг кўплаб ўрнида учрайди. Албатта, муаллиф томонидан жуда мукамал даражасига етказилмагани ҳам бунга сабаб бўлиши мумкин. Лекин асарнинг уч қўлёзмаси билан мавжуд нашрларини ўзаро қиёслаш, қиссанинг илмий-танқидий матнини тузиш керак эканлигини ойдинлаштирар эди.

Адибнинг бу қиссаси келгусида бадиият, ғоя, тил ва услуб жиҳатдан тадқиқлар объекти бўлишига ишониб қоламиз.

“Иккинчи чўққи”нинг матноти сирлари

Ўзбек адабиёти тарихида росмана шов-шувлар, турли баҳс-мунозаралар, турфа хил талкинларга сабаб бўлган бир қанча асарлар мавжуд. XX асрда ана шундай муносабатларга сабабчи бўлган ва ҳануз ўз қимматини йўқотмаган асарлардан бири – Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романидир.

Асар ўз муаллифини том маънода танитди, машҳур қилди. Роман 1933 йил тугатилганини назарда тутсак (бу ҳақда биров кейинроқ тўхталамиз), ўшанда Абдулла Қаҳҳор 26 ёшда эди. Аммо, унинг адабиёт олами сари қўйилган бу дадил қадами билан, нафақат ўзбек насри балки, умумўзбек адабиётининг келажакдаги пешқадам намояндаларидан бири бўлишини ҳам белгилаб берди, десак муболаға эмас. Шуниси қизиқки, “Сароб” қанчалик баҳсларга сабаб бўлса, таҳлиллар эълон қилинаверса-да, ҳамон яна шундай баҳсу талкинларга чорлайверадиган асар бўлиб қолди. Устига-устак, муаллиф томонидан қайта-қайта қилинган таҳрирлар натижасидаги романнинг уч варианты яъни, уч “Сароб” ҳам бунга кенг йўл очиб берди.

1937 йилги дастлабки “Сароб”дан йигирма йил ўтгач – 1957 йилда чоп этилган “Сароб” матн нуқтаи назаридан анчайин фарқ қилса, охириги – 1967 йил наشري ҳам бирмунча ўзгариш ва тузатмаларга эга. Албатта, бу таҳрирларнинг муаллиф томонидан кўзда тутилган маълум сабаблари бор. Уларнинг айримлари ҳақида адабиётшунослар томонидан фикрлар билдирилган бўлса-да, бироқ, таҳрирларнинг асл сабаби ва улардан кўзда тутилган мақсад фақат ва фақат муаллифнинг ўзигагина аён бўлиб қолаверади. Лекин, ҳар бир асар матни талқинга сазовордир. Талкин эса ўша асарнинг моҳият-этиборига кўра амалга оширилади. “Сароб” романи ҳам нафақат му-

аллифнинг уч тахрир-вариантига эгалиги, балки бадиияти, мавзуи, ғояси, тили ва услуги билан ҳам турфа таҳлилу талқинларга муносиб асардир.

Роман ҳақида, дастлаб китоб ҳолида чоп этилганидаёқ, эътирофли чиқишлар билан бирга турли мунозарали фикрлар ҳам билдирилган. Ўша вақтда Р.Мажидий, Ҳ.Мусаев, Б.Акбаров, Т.Жалолов, Ю.Султонов каби мунаққидларнинг муносабатлари матбуотда эълон қилинган. Кейинчалик эса, Ҳ.Абдусаматов, Л.Қаюмов, М.Қўшжонов, И.Боролина, М.Султонова, О.Шарафиддинов, Н.Шодиев, В.Смирнова, А.Геворкян, М.Алимова, П.Қодиров, У.Норматов, Б.Назаров, Н.Шодиев, Э.Каримов, Р.Қўчқор ва Х.Ҳамроқулова каби олимларнинг бу борадаги кузатишлари маълум. (Улардан айримларига, ўз мавзуимиз доирасида, муносабат билдирамиз.)

Маълумки, “роман бошқа адабий жанрлар ичида ўз имкониятларининг чексизлиги билан ажралиб туради”¹. А.Қаҳҳор ҳам ушбу жанр имкониятларини синаб кўриш ва у орқали асар ёритаётган даврдаги муҳим ижтимоий-сиёсий воқеликни қаҳрамонлар ҳаёти ва тақдирлар чизиги ёрдамида ифода этишга ҳаракат қилган. Тан олиш керак, муаллиф кўп жиҳатдан буни уддалаган ҳам. Абдулла Қодирий романларидан сўнг бошқа росмана-жиддий роман бўлмаган бир даврда Абдулла Қаҳҳорнинг бу ижодий тажрибаси адабиёт майдонидаги чинакам жасорат эди. Ўзбекистон Республикаси қаҳрамони, проф. Озод Шарафиддинов мана шу ва яна бошқа жиҳатларни кўзда тутган ҳолда “Сароб”ни “Иккинчи чўкки” деб таърифлагани бежиз эмас.² Бу ўринда мунаққид Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и романчилигимизда биринчи бўлса, “Сароб” иккинчи чўкки эканлигини кўзда тутган. Мазкур эътироф ўз асоси ва далилига эгаки, бу ҳам бўлса ёзувчи илк романидаёқ ижодкор сифатида мақсадига эришган, яъни, XX асрдаги энг яхши ўзбек романларидан бирини ярата олганлигидир.

Олимга кўра: “Ғоявий ниятнинг салмоғи, воқеаларнинг кўлами, муаммоларнинг муҳимлиги ёзувчини роман жанрида кучини синаб кўришга ундаган. Уни романга мурожаат қилишга ундаган яна бир сабаб бор – бу жанр ўзбек адабиётидагина эмас, умуман Ўрта Осиё адабиётида ҳам

¹ А.Раҳимов. Роман санъати. –Фарғона: Фарғона, 2015. 62-бет.

² О.Шарафиддинов. Иккинчи чўкки // Шарқ юлдузи. 1987. 3-4-сонлар. Ушбу мақола кенгайтирилган ҳолда муаллифнинг “Абдулла Қаҳҳор” китобига киритилган. Қаранг: О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 44-90-бетлар.

мутлақо янги бўлиб, 20-йилларда эндигина шакллана бошлаган эди”¹. Бу тахлит қараш, фикр ва мулоҳаза ўз асосига эга. Кўп бора ёзувчи билан ҳамсуҳбат бўлган, унинг ижодий лабораториясидан яхши хабардор олим “Сароб”нинг ҳам нозик жиҳатларини, яратилиш тарихини имкон қадар ишончли далиллар ёрдамида ёритиб бера олган. Унинг фақат ғоявий ният кўлами-ю, акс эттирилаётган материал салмоғи билангина эмас, ҳаётдаги ижтимоий – эстетик эҳтиёжни ҳам Абдулла Қаҳҳор роман жанрига мурожаат қилишда ҳис қилишига доир фикрлари ҳақли. Чунки, қаламга олинган мавзу фақатгина роман жанридагина муваффақиятли асар бўлишини муаллиф доимо кўз олдида тутган.

Мунаққид роман юзасидан ўтказилган 1939 ва 1940 йилги икки муҳокамани жиддий таҳлил қилади² ва улардаги асосий хулосани ажратиб, ўз даври тафаккури доирасида “Сароб”нинг талқинлари ҳақида яхши тўхталади. У ҳар икки муҳоқамада ҳам «“Сароб” совет асари» деган тўхтамга келинганини айтади. Лекин шу билан бирга, танқидчи, Ойбекнинг эътиборли бир фикрини ҳам келтирадики, бу масалага анча ойдинлик киритган. “Ойбек “Сароб” романида совет воқелигининг фактлари анча юзаки тасвирланганини, улар чинакам бадиийлик касб этмаганини таъкидлайди. Сўнгра эса роман ҳақидаги мулоҳазаларини шундай яқунлайди: “Сароб” ўзбек адабиётида энг кўркам асарлардан бири. Ҳақиқатан, образнинг ишланиши, тил жиҳатидан, тасвир жиҳатидан Абдулла Қаҳҳор бу асарда катта маҳорат қозонган...”³

Ўша иккинчи муҳоқамадаги Ойбекнинг бу фикрлари жуда ҳам қимматли бўлиб, “Сароб” романи ҳақидаги муҳим ҳақиқатни ифода этган эди. Негаки, А.Қаҳҳор ва Ойбек каби зотлар узоқни кўра олган инсонлар бўлиб, улар ўша вақт учунгина эмас, даврлар оша ҳам яшай оладиган асар яратишга интилганлар. Совет воқелигининг Ойбек айтганча “анча юзаки тасвирлангани” ҳам аслида асарнинг яшовчанлиги ва истиқлол кунлари учун муҳимлигини кўрсатувчи муҳим жиҳат эканлигини назардан соқит қилмаслик зарур.

Албаттаки, “Сароб” ҳақидаги бўлажак тортишувларда бу эътироф кўзда тутилса мақсадга мувофиқ бўлса-да, айрим адабиётшунослар ё уни четлаб ўтганлар, ёки асарни бошқачароқ шаклда таҳлил қилишга интилганлар. Бу каби талқинлар қанчалик ўзини

¹ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 47-бет.

² Бу ҳақда академик М.Қўшжоновнинг ҳам яхши таҳлиллари бор.

³ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 58-бет.

оқлайди, ёки оқламайди, бу бошқа масала. Бирок, айнан муаллиф нуктаи назарини деярли акс эттирган Ойбекнинг фикрига келиш учун “Сароб”нинг илк нашридан мубоҳаса қилиш ва уни англаш зарур эди. Тўғри, романни таҳлил этишда анчайин нигилистик қарашлардаги фикрлар (Ҳ.Абдусаматов) билан кенгрок қамровдаги қарашлар (У.Норматов, Э.Каримов) ҳам бор. Келинг, О.Шарафиддинов ва Р.Қўчқор тадқиқлари¹ мавзумизга яқинроқлиги нуктаи назаридан тўхталсак.

О.Шарафиддинов таъкидлайди: “ёзувчи қаҳрамонни ўзининг ғоявий ниятига мос тарзда, шу ниятдан келиб чиқиб танлайди”; ...“Сароб” романи шунчаки буржуа миллатчилигининг идеологиясини фош қилувчи, буржуа миллатчиларининг разил башараларини очиб ташловчи асар эмас... “Сароб” романида миллатчилик идеологияси фош қилинади, миллатчилар фош қилинади, лекин буларнинг бари бошқа бир муҳим муаммонинг ҳосиласи сифатида қаралади. Гап шундаки, “Сароб” романининг асосини ташкил қилувчи ғоявий ният худбинликни ёхуд индивидуализм иллатини бадий тадқиқ қилишдир”.² Мана шу концепциядан келиб чиққан ҳолда, мунаққид романнинг асосий ғоясини “коллективчилик психология тантана қилган жойда худбинликнинг ҳалокати муқаррар эканини тасдиқлаш” деб белгилайди³ ва бу ғоя роман бош қаҳрамони Саидий характерида, унинг фожиали тақдирида мукамал очиб берилганини эслатади. Академик М.Қўшжонов эса асарни “ижтимоий-сиёсий психологик роман сифатида юзага” келганини таъкидлайди.⁴

Албатта, бу фикрлар ўтган асрнинг 80 йилларида билдирилаётганлигини ҳам кўздан қочирмаслик зарур. Собиқ совет мустабид тузуми ҳали кучда ва иқтидорда эди, мафкура билан боғлиқ ҳар қандай эркин фикр тазйиқ остига олинадиган давр. О.Шарафиддиновнинг, романга дастлабки отилган тошлар, “совет воқелигидан узоқ” деган иддаони рад қилувчи Ойбек фикрини дастак қилиши ҳам, романнинг мавзу ва ғоясини белгилашга интилиши ҳам маълум даражада

¹ Р.Қўчқоров. Уч сароб – Китобда: Истеъдод кадри. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. 3-31-бетлар; Ўша муаллиф. “Сароб”нинг пайдо бўлиши – Китобда: Мен билан мунозара қилсангиз... -Тошкент: Маънавият, 1998. 6-50-бетлар.

² О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 61-бет.

³ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 62-бет.

⁴ Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик, 1-жилд. Эпос. –Тошкент: Фан, 1991. 304-бет.

сиқикликка эга. Бирок, мунаққид асарнинг асл бадий юки, ғоявий кўламини белгилашда деярли адашмаган. Танқидчининг холислиги ва илмий ёндашуви ҳам шунда кўринган. Тўғри, у билан романнинг турли жабҳасида тортишиш, баҳслашиш мумкин. Лекин, провард натижа, мухтарам икки домланинг роман мавзуси ва ғояси ҳақидаги фикрлари ҳақиқатга яқин эканлигига келинади.

Шу ўринда, асар ғояси ҳақида ортиқча илгариласдан Абдулла Қаҳҳорнинг “Ёшлар семинарида сўзлаган нутқидан” н эслатишни жоиз топдик: *“Асар ўқувчида қандай таъсир қолдирса, уни қайси йўлга бошласа ғояси ўша-да”*. Яна, проф. У Норматов А.Қаҳҳорнинг *“Танқид шу пайтга қадар “Сароб”дан нуқул сиёсат излади. Романдаги одамларнинг дарди-дунёсини, оҳу зорини эшитадиган азамат топилмади”* деганлигини келтиради.¹

Ф.ф.н. Раҳмон Кўчқорнинг “Уч Сароб” мақоласида романнинг матни, хусусан уни ҳар учала вариантиро ўзгаришлар, “Сароб”нинг 1937 йилдаги биринчи нашридан кейинги нашрлари анча фарқланиши ва бу фарқлар нимада кўриниши ҳақида мулоҳазалар билдирилган, муҳим ўзгаришлар қайси ўринларда эканлиги мисоллар билан кўрсатилган.² Тўғри бу ҳақда проф. Ҳ.Абдусаматов ҳам ўз вақтида фикр билдирган эди.³ Лекин мавзуга қараш нуқтаи назаридан Р.Кўчқорнинг “асар материални жуда мукамал билган Абдулла Қаҳҳор дастлабки вариантда ҳаёт ҳақиқатига, давр ҳақиқатига тўла риоя қилган, ҳар бир персонаждан-да унумли фойдаланишга ҳаракат қилган эди”⁴ тарзидаги фикри ҳақли. Яна, романдаги Саримсоқ исмли йигит тақдири ҳақидаги қисмларни олиб ташланишининг тўғри бўлмаганлиги, “бу ҳикоя... кейинги “Сароб”ларга ҳам кўрк бўлар эди” каби мулоҳазалари ўринли.

Романнинг ҳар учала варианты билан танишиб чиқиш мунаққидга асардаги бадий топилмаларни ҳам қиёсан кашф этишга омил бўлган. Масалан, “1937 йилги нашрнинг II бўлим, 15-бобида Сорахонни Саидийга қарши қайраб кўйиб, уларнинг жанжалига тумшук сукишни хоҳлаган “булбули гўё” ёшларнинг хонасига “Икки-учта лампочка кўтариб кирди”, дейилса, иккинчи нашрда “чой

¹ У.Норматов. Университет сабоқлари ва илҳомлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон. 22-бет.

² Р.Кўчқоров. Истеъдод кадри..., 5-бет.

³ Ҳ.Абдусаматов. Абдулла Қаҳҳор..., 94-бет.

⁴ Р.Кўчқоров. Истеъдод кадри..., 21-бет.

кўтариб кирди”, учинчисида эса, “гул қўйилган ваза кўтариб кирди”, деб берилади. Бизнингча, илк баҳона жуда ўринли топилган, кулгили эди. Чой кўтариб кириши шунинг учун ярамайдики, мазкур бобнинг бошида чой олиб кирилгани ҳақида гапирилади. Учинчи вариант умуман келишмаса керак. Чунки юрагида гўзаллик ҳақида заррача туйғу бўлмаган “булбули гўё” билан ваза тўла гул... бирга тасаввур қилиб бўлмайдиган тушунчалардир. (Рост, бу бу ваза кейин сунъий равишда Саидий томонидан ойнанинг синдирилишида иштирок этади. Илк “Сароб” да бу ҳаракат йўқ.)”¹

Биз, илк нашрда ўқувчини таъсирлантирадиган даражада маҳорат билан тасвирланган роман бош қаҳрамони Саидийнинг фожеали ўлим топиши, кейинги нашрларда қўпурувчилик ҳаракати билан боғланганлиги муваффақиятли чиқмаганлиги ҳақидаги фикрга қўшиламиз. Негаки, тезлик билан келаётган юк поездини бир икки шпал билан ағдариб юбораётган Саидий, аввалги ўринлардаги Раҳимжон Саидийга мутлақо мувофиқ эмас. Бу воқеанинг сунъий киритма тарзидаги ҳолат эканлиги яққол сезилиб қолган.

Лекин, “поезд”ни академик Б.Назаров “ёзувчининг тафаккурда ёхуд онг оқимида шиддат билан келаётган, тезлигини ҳеч нарса тўхтата олмаётган шўро тузуми, мафкурасининг ғайриихтиёрий тасаввури” дея талкин қилади.² Худди шунингдек, у асарнинг кейинги нашрларидаги ўзгаришларни “замон билан чиқишишга мажбур”-ликда бўлганини таъкидлайди.³

Ҳақиқатда, Р.Қўчқор айтганидек: “Сароб” романи қайта ёзилиш жараёнида бир оз қўшимча сифатлар орртириш билан бирга, ўзида бор бўлган бекиёс сифатлардан анчасини йўқотган ҳам.

Шунингдек, адабиётшунос романнинг кейинги нашрларида “илк вариантдан тушиб қолган ёки ўзгарган жойларга изоҳ тарзидами, китоб охирида бериладиган қўшимча тарзидами жой ажратсалар” деган эзгу истакни билдирган эди. Бу тилак кўп жиҳатдан биз олиб борган тадқиқларнинг мақсадига ҳамоҳанг бўлиб, амалга оширилган нашрда айнан илк нашрга таянилиб кейинчалик ундан тушириб қолдирилган ўринларга алоҳида диққат қилган эдик.⁴

¹ Р.Қўчқоров. Истеъдод кадр...., 28-29-бетлар

² Б.Назаров. Абдулла Қаҳҳор бадий ҳақиқати // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон. 10-бет.

³ Б.Назаров. Абдулла Қаҳҳор бадий ҳақиқати..., 11-бет.

⁴ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. Сароб...

Мунаққид таъкидланган мақола билан чекланиб қолмай, кейинчалик “Мен билан мунозара қилсангиз...”¹ рисоласини (1998) яратди ва унда “Абдулла Қаҳҳор феноменининг ички қонуниятларини очишга” ҳаракат қилди. Бироқ, “Уч Сароб”да айтилган фикрлар ҳақида “қатор тўғри хулосалар билан бирга энди таҳрир қилиниши шарт бўлган айрим мунозарали фикрларни ҳам билдирган эканмиз”² дея мубоҳасали қарашларни ўртага ташлади. Албатта, унинг бу қарашлари ҳам далиллар, кизиқарли фактлар билан берилгани эътирофга сазовор. У романдаги “Ўзгаришлар сабабчиси фақат катағон йилларининг танқиди бўлса, нега А.Қаҳҳор романи ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилмади? Нима учун фақат 1957 йилда чиққан иккинчи нашрига ўзгартишлар киритди?..”² дея саволларни ўртага ташлайди ва «“Сароб”нинг пайдо бўлиши» тадқиқида уларга жавоб ахтаради. Баъзи ўринларда жуда ажиб ва кескин мулоҳазалар билдирилган экан, ҳақиқатда ҳам романнинг уч варианты, улардаги ўзгаришлар ва албатта роман мавзусининг ўзиёқ бу мунозараларга йўл очишини унутмаслик зарур.

Аввало, бадиий асарларнинг қайта-қайта вариантлар тарзида яратилиши бу адабиёт тарихида кузатиладиган ҳодиса. Ҳазрат Алишер Навоий ҳам “Бадоеъул-бидоя” ва “Наводирун-нихоя” девонлари таркибига кирган деярли барча шеърларини кейинчалик, таҳрирдан ўтказиб, “Хазойинул-маоний”даги тўрт девонига жойлаштирган. Ёки, Лев Толстой “Воскресенье” (Тирилиш) романини ўн йил давомида (1889-1899) тўққиз вариантда ёзиб чиққан. Ниҳоят, А.Қаҳҳорнинг ўзи “Ўтмишдан эртақлар” кассасини ҳам бир неча вариантда яратганини аввалроқ эслатдик.

Қолаверса, муаллифга романни қайта ёзишга нега мажбур этилмади, дея савол қўйилиши ўринсиз. Муаллиф ўз асарига ўзгартишлар киритишга доимо ҳақли. Гарчанд асар нашр этилган бўлса-да...

Мунаққиднинг ўзи айтганидек, «“Сароб” хусусидаги фикрлар жанги ҳамон давом этаётган экан, бу бир нарсани – асар тўқимасига сингдирилган ғоянинг (унинг қанчалик тўғри ёхуд аксинча экани алоҳида масала!) ниҳоятда муҳимлиги, асарнинг аксарият қаҳрамонлари руҳиятида акс этган ёзувчи бадиий тафаккурининг кучини

¹ Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 17-бет.

² Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 17-бет.

исботлайди»¹. У яна “хаётий ва адабий компонентларнинг бирлашувига, уларнинг махсус бир ғоя атрофига йиғилуви ва шунчаки бир асарни эмас, ижтимоий-сиёсий пафоси 30-йиллар ҳаётида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этган “Сароб” романини ҳосил қилуви нима-лар сабаб бўлган? Ёзувчи билган ҳамма ҳаётий ҳодисалар ҳам романда том маънодаги реалистик интерпретацияни топганми, романи ташкил этган барча ғоявий-бадний унсурлар ҳам ҳаётий заминга эгами? Умуман, “Сароб” романининг ёзилишига қандай объектив ва субъектив омиллар туртки бўлган? Ёзувчи ўзининг унча салмоқли бўлмаган ҳаётий кузатишларидан (А.Қаҳҳор романи 25-27 ёшларида ёзиб битирган!) ташқари яна қандай манбаларга суянган, ишониб асарга киритган. Миллатнинг тақдирига тўғридан-тўғри дахлдор масалалар марказига қўйилган “Сароб” романи қанчалик мустақил тарихий асосга эга”² тарзидаги муҳим саволларни қўядики, улар ўз ечимини кутаётган муаммолар сирасида эди, дейиш мумкин.

Танкидчи шу саволларга жавоб топиш учун 1920 йилларда чоп этилган “Кокандская автономия”, “Удар по националистической контрреволюции” ва “Против Касимова, против касимовщины” китобларини А.Қаҳҳор диққат билан ўқиб чиққанлиги ва уларнинг хошияларига белги-изоҳлар қўйиб кетганлигини таъкидлайди. Ҳамда шу асосда “Сароб” романининг яратилишида бу китоблар асосий роль ўйнаганлигини далиллашга ҳаракат қилади.

Таъкидлаш жоизки, ижодкор учун реал факт бадний асарда детал ёки материал бўлиб хизмат қилиши бор ҳодиса. Л.Толстойнинг “Тирилиш” романини яратилиши учун бир суд иши ва ундаги фактлар сабаб бўлган. Стендалнинг машҳур “Қизил ва қора” романи учун ҳам ўз вақтида Францияда шов-шув бўлган бир суд иши ва унинг материаллари асос бўлиб хизмат қилган эди. Ёки, XIX аср охирлари адабиётимизда бир туркум ҳажвий шеърлар яралишига сабабчи фирибгар Виктор Ахматов воқеасини эслайлик. Псандий, Муқимий, Мухий, Қорий, Завқий ва Зорий каби шоирларимизнинг у ҳақдаги асарлари ҳам далилларга таянганди-ку?!

Танкидчига кўра, романдаги миллатчи гуруҳ билан боғлиқ ва яна бир қанча ўринлар, айрим суҳбат-диалоглар юқоридаги ҳар уч китобдан ўзлаштирилган. Шу билан ўша даврдаги миллатчиларни

¹ Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 10-бет.

² Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 14-бет.

бадий равишда тасвирлаб, фош қилганлиги, кейинги икки нашрида эса “қосимовчилар, бадриддиновчилар суд процессларининг романга кўчиб ўтган руҳини юмшатишга, оҳангини сал бўлса-да, ўзгартиришга уринди” дея фикр билдирилади¹.

Бу каби мулоҳазалар ёзувчига нисбатан айбловми, оқловми, аниқ билиш қийин. Бироқ, натижада мунаққиднинг хулосасига бинонан “замонавий ва тарихий воқеликка нисбатан А.Қаҳҳор эгаллаган позицияси бирёклама характер касб этди... гарчи 50-йиллардаги ижобий ўзгаришлар таъсирида роман қайта ишланган, ундаги талай ғоявий-сиёсий ўринлар таҳрир этилган бўлса-да, асар ўз номига, ўтказмоқчи бўлган ҳақиқатига содиқ қолди ва бу табиий ҳам...”.

Келтирилган факту далиллар мунаққиднинг шундай хулосани баён қилишига олиб қилиши ҳам табиий, “Сароб”дек асар турлича талқинларга, жумладан шундай танқидий муносабатга дучор бўлиши ҳам табиий. Аммо, яна танқидчининг ўзи аввалроқ билдирган эътирофи билан айтганда: “...танқидларга илк “Сароб”нинг ўзи кураша олишини, романда ҳеч қандай кўмакка муҳтож бўлмаган қудрат яширинган” (Уч Сароб, 24-бет).

Тасаввур қилингки, айти А.Қаҳҳор авлоди адабиётга кириб келаётган даврда (1920 йиллар охири – 1930 йиллар боши) собиқ иттифокда соцреализм методини тинимсиз тарғибу ташвиқ этиш, ҳаттоки, “Литература факта” (Далиллар адабиёти) жуда авж паллага чиққан ва у ўзига хос адабий оқим ўлароқ кўплаб ёш ижодкорларни камраб олган вақт эди. Улар, “ЛЕФ” номи билан бир неча намунавий асарлар-тадқиқлар нашр эттиришар², ўтмиш классиклари (Л.Толстой, А.Чехов, Н.Гоголь каби)ларни ўз нуқтаи назарлари билангина бирёклама баҳолар, замондош улкан ижодкор (М.Горький каби)ларга ўз андозалари асосида асар ёзиш кераклигини уқтиришарди. Мана уларнинг баъзи фикрларидан намуналар:

“Новая литература – это и есть литература утверждения факта. Дело это довольно сложное, и нашим мудрым теоретикам искусства все как-то некогда им заняться... Литература есть такой же осколок жизни, как и всякий другой участок...”³

¹ Р.Кўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 49-бет.

² Литература факта. Первый сборник материалов работников Лефа. -Москва: Федерация, 1929.

³ Литература факта. -Москва: Захаров, 2000. С.15.

“Новая литература впервые ставит образ на ноги. (Здесь, в частности, отметим колоссальную роль Маяковского, освободившего поэзию от мистицизма.) Новая литература на три четверти рациональна. Путь воздействия ее – через сознания. Не образность, а точность. Не дешевая символика, а правда живого факта. Художники слишком долго извращали действительность во имя призраков – пора объявить войну художеству!”¹

Мана шундай ғалат ва доғули қарашлар авж олган бир даврда ёш ёзувчи А.Қаҳҳор ҳам улардан таъсирланмаслиги ва бу таассуротлар у ёки бу даражада унинг асарларида хусусан, “Сароб”да акс этмаслиги мумкин эмас эди. Масаланинг яна бир томони шуки, у ҳам бўлса, умумдабиётнинг ҳолати, адабий тушунча, жанрлар мавжудлиги билан боғлиқ. Яъни, даврнинг бадий асар яратишга таъсири ва бадий асарнинг ана шу даврда яшовчанлиги масаласидир. Француз ёзувчиси Жан Дютурнинг сўзлари билан айтганда: “XX аср романи энди шахснинг ижтимоий ва ғоявий ғалабалари ҳақида эмас, аксинча, инсоннинг ўз-ўзидан воз кечишини, тарқоқлигини ва мағлубиятини чарчамай тасвирлайди. Бу романларда дунё инсон устидан ғалаба қилади. Улардаги сўз мавзуи имкон қадар сокин, сезилмас борлиқ ва унинг дунёда деярли ҳеч қандай из қолдирмаётган ҳаёти ҳақидадир...”²

Айни мана шу жиҳатлар “Сароб” романи ва унинг бош образи Саидийга ҳам тааллуқли эмасми?! Ахир, шу каби хусусиятларни жонли равишда тасвирлаш, юксак бадий натижага эришмоқ учун даврга оид воқеа-ҳодисаларни, фактларни асар ичига сингдириб юбориш ёзувчи маҳоратидан дарак эмасми?!

Бир сўз билан айтганда нафақат тадқиқотчи-мутахассислар учун балки А.Қаҳҳор ижодининг кенг миқёсдаги мухлислари учун ҳам “Сароб” нинг илк наشري ғоятда қизиқ ва маълум қадар янгилик бўлиши мумкин. Негаки, унда муаллиф баъзи андишалар билан кейинчалик олиб ташлаган ўринлар ҳам ўз бадий жозибаси ва ғоявий кўлами билан эътироф этишга арзигулиқдир. “Сароб”нинг илк нашридаги матний жиҳатлар борасида сўз юритишдан аввал, ундаги айрим бадий тасвир, қаҳрамонлар киёфаси ва умуман роман мавзу кўламига доир айрим ўринларга диққат этсак.

¹ Ўша манба, 18-бет.

² Жан Дютур. Болезнь века / Китобда: Судбы романа. Сборник статей. –Москва: Прогресс, 1975. С.70.

Дастлаб, ҳужжатлилик ёки фактлардан бадий асарда фойдаланиш масаласи. Ҳужжатли материал қанчалик муаллиф шахсини руҳлантирса, шунчалик унинг тирик тафаккури, ҳис-туйғулари, таассуротдан ҳосил бўлган тасаввурлар ва онги билан бирлашиб кетади. Ҳаттоки, ҳужжат ҳужжатлиликдан чиқиб бадий фантазия ва ихтиёрга бўйсуниб қолади. Яъни, у энди ҳужжат бўлишдан тўхтади. Шунда аниқлик ва уйғунлик ўнг планга чиқиши мумкин. Муаллиф ўз дунёсида яратувчи, бунёдкор ўлароқ далиллар эмас бадийят оламига ўтиб кетади.¹

Айтиш лозимки, Раҳимжон Саидий ҳаёти ва фожеасини тасвир этувчи мазкур романда ҳар қанча ҳужжатлилик кўринса-да, бу ҳаётий ҳақиқат бора-бора бадий ҳақиқатни белгилаб ҳам берган. Зероки, “ҳаётий мантиқ ҳаётий ҳақиқатни белгиловчи мезон бўлса, бадий мантиқ бадий ҳақиқатни белгиловчи мезондир²”.

Ёзувчи ўша вақтда анча ёш бўлишига қарамай, катта жанрнинг инжиқ ва масъулияти тарафларини тўла равишда бажаришни уддалай олган. Гарчанд у ўша вақтда совет воқелигига ишонган ва уни ҳақиқат сифатида қабул қилган эса-да, у миллий ўзлик, миллий характерни ифода қилишга интилган. Вақт ўтиб эса, у яратган миллатчилар образи салбий бўёқлар билан, танқидий планда берилган бўлса ҳам ўша машъум мустабид тузум вақтида бу озодлик курашчилари сиймосини бошқача тасвирлаш мумкин бўлмаганлигига амин бўламиз. Уларнинг салбий қиёфали тасвирлари ҳам мустақиллик учун курашган инсонлар мавжуд бўлганлигини исбот этади. Ёзувчининг позицияси айрим ўринларда нейтрал характердаги мавкеда кўринади. Чунки, аслида мақталиши лозим бўлган коммунистик мафкура тарафдорлари (Эҳсон, Шариф, Кенжа каби) романнинг бирон ўрнида ҳам тугал адабий тип сифатида тасвирланмаган. Аксинча, миллатчи дея айбланувчи образлар (Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домла) росмана адабий тип ўлароқ кўз ўнгимизга келади. О.Шарафиддинов ҳам Муродхўжани “чинакам адабий тип даражасига кўтарилган”ини таъкидлаган эди.

Адиб роман давомида Раҳимжон Саидийни реал ҳаёт билан келиша олмаётган образ ўлароқ гавдалантиради, уни (ўзига хос) юксалиши ва фожеасини қуюқ бадий бўёқларда, ички кечинма ва руҳий эврилишларни маҳорат билан чизади; ташки қиёфаси ва хатти ҳаракатларини мароқ билан тасвирлайди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Э.А.Бальбутов. Поэтика лирической прозы. –Новосибирск: Наука, 1985.

² Б.Саримсоков. Бадийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент, 2004. 15-бет.

Масалан, биринчи бўлим 10-бобнинг охирида шундай тасвир келади: *“...Саидий баланд ердан боши билан тушгандай кўзига юлдузлар кўрунди, аммо сирни бой бермасдан Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Ўнгайсиз жимлик ҳукм сурди. Ғириллаб турган шабода, очиқ қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга тушурди, қоғоз парчаларини учуриб кетди.”*

Бу ўринлар Саидий Мунисхон билан шахар ташқарисидаги боғчага дарс тайёрлаб, дам олгани чиқишгани ва шундаги улар ўртасида маълум қадар тақдир-келажакларини белгиловчи суҳбат бўлиб ўтганидан сўнгги лавҳадир. Муаллиф *“...шабода, очиқ қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга тушурди, қоғоз парчаларини учуриб кетди...”* жумласида бутун роман сюжет линияси бўйлаб ҳаракатланадиган бир рамзий ишора беради. Яъни, Мунисхон ўз кибру ҳаволи жавоби билан Раҳимжонни камситгач, Саидий ўзлигини исботлаб қўйиш учун бутун борлиғу фаолиятини йўлга қўйишга интилади. Афсуски, ҳар иккиси ҳам келажакда муваффақиятсизликка учрайди. Давр шаббодаси улар ўқиётган ҳаёт китоби устидаги уларнинг умид гулларини ерга тушурди, қоғоз парчалари каби уларнинг ёшлиги ҳам, умри ҳам совурилиб кетди.

Шу ўринда Саидийнинг ўз ишқига берган таърифини эслайлик-а: *“У яшнаб турган чўғ... мен унга яқиндан тутулган доқа: ёниб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман. Фақат сарғаяман. Сарғая-сарғая охири кўймасдан тамом бўламан...”*

Мана шу эътирофда ҳам Саидий ўз аҳволи руҳияси ва шу билан бирга келажакига рамзий ишора бераётгандек таассурот уйғотади. Ёзувчи ана шу рамзий ишорани бошқа бирор белги ёки ўзга бир одам тили билан эмас, айнан бош қахрамон нутқи орқали ифодалаганки, бу китобхонни ҳам ишонтиради, ҳам Раҳимжон билан руҳан яқинлаштиради. Саидийнинг камчиликлари ҳам саҳифалар оша кечирилиши керакдек туюлади. Чунки, у муаллиф томонидан меҳр ва ҳурмат билан яратилган. Гарчанд, асар ниҳоясида ёзувчи уни ўлимга маҳкум қилса-да, асарнинг биринчи вариантыда бу фожеанинг узокдаги, етиб бўлмас бир “ўт” сари бўлганини изоҳлайди. Раҳимжон исмини ҳам, Саидий фамилиясини ҳам бежиз танланмагандек, назаримизда. Раҳим – китобхоннинг раҳмини келтириши керак ва у бунга эришади ҳам. Саидий – ҳаётда бахтли бўлишга интилувчи.

Раҳимжон ғурурли ва номусли йигит. У ҳар қанча ичувчилик қилмасин, ўқишни ташламасин ўз орини йўқотмайди. Бир ўринда

узоқ улфатчиликдан қайтаётганда ҳамшишаси Ҳамиднинг “беҳуда ҳазиллар”ига чидайди, ўзини босади, “аммо унинг энг сўнгги ҳаракатини ҳатто ҳушёр киши ҳам кўтаролмас эди”. Саидий уни уради. Бутун роман давомида ҳеч кимга қўл кўтармаган Саидий, эркак кишига номуносиб “беҳуда ҳазил”ни кўтара олмайди.

Тўғри, романнинг кейинги нашрларида Мунисхоннинг бир ҳақорати учун тарсаки туширгани бор. Аммо, илк вариантда бу ўрин йўқ. Ахир у Мунисхонни ҳамон севарди. Ошиқ ўз маҳбубасини нечук урсин?! Айнан шундай, мантикий якун ошиқ-маъшуканинг можароси лавҳада сақланган.

Ёхуд, Муродхўжа домлага куёв бўлгач, домланинг ташвики билан қўп пул топиб келтириб бериши ва ҳатто катта иморат солишга эришиши ҳам қайнонаси “булбули гўё” назарида “хотин боқолмаслик” бўлиб кўринса-да, унинг куракда турмайдиган таъналарига қарши бир оғиз ўз топганларини писанда қилмайди. Аксинча, ўзини қиййди. Соддалигидан эса домланинг хийлаларини сезмайди.

Лекин, булар билан Саидий бенуксон эди, дейишдан узоқмиз. Унда тушуниб бўлмас ички тортинчоқлик, худбинлик бор. Етилиб келаётган истеъдодини шакллантириш ўрнига турмушнинг майда ташвишлари ва беҳуда уринишларга вақтини сарф этиб қўяди. Сохта мақтовларга ўчлик, озгина ютуқдан ҳаддан зиёд қувониш, мағрурланиш ҳисси пайдо бўлади. Мисол учун, “газетанинг охириги саҳифасида, кўрумсизгина сарлавҳа билан босилиб” чиққан мақола-сини “кўрганда унинг қилган ҳузурини Худоёрхон тахт салтанатида ҳам қилмагандир”. Ўзининг бадбин хаёллари билан шунчалик бандки, оёғи шол бўлаётган опасининг дардига кулоқ солиш тугул, буткул ташлаб қўйишгача боради.

Саидий кўркам йигит, лекин унинг қилган ҳамма ишлари ҳам яхши эмас. Бу эса бадий адабиётдаги бир қонуниятни исбот этади. Яъни, “образнинг ички моҳияти ва бажаражак барча ишлари унинг ташқи қиёфасига – шаклига мос келмаслиги мумкин. Бу унинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлигини инкор этмайди, балки оширади...”¹

Ёки, эски зиёлилардан бўлмиш – Муродхўжа домла, Муҳаммаджон афанди, Аббосхон кабиларни ички дунёсини тасвирлар экан ёзувчи қанчалик қора бўёқлардан фойдаланмасин, айрим

¹ Б.Саримсоков. Адабиётда шакл ва мазмун муносабатларининг айрим муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, 6-сон. 11-12-бетлар.

чизгиларни ҳам берадики, бу уларнинг жамиятдан норозилигининг асл ҳақиқатини ошкор этади. Масалан, Муҳаммадҷон афанди ҳақида: *“Норозиликдан кўра келажакда рози бўлуш умидининг йўқлиги кишини кўпрак толиқтиради. Бундай одамлар ё ичади ёки Худога ибодат қилади...”* деб ёзади. Бу эса ўша вақтдаги аксар эски зиёлиларнинг мажбурий фалсафаси эди. Негаки, совет давлатининг асл манфур қиёфаси мустамлакачиликдан иборат эканлигини англаган зиёли оммасининг ноиложликдан келажакка умидлари қолмаган, улар толиққан; ё, ичкиликка берилиб, тушкунликка тушиб қолишлари ёхуд, Тангри таолога илтижою ибодатга бурканишлари қолган, холос.

Ана шу тоифага қарама-қарши позициядаги Эҳсон, Кенжа, Пўлатов ёки Шариф тасвирида эса коммунистик ақидага кўр-кўрона эргашаётган ёшлар маҳорат билан китобхонга кўрсатиб берилган. Бир ўринда Эҳсон *“энди ўйласам мен тилакни ғоядан ажратолмас эканман”* дея эътироф этади.

Диққат этилса, Москвада таҳсил олиш жараёнида большевик-коммунистик таълимдан ўзгасини билмаган, ҳатто шифокорлик касбини ҳам шу таълимотдан айри кўрмайдиган ёш йигит учун эзгу тилак ҳам, умид ҳам, орзу ҳам мафкуравий ғоядан ортиқ эмас. Улар ўзларининг коммунистик идеалларини ҳамма инсоний ғоялару истаклардан устун деб биладилар.

Аслида, саробга алданган Саидий эмас, шу коммунистик таълимотга ишонганлар эди. А.Қаҳҳор бу ғояни кўзда тутганми, йўқми, бу бизга қоронғу. Бироқ, “Сароб”нинг айнан илк варианты бу каби матноти талқиний мазмунлар чиқаришга имкон яратади.

Ана шулардан бири роман матнидаги босмачилик ҳаракатига берилган баҳо. Ҳозирги кунда, истиқлол шарофати билан, миллий истиқлолчилик ҳаракати дея аталаётган бу ҳаракат собиқ мустабид совет тузуми вақтида бутунлай қора бўёқлар чаплаб тасвирланган, уларнинг иштирокчилари тўла қораланган эди. “Сароб”да ҳам босмачиларга берилган таърифлар аслида советларнинг қизил қўшинлари томонидан амалга оширилган босқинчилик сиёсатининг кўриниши бўлиб, муаллиф ўзига хос тарзда, билиб ёки билмай, *“босмачиликни Марокашдаги миллий озодлик ҳаракатига ўхшатиш”*ни жоиз кўради. Худди шу ўринларда роман персонажларидан бири Пўлатов нуткида: *“...Шўролар иттифоқининг қайси бурчаги метрополияки, Ўзбекистон мустамлака бўлсин? Шўролар иттифоқида қайси мил-*

лат ҳокимки, ўзбек халқи маҳкум бўлсин?” дея аччиқ кесатма оҳангида бўлса-да Ўзбекистоннинг мустамлака ўлка эканлигини эслатмаяпти-ми?.. Ёки, худди шу нуткнинг давомидаги: *“Босмачилик нима? Босмачилик пролетар инқилобига, шўролар ҳукуматиغا қарши қаратилган аксилинқилобий бир ҳаракат”* деб келтирилиши ҳам ҳозирда ҳақиқат эканлиги маълум. Ҳатто, романнинг бир ўрнида ёзувчи қаҳрамон тилидан: *“...улар бизнинг миллий аскарларимиз, улар яхши одамлар, улар турк ўғуллари, сизлар ҳам турк ўғуллари... Шундан сўнг биз босмачи эмас, қўрбоши дейтурган бўлдик”* дея келтиради ҳам.

Ёзувчи маҳорат билан романга миллий рух ва ғояни сингдирган. Тўғри, ўша давр ҳолатига кўра улар баъзи ўринларда салбий тус ёки ҳажвий парда билан ўралган бўлса-да, энг муҳими “совет романи” дея тан олинган “Сароб”да миллий ғоянинг ўзи бўлиши совет даври учун катта гап эди. Айтайлик, Эҳсон Москвадан шифокор дипломига эга бўлиб келса-да, *“менсимайтурган, тил билан айтмасаларда кўз қарашлари билан “ўзбек!” дейтурганлар ҳам бор”* дея ўша пайтдаги шовинистик кайфиятни ифода этилиши фикримиз далилидир. Шовинист романда – Серов. Аммо, кейинги нашрларда нимагадир уни фамилиясини Носиров, дея ўзгартирилган.

Ёхуд, романда салбий бўёқларда берилган Ёкубжоннинг *“бир кечаси Ўзбекторгнинг эшигига бўр билан катта қилиб “Ўзбекка тор” деб ёзиб”* қўйишини детал сифатида асарда келтирилиши аслида кулгили воқеа сифатида баҳоланиши лозим. Бироқ, бу роман тасвир этилаётган тузумдаги миллий озодлик ғояси амалга ошмаётган тоифанинг ўзига хос эътирозларидан бири сифатида намоян бўлган. Қолаверса, бу муаллифнинг ибора сифатида зўр топилмаси ҳамдир.

Бундан ташқари Абдулла Қаҳҳор кишилар нутқини характер ва ҳолатига кўра беришда ҳам маҳорат билан ёндашади. Мисол учун, Саидий опасининг нутқида оддий, кўча ҳатламаган, муштипар ўзбек аёлининг қиёфаси кўринса, “булбули гўё” нутқида эса доим аламзада, заҳар ва совуқ аёлнинг тасвири бўртади.

Одатда Абдулла Қаҳҳор асарларида табиат тасвири, пейзажга жуда кам дуч келинади. Рус адабиётшуноси И.Боролина шундай ёзади: “Иногда пейзаж у Каххара полностью гармонирует с душевными переживаниями героев, он как бы аккомпанирует им...”¹

¹ И.В. Боролина. Абдулла Каххар. Очерк творчества. -Ташкент, 1957. С.84.

Ушбу роман ҳам бундан мустасно эмас. Лекин, оз сонли бу тахлит қисқа тасвирларда ёзувчининг маҳорат касб этаётгани яққол сезилади. Улардан бири: *“Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўргани йўқ. Ҳар куни кечасиё, кундузи ёмғур, қор, баъзан аралаш ёғади. Кундуз кунлари ҳаво қорамтил кулранг осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йўллардан лойқа оқади. Торкўчалар тиззагача ботқоқ. Деволлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғур майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорға айланди. Аммо қор фақат ёғоч, хашак, уюлиб қўйилган тошлар устида, томларнинг қирғоғидагина тўхтарди. Қоронғу тушгандан кейин торкўчанинг ўртаси ҳам бир оз оқаришди.”*

Умуман олганда, романдаги ғоя, мазмун, услуб, тил ва тасвирлар ҳақида яна кўплаб мисоллар ёрдамида турфа хулосалар баён қилиш мумкин.

Афсуски, асарнинг қўлёзма нусхаси сақланиб қолган эмас. Фақат, бахтли тасодиф туфайли унинг қоралама нусхасидан бир саҳифага эгамиз, холос.

Ёзувчи уй-музейи архивида 2971 рақамли ашёвий ҳужжат сақланади.¹ Араб ёзувидаги бу муаллиф қўлёзмаси (автограф) кўк сиёҳ билан оддий сарғиш қоғозга ёзилган бўлиб, унда бир ош базмидан сўнг Абдулла Қаҳҳор томонидан ёзилган ҳажвий шеър берилган. (Юқори-роқда эслатилган, бу шеър ҳам ижод боғида, балки ёзувчининг роман устида ишлаш палласида ёзилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.)

Бизга муҳим бўлгани, ушбу шеър матни “Сароб” романи қўлёзма-сининг бир саҳифасидадир. Унга “587” ва “XXII” рақамлари қўйилиб, *“Орада бир ҳафта ўтмасдан Муроджон домла ва Саидий...”* мисраси ёзилган.

Маълум бўладики, дастлабки рақам умумий саҳифа рақами бўлса, рим рақамлари бобни англатади. Яна, “Муродхўжа домла”нинг исми ҳам дастлабки вариантда “Муроджон домла” бўлган. Яна бир муҳим жиҳат шундаки, шеър остига *“сентябр, 1934”* дея сана қўйилган. Ижодкор асарни тугатгач, унинг қораламаларидан ортган саҳифаларни бошқа ёзувлар учун ҳам ишлатади. О.Шарафиддинов романни “1933 йилнинг кузида битирилгани”ни таъкидлайди.²

Бизнингча эса асар бирмунча илгари тугатилган. Негаки, “Қотилнинг туғулиши” қиссасининг охирига А.Қаҳҳор “11.06.1933 йил” насини қўйган.³ Маълумки, ижодкор бир асарни тугатиб, унинг ба-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 111-бет.

² О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 44-бет.

³ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 51-

дий дунёсидан чиқиб, бироз танаффусдан кейин бошқа асарга қўл уради. Агар биз Абдулла Қахҳорнинг ёзиш темпидан келиб чиқсак, (у шошмасдан бир маромда ёзган,) 1933 йилнинг бошидаёқ ромanni тугаллаган. Негаки, мазкур қиссани ёзиш учун ҳам камида икки бўлмаса уч ой вақти кетган бўлса, эҳтимолдан ҳоли эмас. А.Қахҳорнинг ўзи эса романнинг биринчи нашрига тугатилиш санасини қўймайди. Кейинги икки нашр охирига эса “1930-1934 йил” дея қайд этган. Бу бизнингча, унинг таҳрир жараёни билан боғлиқ бўлса керак.

Асар дастлаб журнал варианты ҳолида 1934-1935 йиллар давомида эълон қилинган. Саримсоқ исмли персонаж тақдири билан боғлиқ қисм “Саримсоқнома” номи остида алоҳида китобча шаклида 1936 йил босилган. Роман яхлит китоб ҳолида нашр этиш учун теришга 1936 йилнинг 13 декабрида берилади. Босишга рухсат эса бир йил ўтиб – 1937 йилнинг 23 декабрида тегади. Демак, ҳақиқатдан ҳам асар 1938 йилда китоб ҳолида ўқувчилар қўлига етиб борган.

“Сароб”нинг дастлабки мазкур нашри¹ шартли равишда – S1, иккинчи нашри² шартли равишда – S2, учинчи нашри³ эса шартли равишда – S3 дея белгилаймиз. Шунда романнинг мазкур вариантлари аро юз берган фарқ ва ўзгаришлар қисқача кўринади:

Нашрлар	S1	S2	S3
Бўлимлар	2	2	2
Боблар	66 (+1) [1-бўлимда 36 (+1) та боб] [2-бўлимда 30 та боб]	62 [1-бўлимда 34 та боб] [2-бўлимда 28 та боб]	63 [1-бўлимда 35 та боб] [2-бўлимда 28 та боб]

Кўриниб турибдики, романнинг S1 вариантдан кейингиларига ҳамма боблар ҳам ўтмаган. Айримлари кейинги нашрларда муаллиф томонидан атайин тушириб қолдирилган. Улар қайсилар?

бет.

¹ Abdulla Qahhar. Sarab. Ozdavnashr – Ozbekistan Davlat Nashriyati. Tashkent-Samarqand, 1937.

² Абдулла Қахҳор. Танланган асарлар. Уч томлик. II том. Сароб. ЎзССР Давлат Радий Адабиёт нашриёти. Тошкент, 1957.

³ Абдулла Қахҳор. Асарлар. Олти томлик. 3-том. Сароб. Ғафур Ғулум номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967.

S1нинг 1-бўлимидан бешинчи, тўққизинчи ва ўттиз тўртинчи боблар, 2-бўлимидан эса еттинчи ва ўн иккинчи боблар кейинги нашрларга киритилмаган. (Улар нашрга ҳозирлаганимиз матнда тўла сақланган.¹)

Бундан ташқари, S1нинг 1-бўлимидаги: *“Бир куни Саидий ўқушдан қайтиб ҳужрасининг эшигини очганида, унинг оралигидан тиқилган бир конверт оёғи остига тушди...”* дея бошланувчи 14-боб ва *“Саидий эрталаб ваҳимага тушди. Хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очиқ айтилса-да, ёзувчилик иши назарига бир тилсим бўлиб кўрунгани учун бунга тўла ишониб етмас эди...”* дея бошланувчи 15-боблар, S2да 12-боб тарзида, S3да эса 13-боб ҳолида, яхлитлаб берилган.

Яна, S1 даги еттинчи бобнинг охириги: *“Эртасига у палто киймасдан ёлғиз кастюмда қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қаршиидаги почтахонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни кўриб қолди...”* дея бошланувчи эпизоди, S2да олтинчи боб охири бўлса, S3да алоҳида еттинчи боб сифатида келтирилган.

Тушириб қолдирилган ва бир қанча таҳрирларга учраган қисмлар чиндан ҳам шунга муносибмиди? Айримларига тўхталсак.

Саримсоқ ҳақидаги ҳикоянинг буткул тушириб қолдирилиш тўғри бўлмагани ҳақида аввалроқ эслатилган эди. Жумладан, ундаги бир детал яъни, Саримсоқ Ниёзмат ҳожининг айби билан етим бўлиб қолади ва ҳақоратларга дучор бўлади. Ёзувчи, гўёки илоҳий интикомнинг муқаррарлигини таъкидлаш мақсадида, ҳожининг қизчаси ҳам бевақт вафот этадиган саҳнани киритган. Афсуски, бу ўринлар ҳам кейинги икки “Сароб”да йўқ.

Ёки, S1даги 1-бўлим 13-бобдан роппа-роса бир саҳифалик матн кейинги нашрлардан ўрин олмаган. *“Феврал инқилоби бўлди...”* дан *“...қолганлари кавак-кавакларга кириб кетди”* гача бўлган парчада Салимхон тақдирининг 1917 йил феврал-октябр оралиғи, аниқроғи икки инқилоб ва ундан кутган натижа, “Шўрои Исломи”нинг Қўқонга ўрнашиши, “Шарқ-Шимол иттифоқи”, Аббосхон билан қарашлардаги келишмовчилик ҳақида аҳамиятли маълумотлар бор эди. Буларнинг олиб ташланиши ўзини оқламаган.

Бироқ, асосли таҳрирлар ҳам бор. Айтайлик, жузъий бўлса-да муҳим бўлган бир таҳрир муаллиф томонидан атайин, асосли амал-

¹ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. Сароб...

га оширилган. S1 иккинчи бўлим 21-бобнинг бошланмасида шаҳар партия қўмитаси “мустаҳкам қўрғон” сифатловига эга эди. Бу S2да ҳам сақланган. Лекин, S3да бу олиб ташланган. Балки бу йиллар оша ёзувчининг партияга нисбатан ишончининг сўниб бориши билан изоҳланар. Ҳар ҳолда, бу каби таҳрирларни у ненидир мақсад қилиб амалга оширгани шубҳасиздир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, кўп ютуқлар билан бирга романнинг илк матнида янглишлик ва мантикий хатолар ҳам бор. Уларнинг аксари ёзувчининг бўрттирмаси бўлса-да, китобхонда иштибоҳ туғдиради. Масалан, Эҳсоннинг кўп нутқ ва гаплари жуда ҳам сунъий, ясама (мусиқа, иркчилик назарияси, ғоя ҳақидаги фикрлари каби). Яна, Мунисхоннинг онаси ҳақида S1 матнида икки ўринда эсланади, холос. Иккисида ҳам она номига муносиб тафтни сезмайсиз. Дастлабки ўринда Мунисхон турмушга чиқиш масаласида онасидан ҳам аввал тўғри акаси билан маслаҳат қилади. Иккинчисида эса, у жонига қасд қилиш даражасига келади, аммо она сезмайди. Аксинча, ертўлага тушаётган қизига “*ҳай етимча, бемаҳалда тушма*” деб қичқиради.

Ёки, Муродхўжа домланинг уйида тўй маҳали нишолда қилаётган қандолатчининг хатти-ҳаракатларини ўта салбий берган. Қандолатчилар одатда покизалик ва покдомонликка катта эътибор бердилар. Айниқса, иш маҳали. Ёзувчининг тасвирида нишолда тайёрлаётган пайтда ёш қизчаларга кишибилмас ахлоқсизлик қилади. Бу ҳам ҳаётий эмас, ҳам ёпишмаган детал.

Саидийнинг мактаб даврини эслар экан яна бир янглишликка йўл қўйилган. Унда бир мавлуд маросимини келтиради ва Қуръон ўқилганда ҳамма ўтириб турди деб берилади. Бу маълумот хато бўлиб, таомил ва одатга кўра Қуръони карим қироати вақтида мусулмонлар унга ҳурматан ўтириб тинглашади, бунда ўтириб-туравериш айб саналади. Мавлуд ўқилаётганда эса шундай бир маълум бир ўринларда хазрати Муҳаммад (с.а.в.) саловот айтилганда ўриндан қалқиб турилади ва бу ҳаракат бир неча бор такрорланади. Муаллиф ё мавлуд билан Қуръон ўқилишини адаштириб юборган, ёки бу ҳодисадан ҳам бир бадий детал сифатида фойдаланиш учун атайин киритган.

Романдаги айрим матний жиҳатларга келсак.

Аввало, S1 нашри 1928 йилдан 1940 йилгача амалда бўлган лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосида чоп этилган. Маълумки, ҳали бу алифбода имло қоидалари тўла-тўқис ишлаб чиқилмаган

эди. Натижада, роман матнидаги бир қанча сўзларнинг ёзилишида-ёқ ўзаро номувофиқликларга йўл қўйилган.

Мисол учун, ҳозирда “и” оттирилиб ёзилиши тўғри деб қабул қилинган “blan”, “braq”, “ktab”, “tlasa”, “jgit”, “bçib”, “şrin”, “craq”, “sra”, “hkaja” каби сўзларнинг ёзилишида; fķir (фйкр), zihn (зехн), mihnat (мехнат), i’lan (эълон), i’tiraz (эътйроз), umur (умр), mustam-lik (мустамлака) каби берилишида кўринади.

Шунингдек, S1нинг матнида анчагина сўзлар бир хил ёзилган эмас. Масалан, izvoş-isvoş, mexanizma-mixanizma, fakulta-fakul-tet, stol-ustal, kreslo-krisla, kravat-karavat каби. Ёки бўлмаса, айрим сўзлар имло жиҳатидан хато ёзилган. Мисол, “Ўша куннинг ўзида Эҳсонни ўз кабинетига чакириб...” гапида (327-саҳифа) “чакириб” сўзи “ciqarib” дея берилган. Яна, “жудо” – “çida” дея (336-саҳифа), “Муродхўжа” эса “Maradxoça” (340-саҳифа) тарзида янглиш кетган.

Албатта, бу тузатмалар бир қараганда майда ва арзимас кўринар. Бироқ, матн нашрга ҳозирланар экан матншунос ҳар бир кичик элементни ҳам кўздан қочирмаслиги зарур. Зероки, матншунослик аниқлик ва ҳолисликни талаб қилгувчи соҳадир. Бир сўз билан айтганда, “Сароб”нинг илк нашрига таянган ҳолдаги тўлиқ матни шу кунга қадар амалга оширилган барча нашрларидан ўзининг илмий изоҳлари билан ажралиб туради. Ҳар бир боб учала нашрда ўзаро мувофиқми-йўқми, туширилган ўринлар қайсилар, таҳрир қилинган баъзи қисмларга ишоралар ва сўзларнинг турфа келиши ҳам матнности изоҳларда кўрсатиб кетилган.

Ҳикоя ва мақолалар матнига доир

Ўқувчи диққат этса, “Томошабоғ” ҳикоясидаги ҳўрланган қадакчи Ҳамроқул “Ўғри”даги Қобил бобо билан бир хил вазиятда, “Анор”даги Туробжон билан “Бемор”даги Сотиболди бир хил аҳволдалигига амин бўлади. Бу кичик ҳикояларда чуқур маишийлик қобиғида катта фожейй картинани ярата олган Қаҳҳор “Миллатчилар”да бироз ўзгача йўл тутади. 1937 йил ёзилган бу ҳикоясида муаллиф яқин ўтмишдаги зиёлиларни тасвирлайди, уларни танқид қилади, ҳажвий қиёфасини яратади.

Албатта бу борада асар замона нуктаи назарини ҳам акс эттиргани сезилади. Ҳақиқий аجدодларимизнинг пок руҳларига таъзим қилган ҳолда, шуни таъкидлаш зарурки, ўша давр – XX аср бошлари

миллий зиёлиларнинг фидокор, ватанпарвар бўлганликлари, миллат равнақини кўзлаб иш тутганликлари маълум.

Бирок, уларнинг орасида айрим... Келинг, бир тарихий воқеани келтира қолайлик.

Академик Азизхон Қаюмов шундай ҳикоя қиладилар¹:

“Отамиз Пўлатжон домўлла Қайюмов ёшликларида жади́дчилик ҳаракатида иштирок этганлар. Дадам ўзлари шоҳиди бўлган бир воқеани айтиб бергандилар.

XX асрнинг ўнинчи йиллари Қўқон шаҳрига Истанбулдан янги таълим – жади́д ҳаракати фаолларидан бири келадиган бўлиб қолади. Биз Қўқон темир йўл вокзалига меҳмонни кутиб олгани чиқдик. Кўпчилик орасида жади́дчилик ҳаракатининг бир аъзоси усмонли туркларида урф бўлган фиеста² кийиб олган экан. Қолганлар ҳамма одатий миллий кийимларда.

Поезд келгач, меҳмон вагондан тушиб ва кутиб олгувчилар билан бирма-бир илиқ кўришиб чиқади. Шунда ҳалиги фиеста кийган олифтанамо киши билан кўриша туриб нега бу бош кийимни кийганини сўради. Ўша одам:

- Яратам! – деди.

Шунда ҳалиги меҳмон аниқ қилиб:

- Хайр, бузарсан! – дея жавоб берган эди.”

Яъни, усмонли туркчасига тақлид қилиб айтилган “яратам” (яра-таман, қураман) деган сўзга жавобан “хайр, бузарсан” (“йўқ, буза-сан”) дейилмоқда.

Энди бу кичик воқеадаги рамзийлик ва чуқур киноя зукко ўқув-чига маълумдир. Миллат равнақи учун қилинаётган ҳар бир ҳаракат, аввало, миллий урф-одат ва қадриятлар асносига қурилиши лозим. “Миллатчилар” ҳикоясидаги икки “зиёли” – Мирза Баҳром ва шоир Тавҳидий эса айнан шундай кўр-кўрона тақлид қилувчи ва ўзининг тор манфаати доирасидагина ҳаракат қилувчи эканликлари сир эмас.

А.Қаҳҳорнинг бошқа ҳикоялари – “Адабиёт муаллими”, “Санъ-аткор”, “Мунофиқ”, “Ўжар”, “Айб кимда”, “Асрор бобо”, “Каравот”, “Тўйда аза”, “Минг бир жон”, “Иғвогар”, “Маҳалла” ва “Нурли чуққилар” ҳам бадиий жиҳатдан баркамол асарлардир. Уларни таъриф-тавсифлаш ортиқча бўлиб, ҳар бирида ўз даврининг бир

¹ Бу воқеани устоз олим 2005 йил майнинг 20 куни (Тошкент шаҳри, С.Мухамедов кўчаси, 18-уй) ўз уйларида ҳикоя қилиб берган эдилар.

² Қизил рангли, попукли, цилиндрсимон бош кийими.

кичик қахрамони тасвирланади. Ҳаттоки, сизга танишларингиз, ўтмишдаги реал инсонларни ёдга солади. Негаки, ўғлини урушда ҳалок бўлганини кампирига айтилмай, халқ ишига шўнғиб кетган Асрор боболарнинг яшаганлиги ҳақиқат.

Абу Али ибн Синонинг «Зафарнома» асарида шундай савол-жавоб келтирилади: *“Сўрадилар: - Қандай касаллик давосига одамлар чора тополмайдилар? Деди: - Аблахлик”*.¹

“Мунофиқ” ва “Иғвогар” ҳикоясидаги ҳар икки тип ҳам инсонийлик қиёфаси худпарастлиги туфайли емирилиб кетган шахслардир. Улар “аблахлик касалига” чалинган, ўз даври учун типик ва реал инсонлардир.

“Каравот”, “Маҳалла” ва “Минг бир жон” ҳикояларининг қахрамонлари эса ўз самимийликлари ва жонсараклиги билан яшовчандирлар. “Санъаткор” ва “Адабиёт муаллими”даги чаласавод, думбул ҳофизу муаллимлар қиёфасининг нечоғлик аниқ чизилганлиги эса китобхонга маълум. Уларнинг ҳатти-ҳаракатлари эса беихтиёр енгил кулги кўзғатади ва бу иллатлардан кулинади. “Ўжар”, “Айб кимда” ва “Нурли чуққилар” ҳикояларида абадий мавзулардан бири – фарзанд тарбияси ва унинг жамият тараққиётидаги ўрни масаласи акс этган. А.Қаҳҳор чинакам халқ ёзувчиси ўлароқ бош муаммолардан бири сифатида кўп асарларида бола тарбиясига алоҳида эътибор беради. Бу борадаги нодонликни қаттиқ қоралайди. “Маънонинг аниқлиги масаласи Абдулла Қаҳҳор тасвирида тўғридан-тўғри мазмун ва шакл масалаларининг бир-бирига муносабатига бориб боғланади. Шу сабабдан у маънонинг мукаммал чиқиши учун шаклнинг ҳам мукаммал бўлишини талаб қилади. Бу фикрни ифодалашда Қаҳҳор адабиётшунослар томонидан ишлатилмаган бир иборани кашф қилади, яъни: маъно – жон, шакл – жасадир”.²

Маъно-шакл борасидаги бу фикрларга қўшилмасликнинг иложи йўқ. Лекин ҳикояларнинг матни нуқтаи назаридан баъзи мулоҳазали ўринлар ҳам туғилади. Мисол учун, “Айб кимда” ҳикоясида Ҳамдам аввал “директор”, кейин “мудир” дейди. Яъни, ё “директор”, ё “мудир” сўзини муаллиф танлаши зарур эди. Сўз ишлатишдаги ўта харис ёзувчи бундай “нуқс”га нима сабабдан йўл қўйганини фақат “хусни

¹ Абу Али ибн Сино. Зафарнома. Абдуллоҳ Ансорий. Тухфатул-мулук. –Тошкент: Нихол, 2009. 15-бет.

² М.Қўшжонов. Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик принциплари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967, 2-сон. 30-бет.

зан” қилиш мумкин, холос. Ёки, “Асрор бобо” ҳикоясида воқеалар бўлаётган фасл – табиат тасвири ва гулларнинг очилиб туришидан эрта кузга ўхшайди. Лекин, Асроркулникида ош билан турп ейишади. Ваҳоланки, турп кеч кузда чиқади. Бизнингча, А.Қаҳҳор ҳикоя охирида келтирилган чол-кампир ўртасидаги диалогда атайин “*курт-курт чайнаш*” иборасини айтиш учунгина турп деталини киритган.

Ёхуд, “Даҳшат” ҳикоясида Олимбек додхонинг саккиз хотини борлигини айтади. Аммо шариатга мувофиқ фақат тўртта хотини бирваракайига никоҳда олиб туриш мумкин, холос. Адиб буни билмасмиди? Балки билар. Лекин у бу ўринда муболағага ҳаддан ортиқ берилиб кетган. Сандал атрофида тўрт хотин умумий картинани бериш учун гўёки озлик қиларди. Шунинг учун, у тўрт ўрнига саккизни беради.

Ёзувчи қаламига мансуб фелъетонларнинг ҳар бири ҳам чинакам асар даражасида баҳоланишга муносиб. Бу фелъетонларда ҳажвий колорит қуюқ, бўрттирилган жиҳатлар ҳам бор. Лекин уларда тасвирланган воқеа шундай аниқ ва равшан бўёқларда бериладики, қаҳрамонлар ҳаракатини шундоқ кўриб турасиз, ҳатто ички дунёсини сезасиз.

“Ўзинг шифо бер”да бидъатларга юкинган одамни, “Пора”да порага ўрганган ҳаромхўрни, “Ҳикичок”, “Оғайнилар” ва “Оқ ароқнинг қора иши”да ароқхўрнинг бадбинликларини, “Нутқ” ва “Қуюшқон”да бемаза маърузалари билан жонни ҳалак қилувчи думбул нотикларни, “Ишқал” ва “Барон Фон Ринг”да фашист-нацистларнинг кирдикорларини, “Сархона”да кўп чекиши сабабли бошқаларга зиён етказётган фаросатсиз кимсани усталик билан тасвир этилган. “Кўзача” фелъетонини эса нафақат фелъетон балки мукамал ҳикоя сифатида ҳам мутолаа қилинади. Асар бир бутун ички қурилмага эга, яхлит сюжет асосида бадий пухта яратилганлиги билан аҳамиятлидир.

Маълумки, А.Қаҳҳор маҳоратли мақоланавис ҳам эди. Унинг адабиёт, санъат, маърифат ва жамиятда юз кўрсатаётган айрим иллатларни қораловчи мақолалари ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йўқотган эмас. Айниқса, бадий ижод, истеъдод, бадий адабиётнинг вазифалари борасидаги мақолалари долзарблиги билан ажралиб туради. Чунончи, унинг аксар мақолаларида миллий адабиётимиз равнақига жонқуярлик, соф бадийат масалаларига жид-

дий қараш бош планга чиққан. “Бадий очерк тўғрисида”, “Поэзия – юксак санъат”, “Гап арузда эмас” каби мақолаларида бир қанча муҳим муаммолар билан бирга, бадий адабиётда “сиёсий хато” қидиравериш нотўғрилиги, адабиёт биринчи галда санъат эканлигига урғу берилган.

Ёки, бир неча мақолаларида у ҳазрат Алишер Навоий асарларидан иқтибослар келтириб ўз фикрларини асослаши, аввало, улуғ даҳога ҳурмати, қолаверса бадийатни муносиб ўлчовларда баҳолаш истагидир. Шунингдек, “Ашула тўғрисида” мақоласида ашулачилик ва мусиқа санъати ҳақида қимматли фикрларни билдиргани ҳолда Амир Умархон ва Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг маърифатпарварлик фаолиятини таъкидлайди. Уларни бўлар-бўлмасга айблайвериш нотўғри эканлигини танкид қилади. Ёки, яна бир мақоласида ўз ижодий тажрибалари билан ўртоқлашар экан Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳақида *“андишонлик буюк лашкарбоши, ажойиб шоир Бобур Мирзонинг хотираси ҳурмати”* дея ёзади.

Ҳозирда замондошларимиз бўлмиш ёшлар наздида булар оддий гап бўлиши эҳтимол. Лекин ёзувчи яшаган давр учун ўтмишда ўтган улуғ аجدодларимиз номини бундай юқори пардада васф этиш учун том маънода жасорат, миллатпарварлик ва ватансеварлик лозим эди. Абдулла Қаҳҳорда биз ана шу эзгу хислатларни барабар кўрамиз. Бунинг яққол исботи ўша давр матуботида чиққан, узоқ вақт шов-шувларга сабаб бўлган мазкур мақолалардир.

Комедия матнининг масъулияти

Ҳар қандай бадий асар қайси замин ва маконда яратилганига қараб, у ёки бу даражада миллий характер касб этади. Чунки, аввало, миллий сўнг умуминсоний эзгу хислатлар ҳақиқий санъат асарини безайди. Айниқса, сахна асарларида бу жиҳат яққол акс этмоғи шарт. Драмада ҳам миллий, ҳам умуминсоний хусусиятларни кўрсата олиш ижодкордан юксак истеъдод ва чинакам маҳорат талаб қилади. Жаҳон драматургиясида бу каби ижодкорлар кўп. Масалан, Шекспир асарлари муаллифнинг ватани – Англия ва Европа мамлакатлари доирасида акс этади. Табиийки, ўрта асрлар Европа воқелиги жумладан, миллийги ҳам уларда намоён бўлган. Шекспир асарларидаги умуминсоний қадриятлар эса ана шу миллий қобик замирида кўрсатилган.

Ўзбек драматургияси тарихида хусусан, комедия жанрида баркамол ижод қилган ва асарлари ўз даврида катта шов-шувларга сабаб бўлган санъаткорлардан бири Абдулла Қаҳҳордир. У бор йўғи бешта сахна асари ёзган. Уларнинг ҳаммаси [“Ташвиш”, “Янги ер (Шоҳи сўзана)”, “Оғриқ тишлар”, “Сўнгги нусхалар (Тобутдан товуш)”, “Аяжонларим”] комедия бўлиб, ўзбек ва жаҳон театлари сахнасида кўп бора намоёниш этилган. Бу драмалар гарчанд собиқ мустабид тузум даврида ёзилган ва маълум қадар давр воқелигини акс эттирган бўлса-да, улардаги асос жиҳат миллий анъаналар қобиғида, миллий урф-одатлар ва миллий характери бериш асносида яратилган. Драматургнинг бадиий маҳорати туфайли ўз даври – XX аср 50-60 йилларидаги халқимизнинг миллий ҳаёт тарзи комедияларида акс этган.

Абдулла Қаҳҳорни драматург-комедиянавис сифатида танитган асари “Янги ер (Шоҳи сўзана)” асаридир. Бу комедия ўз муаллифини собиқ иттифоқ ва жаҳон миқёсида ҳам танилишига сабаб бўлган. Асар энгил юмор билан суғорилган, ўз даврининг меҳнаткаш деҳқонлари ҳаётидан олинган эди. У 1950 йилда, яъни А.Қаҳҳор 43 ёшдалигида ёзилган. Кейинги асарларнинг яратилиш санасига эътибор қилайлик: “Оғриқ тишлар” – 1954 йил, “Сўнгги нусхалар (Тобутдан товуш)” – 1962 йил, “Аяжонларим” – 1967 йил. Демакки, драматург ҳар бир сахна асарини ёзиш учун 4-8 йил вақт кетқизган. Агар йил оша, ҳатто ой оша янги асар ёзган (ёки, ёзаётган) муаллифларни кўзда тутадиган бўлинса, А.Қаҳҳор улар олдида “камҳосил” ижодкордир. Аммо ҳар тўрт асарнинг бадиий юкидан келиб чиқладиган бўлса, улар ўз даврининг энг яхши комедияларидан, деб ҳисобланиши мумкин. А.Қаҳҳор ижодига хос бўлган танқидий рух ва реалистик тасвир, айнан комедияларида ҳам ўз аксини топган. Муаллиф бу асарларини насрий яратмалари каби жуда қаттиқ талабчанлик ва бир неча вариантлар оша таҳрирлар билан яратган. Янада аниқроқ ва бадиий пухта бериш учун адиб уларга қайта-қайта ишлов бериб борган.

Фикримиз исботи учун “Аяжонларим” вариантларини келтирсак. Икки парда, олти кўринишли бу пьесанинг уй-музейдаги архивда 51 қўлёзмаси мавжуд. Бу эса турли кўринишларнинг 1 варақдан 18 варақча микдордаги, жами 400 саҳифага яқин вариантдир. Демак, китоб ҳолида 50 саҳифага ҳам етмайдиган юмористик характердаги бу кичик асар, муаллиф томонидан деярли ўн баробар қисқартирилиб

тақдим этилган. Адабиётшунос М.Қўчқорованинг таъкидлашича¹ пьеса пардалари, кўринишлари ҳар янги вариантда жумлалар, қаҳрамонларнинг диалоглари, хатти-ҳаракатларига сайқал бериб борилган.

Шуниси диққатга сазоворки, Абдулла Қаҳҳор бадиий ижодда маълум қадар тажриба орттириб, маҳоратли наср устаси бўлиб танилгачгина росмана драма ёзишга қўл урган. Унинг илк пьесаси “Ташвиш” 1937-1939 йиллар давомида ёзилган. Лекин, бу асар ҳеч бир театр сахнасида қўйилмаган ва тўлиқ ҳолда нашр этилмаган. Унинг ягона қўлёзма нусхаси эса уй-музейда сақланади (3242 рақамли қўлёзма, 72 varaқ).

Комедия дастлаб “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” журналида босилган (1939 й., №3). Адиб вафот этгач, В.Рўзиматов уни қайта чоп эттирган (Гулистон. 1970 й., №5). Ўз вақтида пьесани тугалланмаган деган фикрлар ҳам пайдо бўлади. К.Қаҳҳорованинг гувоҳлик беришича асар *“туғалланган пьеса. Тўлиқ босилмаганига сабаб шуки, устод “Ташвиш”ни машқ деб билганлар”*².

Ёзувчи нима сабабдан бу асарини ўз даврида сахналаштиришга ҳаракат қилмаган ёки матнини кейинчалик бирор тўпламига ҳам киритмаган? Бу ҳозирги кунда қоронғу. Фақат, ёзувчининг ижодий лабораториясидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, муаллиф илк комедиясидан у қадар қониқмаган ёки кейинчалик қайта ишлашни кўзда тутган. Шунини ҳам айтиш лозимки, асар мавзуи ва воқелиги уни ўша вақтда сахналаштириш имконини бермаган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки, комедия яратилган йиллар айни Сталин катағонлари даври эди. Бироқ, ушбу асар қаҳрамонлари, айрим воқеа ва деталларидан муаллиф кейинги комедияларида унумли фойдаланган. Баъзи ўринларга диққат қилсак.

“Тобутдан товуш”нинг бош қаҳрамонларидан бири Сухсуров. “Ташвиш”нинг бош иштирокчиларидан бири ҳам Сухсуров ва у ҳам маиший бузук, нопок кимса. Унда ҳам, бунда ҳам Сухсуров каби раҳбар кимсаларнинг порахўрлик, субутсизлик, ароқхўрлик каби иллатлари қораланади. Маълум бўладики, А.Қаҳҳор ҳар қандай жамият учун ҳам иллат бўлган – нопокликни қоралашни театр сахнасида кўрсатиш учун ҳаракат қилган. Бу ўринда собиқ муста-

¹ М.Қўчқорова. А.Қаҳҳор ижодий лабораториясидан: “Аягонларим” пьесасининг қиссий таҳлили / Китобда: Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор. –Тошкент: Tamaddun, 2013. 96-109-бетлар.

² К.Қаҳҳорова. “Ташвиш” асари тўғрисида // Шарқ юлдузи. 1996, 6-сон. 104-бет.

бид шўро тузумидаги бюрократия, номуносиб рахбар кадрларнинг ахлоқсизлиги ва порахўрлиги бош мавзу эди. Албатта, Қаҳҳор ўзига хос сатирик усул билан бу иллатларни дастлаб “Ташвиш”да сўнгра, бадий жихатдан янада пухта ишлаб, орадан 23 йил ўтгач, “Тобутдан товуш”да кўрсата олди. Асар мувафаккият билан театр сахналарида ўйналди ва ўз портлаш эффектини кўрсатди. Кўп ўтмай, бирданига асар ва муаллиф адресига матбуотда салбий чиқишлар қилинди, комедия шу ҳолатича сахнабоп эмас, дея топилди. Асосий айб унда муаллиф “совет воқелигини бузуб кўрсатган”лиги эди. Танқидлар ва муҳокамали тазйиқлар натижасида асар номи “Сўнгги нусхалар” дея ўзгартирилди, танкидий ва салбий жихатлар анча юмшатилади. Лекин ҳеч қанча вақт ўтмай асар сахналардан буткул олиб ташланди.

Истиқлол туфайли эса А.Қаҳҳор мазкур асарида ҳеч бир воқеликни бузмаганлиги ва собиқ совет тузумидаги қатор нуқсонларни тўғри ёритганлиги маълум бўлмоқда.

“Ташвиш” комедиясининг сюжети эса бир қараганда жуда оддий – бир туман марказидаги савдо ташкилотида бўлиб ўтган воқеаларни акс эттиради. Аммо ана шу воқеа-ҳодисалар замирида ўтган асрнинг 30-йилларида собиқ мустабид совет тузуми пайтида юз берган ўзбўларчилик, кадрлар масаласидаги ноқисликлар, турли бухтонлар туфайли қама-қамаларнинг авж олиши, миллий кадриятларнинг камситилиши, рахбар ходимларнинг мансабни суистеъмол қилишлари каби муаммолар танқид қилинган. Албатта, ҳажв тиғига олинган бу камчиликларга муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлган, эшитган ёки ўша давр матуботида ёритилган материаллардан фойдаланган.

Назаримизда пьесанинг “Ташвиш” деб номланиши ҳам бежиз эмас. Асар яратилган давр чиндан ҳам тарих учун ташвишли давр эди. Қолаверса, комедиянинг ўзида қаламга олинган жамиятдаги нуқсонларнинг ўзи ташвишлидир. Шу билан бирга, асар матни давомида борган сари қуюлиб борувчи ташвишли оҳангни юмор, айрим ўринларда сатира орқали берилганига гувоҳ бўлинади.

Асарда персонажлар кўп эмас – Сухсуров, Маҳрамов, Қурбонов, Жаҳон, Ҳожи, Тилла бобо, Раҳматулла, секретар ва яна бир икки иштирокчи. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳам тугал образлар эмас. Шундай эса-да, улар орасида ўз даври кишисининг яққол киёфасини берувчи образлар ҳам бор. Қурбонов ҳақида шундай дейиш мумкин.

Диққат этилса комедиянинг бош қаҳрамони ҳам Қурбонов, асарни жонлантириб, ички динамикасини сақлаб турган ҳам Қурбонов, комик вазиятларни туғдирувчи, ўз алмоийи-алжойи гап-сўзлари билан томошабинни кулдирувчи ҳам Қурбонов...

Қурбонов жуда кўрқоқ, ваҳимачи, думбул одам. Лекин, аини дамда у жуда қув. Вазият тақозосига кўра ўз фойдасини кўзлаб иш тутлади. Инсонийлик, одамгарчилик каби туйғулар унинг учун “сиёсий огоҳлик” олдида ҳеч гап эмас.

Фикримизча, муаллиф айнан шундай чаласавод, инсонлар тақдирига ҳасдай қаровчи тоифа ўша даврда пайдо бўлганига киноя тарзида бу образни яратган. Маълум қадар бунга муваффақ бўлган ҳам. Қурбоновнинг сахна кўринишлари оша ҳаракатлари жонли, диалоглари серзавқ чиққан. У ўз нутқ ва суҳбатларида ўн мартадан ортик “ташвиш” сўзини ишлатади. “Ёмон кўрганим ташвиш”, “Ташвиш устига ташвиш” жумлаларини қайта-қайта айтади. Асар матни давомида эса драматург “ташвиш”-“беташвиш” сўзларини ўзаро қаршилантиради. Бу билан муаллиф ўша давр учун Қурбонов тоифасидаги одамларнинг ўзи ташвиш эканлигига урғу бермоқда.

Фамилияга ҳам эътибор беринг – Қурбонов! У ўз даврининг сохта идеаллари йўлида қурбон бўлган; сохта ишонч, сохта эътиқод уни беихтиёр замона қурбонлари сафидан ўрин олишига сабаб бўлган.

Балки шунинг учундир сахна асаридаги айрим образлар характери ва қиёфасини яратишдаги камчиликлардан фарқли равишда Қурбонов образи муваффақиятли чиққан.

Аммо унга қарама-қарши қаҳрамон – Жаҳон образида бир қанча етишмовчиликлар бор. Жаҳон асардаги яна бир персонаж Раҳматулланнинг собиқ рафиқаси. Албатта, Раҳматулла эски жадиждлардан, домла. Уни ўша замон мафқураси талабига мувофиқ қора бўёқларда тасвирлаш, ёмонлаш зарур эди. Шунинг учун, Жаҳоннинг гўё “кўзи очилиб” эрдан чиққани, саводхонлик курсларида ўқиб, савдо ташкилотиди иш бошлагани айтилади. Аслида у бирмунча илғор фикрли замонавий аёл образини акс эттириши лозим эди.

Бироқ, асар матни давомида у – анчайин шарттаки, юз-хотирни билмайдиган, эркак кишига ўз ҳукмини ўтказишга интилувчи, ҳаттоки номашруъ яқинликка ҳам мойил хотин тимсоли бўлиб қолган.¹

¹ Умуман олганда, Қаҳҳор асарларидаги айрим замонавий аёллар образи кўпроқ шарттаки, эркак киши билан тенг мақомга интилувчи, бирмунча бетгачопар қилиб тасвирланган. Мисол учун, “Минг бир жон”даги Мастура, “Нурли чўққилар”даги

Балки, муаллиф бу қабих иллатларни коса остида нимкоса тарзида кўзда тутгандир. Ҳарқалай, комедиядаги воқеа ва диалог-суҳбатлар давомида унинг шу “хислатлари” чиқиб келаверади. Масалан, ажрашиб кетган хотинига ярашиш таклифини қилган Раҳматулла “*Ҳеч бўлмаса шундай шўхлик қилиб юрайлик*”, дейди. Бунга жавобан Жаҳон кулимсираб “*Ҳи, дийдорингиз қурсин*” дея жавоб беради. Эътибор қилинса, кескин рад қилиш ёки бошқача тарзда ўз салбий муносабатини билдириш ўрнига Жаҳоннинг кулимсираши ва жазманга мурожаатдай гапи, унинг асл қиёфасига ишора қилмоқда.

Ёки, Ҳожи ва Тилла бобо орасида кечган суҳбатдаги бобонинг ҳикояси ҳам сунъий чиқиб қолган. Унинг Ҳожига итоблари ҳам, дағдағалари ҳам замонасозлик руҳи туфайлигина асар матнига киритилгани сезилади. Тилла бобонинг нон сўраши ва қишда совуқ сув ичиши ҳақидаги бу киритма ҳикоя ўз сунъийлигидан қаҳрамоннинг нутқига ҳам сингишмайди. У атайин Ҳожини қоралаш, тўғрироғи қора қилиб кўрсатиш, уни ўсал қилиш ва айблаш учунгина ўйлаб топилгандек. Қизиги шундаки, 1917 йилги октябр тўнтаришидан олдин ҳам Тилла бобо “чол”, асар воқеалари давом этаётган 1930 йиллар адоғида ҳам у “чол”. Унинг ёши нечада, ўзи?!

Ёки, Ҳожининг гапларини дарвозанинг орқасига Ҳайдарали чол ёзиб қўяди. Худди шу детални ёзувчи “Мунофиқ” ҳикоясида ҳам такрорлаган. Унда қоровул чол Низомиддиновнинг қовунга пиёз қўшиб еганини айвондаги устунга ёзади. Бу ҳикоя ҳам “Ташвиш” билан деярли бир пайтда – 1937 йил ёзилган. Балки шунинг учундир қайтариқ юз берган бўлиши мумкин. Бироқ, бу билан ўша даврга хос бўлган бир иллатни муаллиф таъкидлаб ўтмаяптими, деган андиша ҳам уйғонади.

Бу мубҳам ўринлар адиб томонидан жавоблантирилмаган. Яна, чол нутқидаги, мустабид совет давлатининг ўша вақтдаги раҳбарларидан бўлмиш Калининнинг ўзбекча билмаслиги ҳақидаги гаплар ҳам ўрнига тушгандай. Аммо муаллиф бу хусусда ҳам ортиқча замонасоз пафосга берилиб кетган.

Бироқ шу ўринда бир масалага диққат қилиш зарур.

Тилла бобонинг болалари ўлими воқеасини айтиш ҳолатида Абдулла Қаҳҳор ўз отасидан прототип сифатида фойдаланган. Маълумки, уста Абдуқаҳҳор ҳам саккиз фарзанд кўради. Аммо фақат

Зухра, “Синчалак”даги Саида, “Ташвиш”даги Жаҳон каби. Булар ўз даврида гўё “озод совет аёллари”нинг тимсоли эди.

Абдуллажонгина яшаб қолади, қолган болалари гўдаклик чоғида ёки 4-5 ёшлар атрофида вафот этиб кетган. Ёзувчи ўз оиласи фожиасини – ака-ука, опа-сингилларининг болалик чоғларидаёқ ўлиб кетиш ҳодисасини кейинчалик “Ўтмишдан эртақлар” киссасида батафсил ёритган. Демак, шу мавзу бир умр унинг миясида, онгу шуурида айланиб юрган ёки шахсий ҳаётидаги воқеликни қайта-қайта детал сифатида бадиий асарларида фойдаланган.

Бир сўз билан айтганда, “Ташвиш” комедияси айрим жиҳатларига қарамай муаллиф ижодкорлиги ва бадиий топқирлигидан бир нишонадир. Асарда 1930 йилларга оид баъзи ижтимоий-сиёсий ҳодисалар бадиий қобикда беришга ҳаракат қилинган. Ҳали драматургияда тажрибага эга бўлмаган А.Қаҳҳорнинг дабдурустдан катагон йилларида мавжуд воқеликка мурожаат қилишининг ўзи ижодкордан жасорат талаб қиларди. Фикримизча, келажакда театр жамоатчилигини бу асар ўзига жалб қила олади.

Таъкидлаш жоизки, турли давр ва турфа маконларда яшаган санъаткорлар ҳеч қачон жанрнинг умумий хусусиятидан четга чиқиб кетмаганлар, уни ўз ижод маҳсулларида сақлаб қолганлар. Худди шундай, А.Қаҳҳор ҳам комедия жанри хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қаҳрамонларига ҳох салбий, ҳох ижобий бўлсин миллий тус бера олган. Айтайлик, дунё комедия усталари – Мольер ёки Гоголь асарларини А.Қаҳҳор комедиялари билан қиёслаганда ҳам, ҳар бирида бўлганидек, унинг қаҳрамонларида миллий колорит бўртмаси ва кам сўзлаб кўп нарса айта олиш хусусияти яққол кўринади.

Мисол учун, “Оғрик тишлар”даги Заргаровнинг ҳаракатлари ва нутқига эътибор қилайлик. Устига хотин олганидан кейинги аҳволини билиш учун аёли Оқилани Марасулдан суриштирар экан, йиғлаганлигини эшитгач, айтади: “– *Йиғлади. Хайрият! Йиғлаган бўлса жанжал қилмайди...*” Мана шу жумланинг ўзиданоқ Заргаровнинг қиёфасига чизгилар тортилади. У аввало, ўз аёлининг характерини, ожиз жиҳатларини яхши билади. Шунинг учун, кўнглига сикқанини қилаберади (яъни, ўйнаш орттириш, уйланиш). Шу билан хурсанд, маишатхўр. Сўнгра, у кўрқоқ одам, жанжал чиқишидан, шарманда бўлишдан кўркади. Кейинги диалогларда эса Заргаровнинг қиёфасидаги бўёқлар куюклаша бораверади. У ЗАГС мудири билан телефонда гаплашар экан, дастлаб расмий оҳангда бошлаб, суҳбат давомида ўз маърифий савияси пастлигини кўрса-

тиб қўяди. Марасулга никоҳ қилиниши керак бўлган Насиба ҳали мактаб ўқувчиси ва никоҳ ёшига етмаган. Шунинг асосий ваз қилиб, никоҳга қаршилиқ қилаётган мудирга Заргаров: “...А? Тўққизинчи синфда ўқиса ўқийверади-да! Мен тўртинчи синфда ўқиганимда йигирма ёшда эдим!..” – дейди. Бу гап кулги қўзғатиши билан бирга, сўзловчининг дунёқарашини ҳам намойиш қилади. Шунингдек, ўтган асрнинг 50 йилларида раҳбарлик курсисидаги у каби кишилар тасвирини ҳам бера олган.

Маълумки, драма бадиий адабиётнинг мураккаб тури бўлиб, унда воқеаларни шундай кўрсатиш зарурки, улар ихчам шаклда намойиш этилиши, персонаж (қаҳрамон)ларнинг характерини сўзлашув (диалог) ва юмуш (ҳаракат) билан уйғун ҳолатда, аниқ ва лўнда очиш керак. Аксинча, тафсилотли тушунтириш, ёки баён қилиш, ёхуд изоҳ беришлардан тўла равишда ҳоли бўлиши, ортиқча тафсилотдан қоча олиш лозим бўлади. А.Қаҳҳор комедияларида ҳам қаҳрамон характери айнан уларнинг сўзлашуви ва ҳатти-ҳаракатлари орқали кўрсатилади. Уларда юморга ҳос енгил кулги ёки сатирага оид аччиқ заҳарҳанда ҳосил қиладиган кўринишлар жуда кўп.

“Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик талабларидан бири асарнинг ғоявий йўналиши аниқ бўлишидир. Унингча, ҳар бир асарда ёзувчи нималардир дейиши керак. Шу дейиладиган гап жуда аниқ бўлиши керак. Акс ҳолда асар сюжетида кечириб бўлмайдиган тарқоқлик бўлади”.¹ Бу борада яна, “Оғрик тишлар”га мурожаат қилсак. Аслида юлғич, ахлоқсиз ва ёлғончи бўлган Марасул ўзини яхши томондан кўрсатиб, Насибага уйланад экан уни ўқитишга ваъда беради. Унинг гапу ваъдалари муболаға бурканганлигидан томошабин (китобхон) уларнинг ёлғон эканлигига ишонч ҳосил қилади.

“...**Насиба:** Йўқ, домла чинакам куяётитилар, мактабни битиролмай қолади деб ўйлаётитилар.

Марасул: Ие, ахир айтмадингизми!.. Мен жонимни, танимни, бутун умримни илм йўлига тиккан бир дарвишман-ку! Мен нима қилсам илм учун, илм йўлида қиламан. Куним битиб ўлсам, ўлигимни ҳам илм йўлига бераман: майли, студентлар теримга похол тиқиб бурчакка қўйишсин! Ғинг демай туравераман!.. Мен сизга қўл чўзганимда эркак бўлиб эмас, бир тарбиячи бўлиб қўл чўздим. Мен сизни университетда ўқитаман, аспирантурада ўқитаман! Менга

¹ М.Қўшжонов. Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик принциплари ҳақида..., 30-бет.

жўн хотин керак эмас! Жўн хотин керак бўлса, мана, ўртоқ Заргаровдай одам синглисини бермоқчи бўлганда ола қолар эдим!

Роҳила: *(Насибага) Эшитаятибсанми?*

Марасул: *Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан!*

Насиба: *(кулмсираб) Ростми?..*

Марасул: *Мен сизга қачон ёлгон гапирган эдим?..*

Марасулнинг нутқига диққат этилса, унинг асл мақсади – ёш қиз Насибани қандай қилиб бўлса ҳам хотинликка олиш. Унинг “*жон, танини, бутун умрини илм йўлига тиккан дарвиш*” лиги, “*нима қилса илм учун, илм йўлида қилиши*”, “*ўлигини ҳам илм йўлига бериши*” кулгили ва муболағали; Насибага “*эркак бўлиб эмас, тарбиячи бўлиб қўл чўз*” ганлигининг ёлғонлиги эса нутқ ривожидан давомида маълум бўлади. “Жўн” (оддий) хотин керакмаслиги ва Заргаровнинг синглиси ҳақидаги гапи буни кўрсатиб турса-да, университет ва аспирантурада ўқитиш, сўнгра доктор ва академик қилиш ҳақидаги шавқ билан сўзланган муболағага бой жумлалар аслида ғирт ёлғон эканлигини исбот этади. Буни диалог охиридаги Насибанинг кулмсираб “*Ростми?*” дейиши ва Марасулнинг унга “*Мен сизга қачон ёлгон гапирган эдим?..*” дея саволга савол билан жавоб бериши яққол кўрсатган.

А.Қаҳҳор драматург сифатида қаҳрамон характери унинг сўзлашуви орқали бериш ва унинг хатти-ҳаракатларини эса нутқ билан тўлдириб бориш маҳоратини мукаммал ўзлаштирган. Бошқа пьесаларида ҳам шу каби тағмаъноли диалоглар ва қат-қат очиб борилган қаҳрамон характери кўриш мумкин. “Тобутдан товуш”даги Сухсуров образи, аниқроғи, унинг нутқлари сабабли деярли афоризмга айланиб кетган жумлалар ҳам фикримизни исботлайди. “*Асал айнимайди, қиз қаримайди*”, “*Мен қаерим қичишини олдиндан билиб қашлаб қўядиган одамман*”, “*Бир охурдан ем еган бўлсак ҳам ҳар ким ўзининг тиши билан чайнаб, ўзининг кекирдаги билан ютган*” шулар жумласидан.

Ёки, Нетайхон тилидан айтилган: “*Пул ширин! Пул ўлгурнинг тиши бўлса ўзини еб қўяр эди!*” ибораси ҳам Қаҳҳорга хос кучли мантиқ билан юзага чиққан. Ёхуд, характер яратишда ўзбекона зукко иборалар билан бирга самимий кулги қўзғатадиган ҳолатларни ҳам қаҳрамон характерида бера олган. Масалан:

“Сухсуров *(бармоғи билан имлайди): Бери кел!*

Юсуф *(яқин боргани кўрқади. Дўқ оҳангида): Мени урманг! Қани, уриб кўрингчи, барибир... қўлингиз оғрийди!..*”

Драма ўз табиатига кўра ҳаракатни талаб қилади. Бу ўринда ҳам қаҳрамонлар ҳаракати ва диалоги орқали Сухсуров Юсуфга ҳар қандай муомала қила олиши, ҳатто уриши ҳам мумкинлиги, Юсуфнинг эса Сухсуров олдида ўта ожизлиги, соддалиги маълум бўлади. Саҳна асаридан кўзда тутилган асосий мақсадни ҳам, асарнинг пухта чиқишига омил бўла оладиган асосий воситалардан бири драматик ҳаракатни юзага келтиришни ҳам А.Қаҳҳор нечоғлик маҳорат ила юзага келтиргани бу каби ўринларда яққол кўринади. У драма ёзиш усули ва сирларини яхши ўзлаштиргани учун ҳам, қисқача нутқлар орқали драматизм ярата олган. Лекин, сўзамолликни ҳам ўрни билан қўллайди, сўзларни ҳам ўз ўрнида ишлатади.

Ўз даврида “Тобутдан товуш” комедиянинг фарс жанрида эканлигини бир қатор мутахассислар таъкидлашган. Фарс эса комиклигининг оддий шакли бўлиб, унда ташқи комизм бўртиб туради. Баъзан, фарс ҳақиқий ҳолатни бузиб ҳам кўрсатади.

Бироқ, А.Қаҳҳор драмаларини бундан ҳоли эканлиги, асар матнлари билан диққатли танишиб чиққач амин бўлиш мумкин. Негаки, бу асарлар характер ва ҳаракатларга бой. Адиб ҳаётда учрайдиган салбий типлар ва киёфалардан нусха олади, мавжуд воқеликлардан фойдаланади. “Тобутдан товуш” ҳам, “Оғриқ тишлар” ҳам мазмунан сатирик комедия бўлса, “Янги ер” ва “Аяжонларим” кулгили сюжетлар асосидаги юмористик асардир.

Қаҳҳор ўз сатираси орқали ҳаётда учрайдиган ножоиз воқеа-ҳодисаларни каттиқ танқид қилган, уларнинг иштирокчиси бўлган нопок кимсаларни фош этган. Унинг сатирик комедиялари бутун мазмун-моҳияти билан, ҳатто сюжет, конфликт ва характерлари билан ҳам сатирик руҳ ила суғорилган. Мисол учун, “Тобутдан товуш”да Заргаровнинг “доклад-халта”си мавжуд. Бу турли газета ва нашрлардан маърузабоп мақолаларни қирқиб, йиғилган катта альбом. Заргаров котиби ёрдамида ана шу материаллардан кўчириб маъруза қилади. Асар тағматнида эса, А.Қаҳҳор топқирлик билан “доклад-халта” ибораси орқали ўша даврдаги Заргаров каби собиқ совет раҳбарларининг баландпарвоз маърузалари “халта” эканлигини таъкидламоқда. Албатта, мажозан “халта” бу ўринда мазмунан бўш, шаклан шалвираган, кўринишдан эса осилиб қолган маъносида келмоқда. Яна, айнан шу кўринишда, Чернишевскийнинг гапини маърузасига киритмоқчи бўлган Заргаровдан Марасул “Ўртоқ

Чернишевский ҳозир қаерда ишлайдилар?” деб сўрайди. Заргаров эса ўйлаб туриб *“Тилимнинг учида турибди-я! Хайр, майли, кейин айтаман...”* дея жавоблантиради.

Бу ўринда ҳам ўткир сатира руҳи бўртиб турибди. Аввало, ҳар икки кимсанинг саводсиз-билимсизлигидан кулинса, иккинчидан, жамиятда бу тоифа инсонлар кўпаётганлиги, улар бўлар-бўлмас маъруза-мақола-китобларига рус классикларидан кўчирмалар келтириш билан ўзларини ҳимоя қилишга чоғланаётганини ҳам кўзда тутати. Аслида бу куйинчаклик ёзувчининг эстетик идеалларидан бири, дейилса ҳеч муболаға бўлмайди. Негаки, “Адабиёт муаллими” ҳикоясидаги ўқитувчи Бокижон Бақоевнинг “нариги Чехов” ҳақида сўзлаши, “Ўжар” ҳажвиясида эса Салтиков-Шчедринни икки ёзувчи дея тортишаётган қўшнилари билан Заргаров ва Марасул ўртасида унчалик ҳам катта фарқ йўқ. Уларнинг ҳаммаси бир жамиятга мансуб, бир хил қотиб қолган фикрли, ўз майда манфаатини эса ҳар нарсадан устун қўювчи кимсалардир. Адиб ҳақли равишда уларни кескин танқид тигига олади.

А.Қаҳҳор комедияларидаги ҳар бир персонаж ўз даври воқелигидан келиб чиқиб, хатти-ҳаракатлар қилади, нутқ сўзлайди. Уларнинг ҳаммаси ҳам у ёки бу даражада миллий характерга эга қаҳрамонлардир, десак янглишмаган бўламиз. Енгил юмор билан суғорилган “Аяжонларим”да ҳам бу жиҳат яққол акс этган. Асардаги Бўстон ва Шакар хола орасидаги гап-сўзлар, уларнинг юриш-туриши, фикру кечинмалари ҳам XX аср 60 йилларидаги ўзбек онахонларининг киёфасини ёрқин акс эттирган.

Бир сўз билан айтганда, А.Қаҳҳор атоқли наср устаси бўлиш билан бирга миллий драматургиямиз тарихида комедия жанрининг маҳоратли ижодкорларидан бири сифатида ҳам ном қолдирган. Унинг драмалари кўп жиҳатларига кўра замондош китобхон ва театр ихлосмандларига тақдим этишга муносиб асарлардир.

Ўтмиш ижодкорларимиз, жумладан А.Қаҳҳор, адабий меросига ёш авлод муҳаббатининг баландлиги ва улар билан доимо фахрланмоқлик туйғуси эса янгидан-янги изланишлар сари етаклаши шоёни ҳақиқатдир.

* * *

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. -176 бет.
2. Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. –Тошкент: Ўзбекистон, 2009. -40 бет.
3. Абдулла Қаҳҳор. “Ташвиш” пьесаси. Қўлёзма, 72 varaқ. А.Қаҳҳор уй-музеи фонди, №3242.
4. Абдулла Қаҳҳор. “Зилзила” қиссаси. Қўлёзма, 44 varaқ. А.Қаҳҳор уй-музеи фонди, №3740.
5. Абдулла Қаҳҳор. “Аяжонларим” комедияси қўлёзмалари. А.Қаҳҳор уй-музеи фонди, №3252/8, 3252/10, 3256, 3259, 3262, 3264.
6. Abdulla Qahhar. Qislaq hukum astida. –Tashkent: O'zdavnaşr. 1932. -46 bet.
7. Abdulla Qahhar. Sarab. Ozdavnaşr – Ozbekistan Davlat Naşriјati. Taşkent-Samarqand, 1937. -382 bet.
8. Абдулла Қаҳҳор. Қотилнинг туғулиши. Ўз ССЖ Давлат нашриёти. –Тошкент-Боку, 1933. 3-41-бетлар.
9. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 1-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. -336 бет.
10. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 2-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. -368 бет.
11. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 3-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -368 бет.
12. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 4-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -336 бет.
13. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 5-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. -272 бет.
14. Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. -Тошкент: Ёш гвардия, 1968. -103 бет.
15. Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. (Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ва илмий-танқидий матнларни тузувчи: О.Жўрабоев.) –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. -320 бет.
16. Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. (Нашрга тайёрловчилар: О.Жўрабоев, М.Қўчқорова; изоҳлар ва сўнгсўз муаллифи: О.Жўрабоев) –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. -420 бет.
17. Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор (архив қўлёзмалари ва хотиралар асосида мақолалар тўплами). (Тўпловчи ва сўзбоши муаллифи: О.Жўрабоев.) –Тошкент: Tamaddun, 2013. -160 бет.

18. Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. -366 бет.
19. Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги (араб ёзувидаги ҳужжатлар). Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. -Тошкент: Муҳаррир, 2011. -136 бет.
20. Абдулла Қаҳҳор. От жизненного факта к художественному вымыслу// Вопросы литературы. 1965. №1. 166-178 стр.
21. Абдулла Қаҳҳор и его художественный мир. -Ташкент: Фан, 1989. -174 стр.
22. Абдуллажон Насимий мусаввадаси. Шахсий кутубхона.
23. Абдуллаев А. Абдулла Қаҳҳор ва аруз муаммоси // “Сино” журнали. 2007/куз. №27. 20-23-бетлар
24. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. -346 бет.
25. Абдусаматов Ҳ. Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк. -Тошкент: Бадий адабиёт, 1960. -208 б.
26. Абдусаматов Ҳ. Драма назарияси. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. –288 бет.
27. Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Ҳуснихат дурдоналари. –Тошкент: Мовароуннаҳр, 2008.
28. Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. –Тошкент: Фан, 1977. -212 бет.
29. Абу Али ибн Сино. Зафарнома. Абдуллоҳ Ансорий. Тухфатул-мулук. –Тошкент: Ниҳол, 2009.
30. Адабий мерос 3. –Тошкент: Фан, 1973.
31. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик, 1-жилд. Эпос. –Тошкент: Фан, 1991. -384 бет.
32. Адабиёт назарияси. Икки томлик, 1-т. Адабий асар. –Тошкент: Фан, 1978. -416 бет.
33. Адабиёт назарияси. Икки томлик, 2-т. Адабий-тарихий жараён. –Тошкент: Фан, 1979. -448 бет.
34. Адабиёт энциклопедияси: атамалар, истилоҳлар, сиймолар, асарлар ва нашрлар. Тузувчи: Ҳ.Болтабоев. –Т.: Мумтоз сўз, 2015. -664 бет.
35. Адабиётимиз фаҳри. –Тошкент: Ўзбекистон, 2007. -328 бет.
36. Азимджанова С. Индийский диван Бабура. -Ташкент: Фан, 1966.
37. Алишер Навоий. Терма девон. ЎЗР ФАШИ фонди, 790 рақамли қўлёзма.
38. Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. ЎЗР ФАШИ фонди 1230, 1709, 7409, 7864 ва шу фонд Ҳ.Сулаймон бўлими 1261 рақамли қўлёзмалар.
39. Алишер Навоий. Махбубул-қулуб. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. –М.Л.: Изд.АН, 1948. -185 стр.

40. Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Тайёрловчи: Ҳ.Сулаймон. –Тошкент: Фан, 1968.
41. Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. IV жилд. Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Сулаймон. –Тошкент: Фан, 1960.
42. Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр. Илмий-танкидий матн. Тузувчи: П.Шамсиев. –Тошкент: Фан, 1970.
43. Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев. –Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1960.
44. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-т. –Тошкент: Фан, 1987.
45. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-т. –Тошкент: Фан, 1988.
46. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 4-т. –Тошкент: Фан, 1989.
47. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 5-т. –Тошкент: Фан, 1990.
48. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-т. –Тошкент: Фан, 1991.
49. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 11-т. –Тошкент: Фан, 1993.
50. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 13-т. –Тошкент: Фан, 1997.
51. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-т. –Тошкент: Фан, 1998.
52. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-т. –Тошкент: Фан, 2000.
53. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 17-т. –Тошкент: Фан, 2001.
54. Alisher Navoiy. Hayrat-ul-abror. –Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
55. Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. –Тошкент: O`zbekiston, 2011.
56. “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. –Тошкент: Tamaddun, 2017.
57. Амир Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий. Мажолисул-ушшоқ (Тазкираи урафо). Ба эҳтимоми: Ғуломризо Табатабойи Мажид. 1376 (1998).
58. Ан-На’им. Арабча-ўзбекча луғат. –Тошкент: Халқ мероси, 2003. –960 бет.

59. Аҳмадхўжаев Э. Лутфий асарлари қўлёзмаларининг каталоги. – Тошкент: ЎзР ФАҚИ, 1987.
60. A.S.Levend. Alişir Nevai. II cilt. Divanlar. –Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1966. –272 say.
61. Баёзи Муҳалло. –Тошкент: Орифжонов матбааси, 1330.
62. Бальбуров Э.А. Поэтика лирической прозы. –Новосибирск: Наука, 1985. –151 стр.
63. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. –Москва: Искусство, 1979. –423 с.
64. Бердиева З. Абдулла Қаҳҳор. Библиография. –Тошкент, 1989. –149 бет.
65. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузули. –Москва: Наука, 1962. –554 стр.
66. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. –Тошкент: Шарқ, 2002. –336 бет.
67. Боров Ю.Б. Эстетика. Учебник. –Москва: Высшая школа, 2002. –511 стр.
68. Боролина И.В. Абдулла Каххар. Очерк творчества. –Ташкент: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1957. –120 стр.
69. Болтабоев Х. Мумтоз сўз кадри. –Тошкент: Адолат, 2004.
70. Бўтаев Ш. Қўрғонланган ой. Роман. –Тошкент: Шарқ, 1998.
71. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. –Тошкент: Ўзбекистон, 1993. –191 бет.
72. Владимирова Н.В. Развитие узбекской прозы XX века и вопросы художественного перевода. –Ташкент: Фан, 2011. –336 стр.
73. Вопросы текстологии. Сборник статей. –Москва: Академия наук, 1957. –466 стр.
74. Гече Г. Библейские истории. Перевод с венгерского Р.Даллош. –Москва: Политиздат, 1988. –367 стр.
75. Дарё дар гуҳар. (Девони комил Захириддин Муҳаммад Бобур.) Бо муқаддима, муқобала ва тасхих Доктор Шафиқа Ёркин. Кобул 1387 (2008).
76. Девони Азим. ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи фонди, 189 рақамли қўлёзма
77. Diwani Babur. Prof. S.M.Azizuddin Husain. Ministry of Culture, Government of India. Rampur Raza Library, 2014.
78. Девони Захириддин Муҳаммад Бобур. Бо муқаддима, муқобала ва тасхих Шафиқа Ёркин. Кобул 1362 (1983).
79. Девони Муҳсиний. ЎзР ФАШИ фонди, 7392 рақамли қўлёзма.

80. Девони Фузулий. Истанбул, Тўпкопи музейи, Равон кўшки кутубхонаси, 749 рақамли қўлёзма.

81. Dr. Bilal Yücel. Babur divanı. Gramer, Metin, Sozluk, Tipkibasim. – Ankara, 1995.

82. Dr. Sadı Aydın. İran kutuphaneleri turkce yazmalar katalogu. -Istanbul, 2005.

83. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. Учебное пособие. –Москва: Флинта, Наука, 2002. -248 стр.

84. Жабборов Н.А. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. ДДА. –Тошкент, 2004. -32 бет.

85. Жабборов Ш. Герменевтика – тушунтириш илми. –Тошкент: Akademiya, 2010. -152 бет.

86. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, биринчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон: А.Маҳкам. –Тошкент: Шарқ, 1999.

87. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, иккинчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон ва шарҳ муаллифи: Асқар Маҳкам. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.

88. Жўрабоев О. Навоий ва тарих. (Рисола.) –Тошкент: Tamaddun, 2016. -40 бет.

89. Жўрабоев О. “Наҳжал-фародис” – муҳим илмий-адабий асар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2004, №2.

90. Жўрабоев О. “Хазойинул-маоний”нинг бир шоҳона қўлёзмаси ва унинг матний хусусиятлари // Адабиёт кўзгуси. №12. –Тошкент, 2011.

91. Жўрабоев О. Ардоқли дастхатлар // “Tafakkur” журнали. 2012, №4.

92. Жўрабоев О. Қаҳҳоршуносликнинг айрим вазифалари ва архив қўлёзмалари/ Китобда: Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор. –Тошкент: Tamaddun, 2013. 3-14-бетлар.

93. Жўрабоев О. Абдулла Қаҳҳор архивидаги баъзи қўлёзма ва шеърлар матнига доир / Китобда: Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор. –Тошкент: Tamaddun, 2013. 146-155-бетлар.

94. Жўрабоев О. Ўзбекона комедия устаси // “Teatr” журнали. 2015. №5. 19-22-бетлар.

95. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. –Тошкент: Ғ.Ғулом НМИУ, 2015. -356 бет.

96. Жумахўжа Н. Истиқлол ва она тилимиз. (Тил, имло, нотиклик санъати, матн, матншунослик) –Тошкент: Шарқ, 1998. -160 бет.

97. Жумахўжа Н. Янги танқидий матн // ЎзАС. 2011, 28 октябрь.

98. Завкий. Ажаб замона. Шеърлар. Нашрга тайёрловчи: А.Мадаминов. –Тошкент: Шарқ, 2003.
99. Захириддин Мухаммад Бобур энциклопедияси. -Тошкент.: Шарқ НМАК, 2014. -744 бет.
100. Зуфаров Т. Хат таълими (хуснихат қоидалари). –Тошкент: Meri-yus, 2010. -280 бет.
101. E.Denison Ross. A collection of poems by the Emperor Babur. Journal of the Asiatic Society of Bengal. Vol VI. Extra No. 1910.
102. I.Genc. //Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/4 Fall 2007. P. 395-404.
103. Имом Термизий. Шамоили Мухаммадия. (Ўзбекча таржима муаллифи Олтинхон тўра.) –Тошкент: «Мовароуннахр» нашриёти. (Араб ёзувида, санасиз.)
104. Исмоил Бекжон. Улуғбек расадхонасининг биз билмаган тарихи // ЎзАС. 1996, 5 апрель.
105. Исҳоков Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи / Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. –Тошкент: Фан, 1976. 78-100-бетлар.
106. Islam ansiklopedisi. 13-cilt. -Istanbul, 1996.
107. Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилиги терминологиясининг шаклланиши. -Тошкент: ТошДПУ, 2004. -134 бет.
108. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. –Тошкент: Ўзбекистон, 2008. -536 бет.
109. Каримов Ғ. Муқимий. Ҳаёти ва ижоди. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. -272 бет.
110. Краткая литературная энциклопедия. Том 3. -Москва: Изд. СЭ, 1966. -386 стр.
111. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том 2, -М.,Л., 1956.
112. Комилов Н. Маънолар оламига сафар (Алишер Навоий ғазаллари-га шарҳлар). –Тошкент: Tamaddun, 2012.
113. Книга сочинителя. –С.Петербург: Амфора, 2008. -319 стр.
114. Литература факта. –Москва: Захаров, 2000. -286 стр.
115. Литературный энциклопедический словарь. -Москва: Советская энциклопедия, 1987. -436 стр.
116. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. –М-Л.: Наука, 1964. -102 стр.
117. Назаров Б. Абдулла Қаххор бадиий ҳақиқати // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон.
118. Насриддинов А. Проблема художественного восприятия и комментирования произведений персидско-таджикской классической литературы. АДД. –Душанбе, 1990. -30 стр.
119. Навоий замондошлари хотирасида.Тузувчи: Б.Аҳмедов. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. -224 бет.
120. Навоийга армуғон. –Тошкент: Фан, 1968.

121. Нодира-Комила. Девон. Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова. –Тошкент: Халқ мероси нашриёти, 2001.
122. Норматов У. Устоз ибрати. -Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. –128 бет.
123. Норматов У. Тугалланмаган “Зилзила” // ЎзАС. 2007, 13 апрель.
124. Норматов У. Университет сабоклари ва илҳомлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон.
125. Nehcü'l-feradis. I metin, II tipkibasim. Türk dil kurumu yayinlari: 518. –Ankara, 1995.
126. Мажмуа. Россия ФА ШИ С.Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. D400 рақамли қўлёзма.
127. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўрта ва Олий мактаб, 1963. -740 бет.
128. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Тошкент: Фан, 1971. -206 бет.
129. Muntakhab al-tawarikh. Vol.I. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2009.
130. Muntakhab al-tawarikh. Vol.II. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2006.
131. Мухаббатнома. Истанбул университети кутубхонаси, T5452 рақамли қўлёзма.
132. Мухаммад Умар қори Умидий Марғилоний. Мактубчаи хон. – Тошкент: ЎЗР ФАШИ, 2007.
133. Мухаммад Хузарий. Нурул-яқин. –Тошкент: Мовароуннахр, 1992.
134. Мухаммад Истеъломий. Мавлоно Жалолиддин Мухаммад Балхий. –Техрон, 2001.
135. Mevlana Cemaleddin Rumi. Mesnevi-i şerif şerhi. 1-cilt. Tercüme ve şerh: Ahmed Avni Konuk. -Istanbul: Kitabevi, 2006.
136. Mengi M. The Grade of text Presenting, Terms, Text analysis // Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/3 Summer 2007. P. 407-417.
137. Miyon Buzruk Solihov. Orta Osiyo ozbek adabiyoti tarihiga umumiy qaraş. 1-qism. –Тошкент, 1930. -102 саҳ.
138. Мильчин А.Э. Методика редактирования текста. –Москва: Книга, 1980. -320 стр.
139. M.Orhan Soysal. Edebi san`atlar ve taninmasi. –Istanbul, 1992. -150 Say.
140. Обидов Р. Қуръон, тафсир ва муфассирлар. –Тошкент: Мовароуннахр, 2003. -220 бет.
141. Обиджон А. Ажинаси бор йўллар. –Тошкент: Ўзбекистон, 2015.

142. Ойбек. Болалик хотираларим. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995.
143. Раҳимов А. Роман санъати (мақолалар тўплами). –Фарғона: Фарғона, 2015. -96 бет.
144. Раҳматуллоҳ қори Обидов, Зулайҳо Обидова. Аллоҳнинг гўзал исмлари ва исми аъзам. (Зикрлар, дуолар, қасидалар, салаотлар.) –Тошкент: Мовароуннахр, 2005. -668 бет.
145. Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. Мақолалар тўплами. –Тошкент: O‘zbekiston, 2015. -440-бет.
146. Рейсер С.А. Основы текстологии. –Л.: Просвещение, 1978.
147. Саид Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи // ЎзАС. 1992, 18 сентябрь.
148. Саримсоқов Б. Адабиётда шакл ва мазмун муносабатларининг айрим муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, 6-сон.
149. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент: ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти, 2004. -128 бет.
150. Семёнов А.А. Описание рукописей произведений Навои хранящихся в государственной публичной библиотеке УзССР. –Ташкент: Гостехиздат, 1940.
151. Сирождинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. –Тошкент: Akademnashr, 2015. -128 бет.
152. Судбы романа. Сборник статей. –Москва: Прогресс, 1975. -374 стр.
153. Султонова М. Абдулла Қаҳҳор услубининг баъзи масалалари. –Тошкент: Фан, 1967. -146 бет.
154. Солижонов Й. “Қотилнинг туғилиши”дан “Сароб”гача // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973, 6-сон.
155. Toprakaya A. Nach Hans-Georg Gadamer. ETHOS: Dialogues in Philosophy and Social Sciences // July 2008 // Volum 1/4. P. 10-20.
156. Турсунов Ю. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2016. -264 бет.
157. T.Yıldırım. Hüseyin Baykara divanı (metin, inceleme, dizin). Doktora tezi. –Ankara, 2002.
158. Fuad Koprulu. Turk Edebiyatı Tarihi. –İstanbul, 1926.
159. Фузулий. Матлаъ ул-ъятиқод. Нашрга тайёрловчи: Муҳаммад бин Товит ат-Танжий. Таржимонлар: Асад Жўшон, Камол Ишк. –Анкара, 1962.
160. Фуркат мусаввадаси. ЎзРФА Давлат адабиёт музейи, Фуркат фонди.
161. Фозилов Э. Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдномалари. 2 томлик. –Тошкент: Фан, 1966-1971.
162. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. –Москва: Наука, 1985. -303 стр.
163. Холбеков М. Матн, интерматн ва интерматнлик // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013, 6-сон.
164. Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2014. -388 бет.

165. Чўлпон. Уч жилдлик. 1-жилд. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994.
166. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. –Тошкент: Фан, 1986. -164 бет.
167. Шарафиддинов О. Истеъдод жилолалари / А.Қахҳор. Асарлар. Олти томлик, 1-т. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967. 5-37-бетлар.
168. Шарафиддинов О. Абдулла Қахҳор. Ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида лавҳалар. –Тошкент: Ёш гвардия, 1988. -256 бет.
169. Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. –Тошкент: Маънавият, 2004. -528 бет.
170. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. –Тошкент: Шарқ, 2004. -640 бет.
171. Эмир Наджип. О памятнике XIV века «Нахджал-фарадис» и о его языке // Советская тюркология, №6, 1971.
172. Эркинов А. Ноёб қўлёзма изидан // Мозийдан садо. 2009, №4. 20-22-бетлар.
173. Эркинов А. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девон // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012, №1. 8-16-бетлар.
174. Юсупов Ш. Фуркат йўлларида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984.
175. Юсупов Ш. Муқимий ва Муҳйи // Ўз АС. 1996, 21 июнь.
176. Ян Парандовский. Алхимия слова. Олимпийский диск. –Москва: Прогресс, 1982. -528 стр.
177. Яфаров Б.А. Литература Камско-Волжских булгар X-XIV вв. и рукопись «Нахджал-фарадис». КД. -Казан, 1949.
178. “Ўтмишдан эртақлар” киссасининг илмий-танқидий матни ва илк варианты. Тузувчи-тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Tamaddun, 2011. -168 бет.
179. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик, 5-ж. –Тошкент: ЎЗМЭ-ДИН, 2008.
180. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. (Энг қадимги даврдан XIV асргача.) –Тошкент: Фан, 2003. -330 бет.
181. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-том. –Тошкент: Фан, 1977.
182. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 3-том. –Тошкент: Фан, 1978.
183. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 5-том. –Тошкент: Фан, 1980.
184. Қайюмов П.Д. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎЗР ФАҶИ, 1998.
185. Қайюмов П. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. –Тошкент: Tamaddun, 2011. -380 бет.
186. Қайюмов А. Қўқон адабий муҳити. –Тошкент: Фанлар академияси, 1961. -361 бет.
187. Қахҳорова К. Чорак аср ҳамнафас. -Тошкент: Ёш гвардия, 1987. -96 бет.

188. Қаҳҳорова К. “Ташвиш” асари тўғрисида // Шарқ юлдузи. 1996, 6-сон. 103-104-бетлар.

189. Қудратуллаев Х. Насрий асарлар тарихи ва жанрий муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000. 4-сон.

190. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. -Тошкент: Академнашр, 2010. -310 бет.

191. Қўчқоров Р. Истеъдод кадр. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. -108 бет.

192. Қўчқор Раҳмон. Мен билан мунозара қилсангиз. -Тошкент: Маънавият, 1998. -96 бет.

193. Қўчқорова М. “Ўтмишдан эртақлар” тадқиқи. Монография. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. -144 бет.

194. Қўшжонов М. Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик принциплари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967, 2-сон.

195. Қўшжонов М., Норматов У. Маҳорат сирлари. -Тошкент: Бадиий адабиёт, 1968. -220 бет.

196. Қўшжонов М. Ижод сабоқлари (адабий ўйлар). -Тошкент: Ёш гвардия, 1973. -190 бет.

197. Қўшжонов М. Абдулла Қаҳҳор маҳорати. Монография. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -232 бет.

198. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Қисқа курс. -Тошкент: ТДШИ, 2000. -172 бет.

199. Ҳазиний. Девон. Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. -Тошкент: Tamaddun, 2010. -240 бет.

200. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. -Тошкент: Фан, 1983. -200 бет.

201. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. -Тошкент: Фан, 1991. -60 бет.

202. Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. -Тошкент: Davr press, 2013. -496 бет.

203. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик, 1-т. -Тошкент: Фан, 1988.

204. Ҳамза шеърлари рўйхати. ЎзРФА Давлат адабиёт музейи, Ҳамза архиви, 590 рақамли хужжат.

205. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба. -Тошкент: Фан, 1981. -122 бет.

206. Ҳамидова М.Ш. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. ДДА. -Тошкент, 1994. -30 бет.

М У Н Д А Р И Ж А

Муқаддима ёхуд матн талқини тарихи ва моҳиятига доир	3
I боб. Мумтоз матн: талқин ва таҳлиллар	
«Наҳжул-фародис» асари мундарижаси ва матни ҳақида	12
“Маснавийи маънавий” шарҳлари ва бир таржима матнига доир	28
Дамларнинг хайрлиси ҳақида матн	36
Навоий наътларининг матни ва нашрига доир	39
“Ҳазойин-ул-маоний”нинг шоҳона қўлёзмаси ва матний хусусиятлари	44
Бобур девонининг саҳиҳ матни борми?	56
“Сув қасидаси”нинг матни хусусида	64
Навоий даври девончилигининг XIX аср Қўқон адабий муҳитига таъсирига доир	68
XIX аср ирфоний девонлари ва уларнинг матнига оид бир жиҳат	75
Қўқонда тузилган баёзлар	85
Қўлёзмалар давр руҳиятини акс эттирувчи манба сифатида	87
Лирик асарларда тарих тасвири	90
II боб. Абдулла Қаҳҳор асарлари: қўлёзмалар, нашрлар ва талқинлар	
Алишер Навоий ва Абдулла Қаҳҳор	106
Аруз масаласи ва шеър матни	114
Абдулла Қаҳҳор: ёзувчи – шахс – зиёли	121
Ёзувчи архиви ва қўлёзмалари	127
Матн аниқлик талаб қилади, сўнгра сирларини очади	131
“Қотилнинг туғулиши”, “Зилзила” ва “Муҳаббат”	145
“Иккинчи чўққи”нинг матноисти сирлари	155
Ҳикоя ва мақолалар матнига доир	174
Комедия матнининг масъулияти	178
Фойдаланилган адабиётлар	189

Илмий нашр

ОТАБЕК ЖЎРАБОВ

МАТННИНГ МАТНОСТИ СИРЛАРИ

*(Мумтоз битиклар ва Абдулла Қаҳҳор
асарлари таҳлили асосида)*

Монография

«Тамaddon» нашриёти, 100129.
Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уй.

Мухаррир О. ДАВЛАТОВ
Мусахҳиҳ Д. АБДУЖАЛИЛОВА
Саҳифаловчи У. САИДОВ

Лицензия рақами: АИ №247. 02.10.2013 й.
Нашриётга топширилди: 20.12.2016 й.
Чоп этишга рухсат этилди: 23.01.2017 й. Бичими: 60x84 1/16.
Офсет усулида чоп этилди. «UZ-Times» гарнитураси.
Шартли босма т.: 12,5. Адади: 500 нусха. Нархи шартнома асосида.

«Turon-matbaa» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Талабалар кўчаси, 2-уй.